اندر جتیں اُچّ
مامتا مجیبہ

انڊونيشيا

(سفرنامو)

ماهتاب محبوب

نيو فيلڊس پبليڪيشنس

ٽنڊو ولي محمد حيدرآباد سنڌ.

1995ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر هڪ سؤ پنجانوي

ڇپائيندڙ	نيو فيلڊس پبليڪيشنس ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
ڇپيندڙ	نيو فيمس پرنٽنگ پريس، هوم اسٽينڊهال چاڙهي حيدرآباد.
ٽائيٽل ترتيب	نسيم قاضي
پهريون ايڊيشن	جنوري 1981ع
ٻيو ايڊيشن	جولاءِ 1981ع
ٽيون ايڊيشن	نومبر 1982ع
چوٿون ايڊيشن	نومبر 1995ع

قيمت 150/- [redacted]/- رپيا

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

ANDAR JINIE UNJ (Travelogue) by Mahtab Mehboob. Published by New Fields Publications, Tando Wali Mohammad, Hyderabad Sindh. Pakistan. Fourth Edition November 1995. Price Per Copy Rs. [redacted]-

Book No. 195

ساجن ڪارڻ سيج، مرقبو لي سسئي،
انـدر جهبين آج، پـاڏي اجو آن ڪي.
[شاهه]

سنگيت آچاريہ ماسترچندر،
هند جي سنڌي اديبن ۽ سڄڻن
جي نالي.
—— ماهتاب محبوب

سنڌي ادب جو تاج محل

ماهتاب محبوب جي ڀارت ياترا کي ادبي ۽ تاريخي اهميت حاصل آهي. هن ڀارت جي دوري بابت، جيڪو سفرنامو لکيو آهي، سو رپورتيج جي فارم ۾ آهي، جيڪا عالمي ادب ۾ نئين صنف آهي. ماهتاب جو اهو سفرنامو، شخصي احساس سان گڏ، پنهنجي جاءِ تي هڪ الڳ تخليقي ۽ نهايت اعليٰ پائي جي لکڻي آهي، جيڪا اڳتي هلي سنڌي ادب جي تاريخ جو هڪ روشن دستاويز پڻ ثابت ٿيندي.

ماهتاب سان ادبي ڪچهريون ڪندي، مون اها ڳالهه شدت سان محسوس ڪئي آهي ته هوءَ جيتري سادي ۽ سڀاجهڙي آهي، اوترو ئي بيحد ذهين ۽ تيز- هر شخص کي، پنهنجي شخصيت جي گهيري ۾ بند ڪندڙ، ڳالهائڻ جي مٺي، بيباڪ، پر نهايت ئي نيڪ، بااخلاق ۽ مهذب ليکڪا آهي- نمرتا امڙي جو چوڻ: "پائي، مان ته ڪا وڏي ليکڪا ناهيان."

ماهتاب محبوب کل مک- سدائين پئي مرڪندي. اها مرڪ سندس تيز فهم جي علامت آهي- هوءَ پاڪستان مان اڪيلي هندستان آئي، ان مان سندس، اعليٰ ڪردار جي استقامت جو وڏو ثبوت ملي ٿو- هڪ مسلمان عورت، اڪيلي سر پنهنجي ملڪ کان ٻاهر نڪري، ان مان ظاهر آهي ته، پاڪستان جي عورت سماجڪ آزاديءَ جي بلندين تي پهتي آهي. اهو مثال هين سنڌي مسلمان پاڪستاني عورتن لاءِ رهبريءَ جو روشن مينار

ڏني. سنڌي عورت جي ان آزاديءَ کي ڏسي، مون پاڪستان، سنڌ ۽ محبوب کي سلام ڪيو آهي.

ماهتاب محبوب جڏهن ڀارت آئي تڏهن ايئن محسوس ٿيو ڄڻ آڪاش مان اوچتو ڪا ديوي هيٺ ڌرتيءَ تي لٿي هجي.

ڇوٽرن تان، بنگلن، محلن، ماڙين، جهوپڙين، مندرن ۽ فلئٽن مان اديب، هڪ نئين امنگ. هڪ نئين اتساهه، ۽ هڪ نئين اعتماد مان ڪيس مرڪز بنائي، هن سان، هڪ ٿي سان، پنهنجي پنهنجي فنڪارن سان مليا. سنمان، رشيد ڀٽي، شيخ اياز ۽ طارق اشرف جو به ٿيو. سنڌ جي عظيم عالم دوست ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو به سنمان ڪو گهٽ نه ٿيو، پر حساس ماهتاب، حساس سنڌي اديبن جي روحن ۾ گهڙي ويئي- هوءَ اسانجي جنم ڀوميءَ مان سچيءَ سڪ وارو محبت جو سنيهو کڻي آئي ۽ هن هندستان جي سنڌين جي پنهنجي ديس لاءِ بي پناهه محبت جو مشاهدو ماڻيو جنهن جو داستان هي ڪتاب آهي.

سندس هن سفرنامي مونکي وڏي عجب ۾ وڌو آهي ۽ مونکي لفظ ٿي نٿا ملن جو سندس، مشاهدي جي قوت، ٻوليءَ جي رواني ۽ لکت جي انداز جي واکاڻ ڪري سگهان. سچ ته هن کي ڏسڻ لاءِ پنهنجون اکيون، ٻڌڻ لاءِ پنهنجا ڪن ۽ محسوس ڪرڻ لاءِ پنهنجي دل آهي.

ماهتاب سان ملڻ کان اڳ، مون سندس رکيو هڪ ليک پڙهيو هو، جو هن مهراڻ ۾، سنڌي ڪهاڻيءَ جي امام، سدا حيات ڪهاڻيڪار نسيم احمد کرل تي ڇپايو هو. مونکي لڳو ته، هن اديبه جو، سنڌي ادب ۾ اهو درجو آهي، جيڪو پنجابي ٻوليءَ ۾، امرتا پريتم، اردو ۾ عصمت چغتائيءَ ۽ هنديءَ ۾ مها ديوي ورما کي آهي.

مون سندس ڪهاڻين جا ٽيئي ڪتاب، "چانديءَ جون تارون" "پرهه کان پهرين" ۽ "٠٠٠ي مراد" پڙهيا آهن- انهن ڪتابن ۾ آيل

گهٽيون ڪهاڻيون، سنڌ ۽ هند جي سطح تي تمام معياري ڪهاڻيون آهن، پر سندس ٽي ڪهاڻيون، "سربت"، "مٺي مراد" ۽ "مريم جو بت" عالمي سطح جون شاهڪار ڪهاڻيون آهن، مون کيس ٻوبرو چيو ته تو جيڪڏهن پوري زندگي ۾ اهڙيون فقط ڪجھ ڪهاڻيون ٻيون لکيون ته دنيا ۾ تنهنجو نالو روس جي چيخوف، فرانس جي موپاسان ۽ آمريڪا جي او هينري سان گڏ کنيو ويندو.

سندس ڪهاڻي "مريم جو بت" يورپ شايد سمجھي نه سگهي، پر اها ڪهاڻي هڪ عورت جي ڪردار جي لازوال ڪهاڻي آهي- ماهتاب اها ڪهاڻي لکي، اسانکي سچ پچ هڪ نئون تاج محل ڏنو آهي.

سندس عظيم فنڪار هئڻ جا ڪارڻ اهي آهن ته هوءَ پنهنجي آزمودن کي ڪنهن به مڃيل مذهبي عقيدي، سياسي فلسفي يا ادبي ويچار ڌارا ۾ بند ڪري محدود نٿي ڪري. هوءَ تخليق ۾ روز مرھ جي سادي سودي ۽ محاوريدار زبان ڪم آڻي ٿي ۽ ڪٿي به پرچار نٿي ڪري، هوءَ ماڻهوءَ جي بدن جي نس، ماس، هڏ، من، ذهن ۽ روح کي ڇهڻ جي ڪوشش ٿي ڪري، هڪ مفڪر جي حيثيت ۾ ڪٿي به نٿي ڳالهائي ان ڪري سندس تخليق سوچڻ لاءِ مجبور ٿي ڪري. هن پنهنجي تخليق خواه پارٽ جي ادبي دوري ۾ اهو ڀرم پيدا ڪرڻ جي ڪا ڪوشش نه ڪئي ته هوءَ وڏي فيلسوف يا دانشمند آهي.

ماهتاب محبوب هند جي سيني سنڌي اديبن، اديبائن، دانشمندن تعليمي ماهرن ۽ فيلسوفن سان هڪجهڙائي ۽ پنهنجائپ سان پيش آئي ۽ جڏهن هوءَ واپس وئي، تڏهن هر دل هن لاءِ رنو، پر واپس ويندي هوءَ مثل دلين ۾ جان وجهي وئي آهي. هوءَ جا اسانجي پيڻ آهي، دوست آهي، هم-وطن، همزبان ۽ همڪار آهي، شل سدائين ادب جي افق تي چوڏهين جي چنڊ جيان چمڪندي رهي.

سنڌي ڪهاڻي ماهتاب محبوب معرفت نهايت اوچي بلندي حاصل ڪئي آهي. هوءَ جڏهن هتي آئي هئي ته مون ڪيس سنڌي ادب جي خاتون اول ۽ ماهتاب سنڌ به سڏيو، ڇو جو هن پار جي تاريڪ سنڌي جيوت ۾، اتساهه جي چانڊوڪي ڦهلائي آهي، جا دائم قائم رهندي.

ماهتاب محبوب جو ذهن واقعي هڪ عجائب گهر، هڪ چتر شالا ۽ هڪ ڪنسيٽ آهي. مونکي فخر آهي ته هندستان جي سنڌي ادب جي پهرين رپورتيج 'اڃا رات باقي آهي' مون لکي ۽ پاڪستان جي سنڌي ادب جي پهرين رپورتيج 'اندر جنين اڃ' ماهتاب محبوب لکي آهي. ماهتاب جو هي ڪتاب، منهنجي خيال ۾ سنڌي ادب جي سفرنامي جي تاريخ ۾ هڪ نئون موڙ آهي- ڪتاب ناهي، ڪا فلم آهي، فلم ڪٿي به نه بيهي پر هن ڪتاب جو لفظ لفظ بار بار پڙهي سگهجي ٿو، جيڪو پڙهندڙن کي نه رڳو هند جي علمي، ادبي ۽ ثقافتي قدرن جي ڄاڻ ڏئي ٿو، پر انهن جي، پنهنجي مادر وطن سان پيار ۾ محبت جي ساک پڻ ڏئي ٿو- ماهتاب اهڙن جذبن کي، پنهنجي اعليٰ معياري ۽ تخليقي ڏانو سان، تاج محل جو روپ پڻ ڏنو آهي.

— موهن ڪلپنا

وسپت 11 ڊسمبر 1980

ڪيٽايون C/654
الهاس نگر انڊيا 421004
انڊيا.

نيٺ هن ڀيري مون ماسٽر چندر جي دعوت تي بمبئي وڃڻ جو پڪو فيصلو ڪري ورتو پر مجال جو ڪير اعتبار ڪري، جيڪو ٻڌي چوي: ”ٻن وڪن تي ڪراچي پئي آ آٿ ئي ڀار ڇڏي نه وڃڻ، هندستان وري انهن کان سواءِ ويندينءَ- ناممڪن.“ ڪنهن دورانديش وري ڏارڏي ديس جو ڏپ ٿي ڏياريو - پر مان انهيءَ ديس کي ڏاريو ڪيئن سمجهان جتي پنهنجا وسن، آهي جن کي مون برابر ڪڏهن ڏٺو نه پرکيو هو، پر منهنجي پياريءَ جهجل، جنهن جون سباڻن ٺيٺ دليون هيون، ڪچيءَ کان ئي ايترو ڪجهه ذهن نشين ڪرائي ڇڏيو هو جو ڪنهن به طرح مان ڪين ڏاريو تسليم ڪرڻ لاءِ تيار نه هئس- اهي ڪيئن ڏاريا ڇنبا جن جي رڳن ۾ به اسان جيان ساڳي سنڌو دريا رت بڻجي گردش ٿي ڪئي- مون به ڪنهن جي ڳالهه تي ڪن نه ڏنو جو اڪيلي سر اهو سفر ڪرڻ جي همت پيدا ٿي پئي هئي جنهن ۾ وڏو هٿ محبوب ۽ ٻارن جو هو. ڪئي ڀيرا ڳڌجي وڃڻ جا سانباها ٿيا پر هر ڀيري ڪي نه ڪي سبب آڏو ٿي آيا- لاچار ڪيس چوڻو پيو: ”منهنجي آسري تي رهڻينءَ ته پوءِ يا عمر ماسٽر چندر، سنڌي اديبن ۽ سڄڻن سان نه ملڻ ٿيندءِ.“

مون به سوچيو ته هاڻ درشن ۾ دير نه ٿيڻ کپي.

سموريون تياريون پنهنجي عروج تي هجن. وڃڻ جي تاريخ به اورتي آئي ته هڪ سانوري سلوڻي شام ٻر ۾ ويهندي اوچتوئي اوچتو هن چيو:

”ڏس، پندرهن ڏينهن کان مٿي نه رهجانءِ منهنجي دل هينئر ئي پئي وسامي.“

حيرت مان ڏانهنس نهاري مشڪي پيس - توڙي جو پنهنجي

اهميت جو احساس ٿيم پوءِ ٻه دل ۾ پرجي آئي- وراڻيم:
”پاڻ ٿي ته هماڻو هڪيو وري جو انهن ٽا ڇٺو ته مرڳو
وڃان ٿي نٿي.“
اهو ٻڌي سندس همٿائڻ وارو انداز واپس موٽي آيو ته
مون ۾ به ڇڻ ساهه پيو.
ذهين مٺي صبح سان اسان جو مختصر قافلو ڪراچيءَ
لاءِ تاج ڪي فون تي اطلاع ڏيڻ ڪان پوءِ روانو ٿيو. شهر مان
ڪم ڪاريون لاهي گهر پهرڙا ٿياسين ته پياهُ تاج بلوچ
به اچي نڪاهُ ڪيو. هميشه جيان وڏا وڏا ٽهڪ،
جڏن تي حسام الدين راشدي صاحب فدا آهي سي به ڇڻ
ڪانئس وري ويا هجن- آها شوخي، شرارت ۽ پاڻ ڪان سواءِ
ڪنهن تي فلڪ ٿي نه آڻڻ واري بي نياز اداڪي به، حالي ته ٿوت پنج
اچي وڃو هوس- هر هر نماڻائيءَ مان نهاري ته سندس نازڪ مزاج
پيهڻ اڪيلو سفر ڪيئن ڪندي- محبوب ته ماڪهين نهاريو ٿي
ڪين ٿي- ڪنهن پل نظرون ماڻون به ٿي ته جهٽ تيرڪي
پئي ويون- جي اهي ٽڪن ها ته اهو مختصر سفر ڪڏهن به
ممڪن نه ٿي ها. پارن، جن مهينو اڳ فرمائشي لسٽون لڪرائي
لڪرائي چٺو ڪري رکيو هئم، تن جا منهن به لٽل هئا. پرس
مان ڏهن جا ٽي نوٽ ڪڍي آنهن ڏي وڌايم ٿي مس جو
تاج بلوچ هيانءَ ڦاڙ رڙ ڪندي چيو:
”ادي غضب ٿي ڪرين!“
”ڇو ادا؟“
”ايڏا ڪي ججها ڊالر ڪنيا ٿمي ڇا؟“
”مون ڪي به انهن زالن جيان سمجهيو اٿو ڇا جيڪي
ڪڳل ڪٺي وڃڻ ڪاڻ انهيءَ تي آرو به ڪن- مون وٽ ته ٺلها
اهي پنجيتاليهه ڊالرڙا آهن.“
”هو و .... ن! نڌهن پيا ڏهه ڏهه ڊالر پارن ۾ ويراهجن.“

”ماءُ!“ ڪٽي جو ڏسان ته هٿن ۾ رهين ٻڌران ڏهه ڊالر هجن.

محبوب ڪجهه پريرو ويهي ڪئميرا ۾ رول پئي وڌو، تاج جي ڳالهه تي چرڪ ڀري تشويش واري ناراضپي مان چيو:

”اهو وري ڇا؟ هينئر ٽي ايڪن پيا ڪريو ته اڳتي ڪيئن ڪندؤ.“

ان کان اڳ جو ماءُ پنهنجي صفائيءَ ۾ ڪجهه چوان ٿي چوان تاج منهنجو پاسو ڪٽيندي حجت ڀرئي ڌمڪي مان چيس:

”ادا منهنجي درويش ڀيڻ کي ڪهڙي خبر ڏيتين ليتڻ جي.“ اهو ٻڌي مونکي چڻ جهاو مليو.

ڀڳهڙن جا ٽي ڏيا هجن. پنجين ٻجي فلائيٽ هئي-

ايئر پورٽ تي پهچڻ شرط سيڪي کان موڪلائي انٽرنيشنل ڊپارچر لائونج ۾ ويس، سڌائين ٺهي ٽڪيءَ تي هريل سو چڻ سٿن ۾ اچي ويس - هڪ ڪائونٽر کان ٻي تي - ٻئي کان ٽئين تي - ٽئين کان چوٿين تي ۽ چوٿين کان وري واپس پهرين تي - ڪٿي فارم تي ٺپو لڳرائڻ ته ڪٿي ڀل ڪرڻ ڪنهن جاءِ وري ڪا اوچتي ٽيڪس ڀرڻ، شڪر جو ڪجهه پاڪستاني نوٽ ٻه سان هئا جو اتي ٽرمينل ٽئڪسون وغيره ڀري سگهيس.

ان وٽ پڪڙ ڏاڍو بيزار ڪيو- شيشي جي ٻئي پر بيٺل محبوب، ٻارن ۽ تاج ڏي بيوسيءَ مان نهاري سوچيم، ”اچا ٻه وقت اٿئي ماهتاب، پروگرام ڪينسل ڪري واپس گهر هلي هل“-

پر ستت ٿي ماسٽر چندر جي ڪٽنب جو خيال آيو، جيڪو ستين ٻجي بمبئي ايئر پورٽ، تي منهنجي پهچڻ جي انتظار ۾ هوندو، اهو سوچي مان هڪ وار وري سيڪي کان هٿ لوڏي موڪلايو.

ٺيڪ پنجين وڳي جهاز ٽيڪ آف ڪئي. منهنجي پر واري سيٽ تي پبلڪ اسڪول جي محترم استاد ۽ منهنجي ڪڪي

جي ٽيوٽر مسز جوهر به ويٽل هئي، جنهن کي بمبئي واري گس
ڪان ڪلڪتي پنهنجي مٽن ڏي وڃڻو هو- سندس ساٿ سان
اهو سفر به سولو ٿي پيو.

ستين بجي پلين بمبئي ايئرپورٽ تي لينڊ ڪيو. اڻ ڏٺي
شهر ۽ اتي جي سنڌين جا خوبصورت خواب تصور ۾ سجائي
جهاز کان ٻاهر آيس ته هوبهو ڪراچي جهڙي گهميل فضا هئي-
انٽرنيشنل ارائيول لائونج ۾ پير رکندي ئي پڪي رنگ جا
غضبناڪ چهري وارا دهشت ڏياريندڙ مهاندا نظر آيا جيڪي
ڪنهن به طرح انهن مارواڙين جا نه پئي ٿي سگهيا جن جي
سڪ مون کي هتي وٺي آئي هئي. هڪدم اوپرائپ جو احساس جاڳيو.

نهايت ئي سست رفتاريءَ سان واري اچڻ تي سامان
جي جانچ پڙتال پئي ٿي- جنهن لاءِ الڳ الڳ ڪائونٽرن تي
وڃڻو ٿي پيو- ان مهل ننڍپڻ ۾ پڙهيل آکاڻيون ياد پيون جن
۾ ڪنهن شهزادي کي ماڳ تي پهچڻ لاءِ وڪ وڪ تي نئين
آفتن، بلائن ۽ شرطن سان واسطو پئي پيو. ڪجهه گهڙين لاءِ
ته مون به پاڻ کي ان شهزادي جيان محسوس ڪيو ۽ اهي
ڪلال ڪسٽم آفيسر به، انهن آفتن جيان لڳا.

چڊي پاتل هڪ ڏومو مرهٽو ڪسٽم آفيسر، جنهن کي
گرميءَ کان ڪيسبري اچي ورايو هو تنهن ٿفن ڏي اشارو
ڪندي پڇيو:

”هن ۾ ڇا آهي؟“

”پلو مڇي.“

”هون ون....“ هن ٿفن ڏي هٿ وڌايا.

”.تان کوليو اٿئي نه ته اهو بند به ڪرڻو پوندء.“

مون ڪيس چتاءُ ڏنو، جو ٿفن کولڻ ۽ بند ڪرڻ
منهنجي وس کان ٻاهر آهي.

”ڪائينڊس ڪونه.“ ڏومي طنز مان وراڻيو.

”ڪاٿي ٻه ڏس،“ دل ۾ چيم. ”ٽفن نه ٽڪڻ تي ڦهڪو ڪرايانءِ ته ڪٿي ڇڏيج.“

هن ٽفن کوليو. پوءِ ڦڪو فالودو ٿي بند ڪيو. پرس ۾ پيل رومال جي ڪنڊ ۾ ڪجهه سينٽيڊ سوپاريون ٻڌل هيون. وات مچڪائيندي پڇڻ لڳو:

”هن ۾ ڇا آهي؟“

”هيروئن.“ . اڙ مان چيم، جو ان اجائي گيسر تي جڪ پئي آيا.

”ڇا؟“

”ڪجهه نه.“

پر هن ڀانيو بي خياليءَ ۾ سچي ڳالهه ڪري ويٺي آهيان— ڳنڍ کولي وري ٻه ايترو شڪي ٿيو جو هڪ هڪ سامان کي ڦولهڻ ٿي ڇڏي ڏنائين.

ٻه ادائي ڪلاڪ ڪسٽم چيڪنگ ۾ ٿي اچي ٿيا. گرمي اهڙي هجي جو ساهه ٿي منجهيو— جس هجي مسز جوهر کي جنهن ويچاريءَ پاڻهي پئي ڏراليءَ ۾ بار ڏيڻيا، جتي هڪ بيگ سندس هٿي ته ٻي منهنجي ٻه اتي ٿي ڪو پونا جو مزڪڻو پوليس آفيسر مليو جنهن ٻه پنهنجو سامان پئي چيڪ ڪرايو، مون کي اجنبي ڏسي پڇڻ لڳو:

”ڪا هيلپ؟“

”بس مهرباني.“

”هتي جا ماڻهو ٺڳ، آٽو ٽورو ڏيان سان هلجو. خاص ڪري ٽئڪسي وارا ته فارينرز کي ڏاڍو ڦريندا آهن—“

مون کي وسوسو ٿي پيو ته ڪٿي اهو پاڻ ئي نه ٺڳ هجي، پر ائين نه هو، پوءِ ٻه چيم:

”ڊونٽ ورَي.“

”جتي وڃڻو هجيو مان ڊراپ ڪري اچان.“ هن ڏاڍي

نيازمنديءَ مان چيو.

”مهرباني مون کي وٺڻ ايندا.“

ايئر پورٽ تي ڊالر مٽائڻ جو ارادو ڏسي ان صلاح ڏني ته اهي ٻاهران مٽايان جو اتي ريٽ گهٽ هئا. ڪانٽس مون ڪلائي ڪسٽم ڪائونٽر تان پلٽا آجا ڪرائي جيئن ئي ٻاهر آيس ته ايڏي وڏي هجوم ۾ نيرين اکين واري نوجوان اڳتي وڌي اعتماد مان پڇيو:

”مسز محبوب؟“

”جي....“ ان ڪان ٻهرين جو مان ڪيس سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪريان هن پاڻ ئي مشڪندي چيو:

”مان مهيش چندر آهيان.“

پر ۾ بيئل گهر جا ٻيا ڀاتي به اڳتي وڌي آيا ۽ ڪلي ڪيڪر ڪئي. ڪار ۾ اچي ويهڻ مهل مهيش کان پڇيم:

”توهان ته سڃاڻڻ ۾ دير ئي نه ڪئي؟“

”دادا ٻار پتا ٻه، ته پورا ڏنا هئا.“ هن ڪلندي وراڻيو.

”توهان جون تصويرون ٻه ته ڏٺل هيون.“ دادا جي وڏي ڌيءَ مسز ڪملا ٻيلوائي چيو.

مان مرڪي پيس. ان دم اوپرائپ وارو احساس ختم ٿي ويو. ائين لڳو ڄڻ مان پنهنجن وٽ پهچي وئي هجان.

رات جا ڏهه پئي ٿيا. بادلن جي ڪري آسمان اونداهو، بتيون به جهڪيون ته ٽريفڪ به گهٽي. چوطرف ڄڻ ڌنڌ پکڙيل هجي جنهن ۾ ڇتو ۽ واضع نظر نه ايندي به ڪجهه ڪجهه ڪراچي جيان پئي لڳو. اوچتو خيال آيو ته مهيش کان پڇيم:

”دادا چندر سمهي ته نه رهيو هوندو؟“

”دادا روز ائين لڳي سمهن پر اڄ ايڏو ته خوش هئا جو چون پيا، ماهتاب جي اچڻ جي خوشيءَ ۾ ساري رات جاڳندس.“

اهو ٻڌي مون هيڪاندو بيتاب ٿيو ته جيڪر پل ۾

پهچي وڃان- پر ايئر پورٽ کان شيواجي پارڪ وارو رستو ڪافي ڏکيو هو.

”جڏهن کان توهان دادا کي اڇڻ جي خاطري ڏني آهي سڄي خاندان کي خوشي مان پيو ڀڄاءِ ته ماهتاب ٿي اچي.“ ڪملا چيو.

انهيءَ تي مان خوش ٿيندي، مهيش چندر جي نئڙي ڏيءَ جيا ڏي نهاريو ته پنهنجي زمر ياد آئي جنهن جا مهانڊا به گهڻي قدر ساڻس مليا ٿي. هيانءَ کي جهڙو آيو پر پاڻ تي قابو پائيندي سوچيم،”تورن ڏينهن جي ته ڳالهه آهي.“

اسان جون ڳالهيون مهاڙيون تڏهن بند ٿيون، جڏهن ڪار اچي بلو بلڊنگ وٽ بيٺي. مهيش جن سان تڪڙا قدم کڻندي سڌو ماسٽر چندر جي ڪمري ۾ آيس جهڪو اڳ ئي پاتين سان سٽيل هو- پهرين نظر هن تي ئي پئي، هٿن ۾ موتين جي سفيد سهڻي مالها کڻي منهنجي آجيان لاءِ اڳتي وڌي آيو.

”ڀلي آئينءَ جيءُ آئينءَ نچ آئينءَا“ هُن ويجهو ٿيندي انتهائي قربن مان اها مالها منهنجي ڳلي ۾ پارائي- سندس پٽني دادي هيتي وڌي سڪ مان ڳلي لڳائيندي بي انتها خوشي ڀريل آواز ۾ چيو:

”اسان جي ڌيءَ اچي وئي- پياري ڌيءَ اچي وئي! آچو آچو، اچي ملوس.“

”اري ويجهو پئي ملوس.“ ماسٽر چندر هنومان چاپي واري چادر وڇايل پلنگ تي ويهندي پنهنجي نوجوان پوٽن هريش ۽ انيل کي سڌيو جيڪي ڀرڀرو بيٺل هئا.

”ڪا پرائي ته ناهي جنهن کان ٿا حجاب ڪريو.“

منهنجي اکين ۾ خوشيءَ جا لڙڪ هئا. سموري ڪٽنب جي اکين ۾ به سڪ جا ساڳيا لڙڪ پئي تريا. ڪملا شربت ۽ مٺائيءَ جي پليٽ ڀري آئي ته دادي پنهنجي سياڳن هٿن سان

پستن جي مٿائي ڪٿي منهنجي وات ۾ وڌي - هرڪو پاڻي خوشيءَ مان پئي ٺريو. پلنگ جي سامهون پيل صوفي تي مان ويٺي هيس، ماسٽر چندر مون ڏي نهاري پئي مشڪيو، مان به مرڪي مرڪي بي اعتباريءَ مان سڀني ڪي ائين پئي ڏٺو ڄڻ ڪو خواب هجي.

سدا بهار ڪوي، سنگيت آچاريا ماسٽر چندر سان منهنجي لک پڙهه ان وقت کان هلندي پئي آئي جڏهن اڃا اسڪول ۾ پڙهندي هيس. محبوب سان منهنجي شادي به گرهه گوچر جانچڻ کان پوءِ سندس ئي صلاح سان ٿي. ان موقعي تي تحفي طور موڪليل سندس سڪ وارو سهڻو بيت اڃا به مون وٽ سانڍيل آهي - ۽ مان ايترن سالن کان پوءِ پهريون ڀيرو پئي هن سان مليس.

"ماهتاب: هوءَ فوٽي واري ڳالهه ياد اٿئي؟" هن کلندي پڇيو.

"ها دادا،" شڪي ٿي دي ورائيم. "سڀ ڪجهه ياد آهي."

"ها ها ها!" هو وڏو ٽهڪ ڏيندي گهر وارن ڏي مخاطب ٿيو، "جڏهن ماهتاب اسڪول ۾ پڙهندي هئي ته مان سندس تصوير گهرائي..." ائين چئي مون ڏي نهاري وري کلڻ ته مان مرڪي ڪنڌ ڪري هيٺ ڪيو.

"ڪي ڏينهن ته ڪئميرا خراب هئڻ جا بهانا ڪندي رهي- مان به پلا ڪو بهانن سان بهلجڻ وارو هيس، سو منهنجو مطالبو به هلندو هليو."

دادا وري به مرڪندي مون ڏي ڏٺو- گهر وارا دلچسپيءَ سان سندس ڳالهه ٻڌڻ ڪاڻ ڪن ڏيو ويٺا هجن.

"نيٺ هڪ ڏينهن هن پنهنجو فوٽو ڏياري موڪليو جيڪو نج يونانٽي شيهڻ نينگريءَ جو هو."

اهو ٻڌي سڀئي مون ڪي ڏسي کلڻ لڳا- دادا ڳالهه جاري رکي.

”مون ان دم ڪيس خط اماڻيو ۽ لکيو مانس اڌڙي، جي
اهو فوٽو تنهنجو آهي ته پوءِ سبحان الله! توکي خدا واندڪائيءَ
۾ ويهي پنهنجي هٿن سان جوڙيو آهي- ۽ اسانکي ڏلهو چٽڪ
تي چاڙهي ڪٿي آڇليو اٿس.“ ڪمرو تهڪن سان گونجڻ لڳو.
”منهنجي ٽوڪ ڀرئي خط مٿس ايترو سو اثر ڪيو جو
بنا دير پنهنجي اصلي تصوير ڏياري ڇڪائين.“

دادا پرائو قصو ختم ڪندي پيار مان نهاريو. اڄ جڏهن
ملاقات ٿي ۽ ساڳي ڳالهه وري نڪتي ته مون به ڪري
ڪانئس پڇيو:

”دادا، اوهان پهرا ڪيئن چاتو ته اهو فوٽو منهنجو ناهي؟“
هن ڪلندي وراڻيو: ”ليڪڪ لطيف جذبن ۽ حساس دل وارا
هوندا آهن- اهي اهڙي مهانڊي وارا تي نتا سگهن.“ مان انهن
لفظن جي گهرائيءَ تي سوچي ئي رهي هيس ته دادي چوڻ لڳي:

”اڳهون محبوب جو فون آيو هئيءَ.“

”خير ته هو؟“ اتاوليءَ مان پڇيم.

”ڳٽيءَ جي ڳالهه ناهي پچيائين ٿي ته خيرن سان پهچي
وئي، پڌايو مانس جهاز سوير پهچي ويو آهي باقي جانچ پڙتال ۾
وقت لڳندو- وري به فون ڪندءَ.“

دادا دلاسو ئي پئي ڏنو ته مٿان محبوب جو فون آيو-
خير خيريت وٺي دلجاءِ ڪئيسين. هٿ منهن ڌوئي فريش
ٿيس ته ماني به ٽيبل تي رکجي وئي تنهن سان گڏ سنڌ مان
آندل پڪل پلاو به هجي- ماسٽر چندر جون نهر، مهيش جي
گهر واري راجو ۽ گوپ جي گهر واري گوپي جيڪا سنڌ
جي مشهور ڪوي سرڳواسي پرسرام ضيا جي ڌيءَ ٿئي ٿي ن
گڏجي نهايت لذيذ ڀشر تيار ڪيا. ماني کائڻ کان پوءِ به
ڳالهين جو سلسلو نه پئي کٽو، مونکي ته دادا جو خيال پئي
ٿيو جيڪو اٿين لڳي سمهڻ جو عادي تنهن کي جاڳندي پارهن

ٿي ويا. مون کيس آرام ڪرڻ لاءِ چيو تہ هن قرب مان ورائيو:
”اري قسمت سان تہ آئي آهين. ڪهڙا ٿو روز روز اوجاڳا ڪريان - اهڙا اوجاڳا تہ شل سدائين هجن. منهنجو جيءُ ٺري.“
”اڇا تہ مان اتي ٿي آهيان دادا، اهي ڪچهريون تہ پيئون ٿينديون“ چيم.
”چڱو ڌيءُ تون بہ ٿڪل هوندينءَ وڃي آرام ڪر.“
هن اجازت ڏني تہ اسين وري ڊرائينگ روم ۾ اچي ويٺاسين جتي مهيش اسٽيريو تي ماسٽر چندر ۽ پنهنجا ڳايل غزلن وارا ڪيسٽ پيڏايا جنهن سان روح کي راحت ۽ دماغ کي تراوت پئي ملي سفر جو سمورو ٿڪ ٿي لهي ويو. چا تہ مهيش جو آواز ۽ ڪمپوزيشن هئي ۽ چا وري ماسٽر چندر جا ٻول هيا:

”او سڄ آير نہ تون شل رات هجي
منهنجي محبن ساڻ ملاقات هجي
هڪ رات هجي بي ايڪانت هجي
ٿيون سڄڻ سهانو سات هجي.........“

سڄ ايرڻ ۾ ڪجهہ ٿي دير هوندي جو اها سُر ۽ ساز جي مستي ڀري محفل برخاست ٿي- سڀني جي تياري ٿي پر سڀني وري ڪهڙا مڙئي چيلهہ سنئين ڪرڻي ٿي سو مان بہ ڌاڏيءَ جي چوڻ تي آئي ڪڙي ٿيس.
”پٽڙي، سڄو گهر پيو آئي ڄمي وٺي، جيڪو ڪمرو وڻيئي ان ۾ هلي رهہ. ڪو حجاب نہ ڪجانءِ.“ هُن چيو.
”پنهنجي گهر ۾ ڪهڙو حجاب“ ورائيمِ- ۽ ان ٿي ڪمري ۾ وڃي آرامي ٿيس جيڪو خاص منهنجي لاءِ سينگاري رکيو هئائين.
سڄ ايرڻ ۾ دير ٿي نہ ڪئي، وهنجي سهنجي سيرا پوريون

حلوا ڪٽهون ڏڌ مکڻ، ڪوڪيون، پاپڙ ڪائي پي ويٺس ٿي مس ته مسز جوهر اهي لوڻ پاڻي ڪندي ستا سور ياد اچي ڏياريا ۽ پريشاني مان چيو:

”اري پٺي چوويهن ڪلاڪن اندر پوليس اسٽيشن تي پهچڻ جو اطلاع ڏيڻو آهي- تون بي فڪر ٿيو ويٺي آهين.“

”مان ايڏهين ڪونه ٿي هلان.“ منهنجي ڏپ جواب کيس ويتر پريشان ڪيو.

”پٺي اهو وري ڪيئن؟ سرڪاري رول جو آهي.“

”ڪالهه ٿي ان جانچ پڙتال ۾ ڏاڍي بيزار ٿي آهيان اڄ به انهن آفيسن ۾ ڌڪا کائڻ مونکان ڪونه پڄندو.“

”پوءِ ڪيئن ٿيندو؟“

”توهان قرب ڪري منهنجي پاران پاسپورٽ تي ٺپو هڻائي اچو.“

”ليڪن تنهنجو هلڻ به ته سچ پچ نهايت ضروري آهي، بيءَ صورت ۾ سخت ڏوهه آهي.“ هن پنهنجي مخصوص اسٽائيل ۾ مونکي قائل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

”پلي پيا گرفتار ڪن پر اڄ ته ڪنهن به حالت ۾ نه هلندي مانءِ.“

لاچار هوءَ پاڻ سان گڏ منهنجو پاسپورٽ وغيره کڻي انفارم ڪرڻ وئي ته مان وري پنهنجي مرحوم پيءُ آفتاب جي ننڍپڻ جي ساهيڙي ’سراج آپا‘ کي فون ڪرڻ ويٺس جنهن لاءِ ڪراچيءَ مان سندس والده سوڪڙي موڪلي هئي. خبر پئي ته هوءَ بيمار آهي جو ڪٿ تان ڪي نٿي اٿي سگهي پر منهنجو ٻڌي فون تائين آئي ۽ هڪدم گاڏي موڪلي پاڻ وٽ رهڻ لاءِ زور ڀرڻ لڳي جنهن تي چيو مانس: ”مان اُيندي مانءِ باقي رهڻ لاءِ ته ماسٽر چندر جي مهمان ٿي آئي آهيان.“

”پن میں نے بھی تو تیرے کو چھوٹے سے بڑا ہوتے دیکھا ھے۔ میرا بھی تو تم پر کچھ حق بنتا ھے۔“ هن گجراتي لهجي واري اردوءَ ۾ چيو.

اهو ٻڌي مون کيس دلجاءِ ڏني ته وٽس ضرور اچبو.

فون رکيم ته دادي هيٺ پاڻ وٽ سڏي، پيرت پيريل سهڻو سفيد رومال ويڙهي سيڙهي هٿ ۾ ڏنو- ڏسان ڪٿي ته ان ۾ هيڏو سارو نوٽ!

”اهو ڇا دادي!؟“

”ڊيئڙي، هيءَ منهنجي طرفان خرچي اٿيئي- شيءِ شڪل وٺي کائجان.“

هن اهي لفظ ايڏي قرب مان چيا جو پاڻ کي ٻنهي ننڍڙي نينگر سمجهڻ لڳس جنهن کي سندس آمي ڪا شيءِ وٺڻ لاءِ خرچي ڏني هجي.

”مان پلا پئسن کي ڇا ڪندس سڀ ڪجهه ته گهر ۾ موجود آهي- ڊالر به ته مهيش کي مٺائي لاءِ ڏنا آٿم.“

”جيتر ڊالر منجن تيتر ته اهي خرچ ڪر- ڪوڙ پئسا پيا آهن- اهي ڪپائي ته پيا به ڏيندي مانءِ.“

هن پيار مان ڏسندي چيو. سمورا حجاب ان قربن اکيان بي وس ٿي پيا ۽ مون نوٽ وٺي ڪري قابو ڪيو.

”اڇي ڏيءَ، هي به رک.“ هُن پنهنجي ڪپٽ ۾ تجوڙيءَ جي چابين جو ڇڳو مون ڏي وڌائيندي چيو. ”جيڪا شيءِ شڪل ڪپنئي اڌان ڪٽچ- پنهنجي واچ، ڪئمرا ۽ پاسپورٽ وغيره به ان ۾ ئي رکي ڇڏ- نوڪر چاڪر هلن پيا ڪجهه هيٺ مٿي نه ٿي وڃي.“ شايد ته ڪيس منهنجي لاغرزائيءَ جي سڌ رات ئي پئجي چڪي هئي جو مُنڊي وِهنجڻيءَ ۾ ئي ويساري آئي هيس جا پوءِ سندس پوٽي هريش ڪٿي آئي ڏني.

”منهنجون ڊيئر اڇن ته اهي به پنهنجون شيون ات ئي

رکن- تون به ته منهنجي ڏيءُ آهين.“ هن ڳراٽڙي پائيندي چيو.
مون ضروري شيون آڻي ڪٻٽ ۾ رکيون پر چاٻيون وري
به ڪنهن کي ڏيندي چيم:
”دادي اهي پاڻ وٽ رکو. ونڪي ضرورت پئي ته اوهان
کان وٺندس.“

ماسٽر چندر ڳائڻ تقريبًا ڇڏي ڏنو آهي پر تنهن ڏينهن
سندس راڳ ٻڌڻ جو شرف حاصل ٿيو- پهريائين ته نه نه ڪندو
رهيو پر جڏهن چيم:
”ٺيڪ آهي، ڀلي نه ٻڌايو پر پوءِ مان به ڀيا عمر لاءِ
ڪاوڙجي ويندي مانو.“
ان حجت ڀري ڏمڪيءَ اثر ڪيو جو پاڻ ان دم هارمونيم
گهرائي ڪلام ڳائڻ لڳو. سندس آواز ۾ ساڳيو ئي سوز ۽ گداز
هو جنهن جوانيءَ ۾ ڪيترن ئي پرستارن کي موهي وڌو هو.
ايتري ۾ ڪلڪ جو ڪندو، پاڙن وارو ميري ڏوتي پائي ليڪا
چوڪا چڪائڻ لاءِ اچي نڪتو جنهن ڪري هن جي ڳائڻ جو موڊ ئي
ختم ٿي ويو، البت ڪچهري سا قائم رهي. هن پنهنجي لکيل
هڪ گيت جا ٻول ٻڌايا، جي هن ريت هيا:

”ڪرشن ڪارو بنسيءَ وارو
ڏسو جڳ ۾ تنهن جا نظارا
ڪارا ڪارا ڪڪر وٺن ٿا
جنهن مان وهي ٿي گنگا ڌارا
ڪاري ڪوئل ڪيئن نه وڻي ٿي
لنوڏين سريلا سُر نت نيارا.
ڪاري مس آ سين جي پياري
جنهن سان لکن ٿا خط دل وارا
ڪاريون اکڙيون ڪيئن نه وڻن

ڪڏهن ٿيون جڏهن ٿيون ڪي قاتل اشارا
ڪارا ڪارا وار وٺن تا
ڪن واسينگن وانگر وارا
ڪاري هر شيء لڳي ٿي پياري
جيئن 'چندر' اکڙين جا تارا
ڪارن سان ڪر پيار او راهي
ڳورن ڪان پيچ پري پيارا"

اِن گيت سان تعلق رکندڙ 1955 ع جو هڪ واقعو ٻڌائيندي چيائين:

حيدرآباد کان ڪنهن عورت اهو گيت ٻڌي مون کي خط لکيو ته، "تو يا عمر اهڙو گيت نه ڳايو آهي." جنهن مان سمجهي ويس ته هن جو رنگ بہ ڪهڙو هوندو. مان بہ جواب لکيو مانس ته: "خط تنهنجو پهتو. تنهنجي وڏي مهرباني. پر هڪڙي سوال جو جواب ضرور ڏجانء ته تون رنگ جي پڪي ته ناهين؟" چٺيء جو جواب آيو: "ادا چندر تون نه ڪو اولياءُ ٿو ڏسجين. منهنجو رنگ اهڙو پڪو آهي جو آس ۾ بہ نه ڦٽي."

ماستر چندر جي ڳالهه ته ڏادي مزيدار هئي پر اها حقيقت سا ميٺي پوندي ته هن ۾ برابر اوليائن واريون صفتون آهن. داديء ٻڌايو ته 1949 ۾ هردوار جي ميلي تي راجائن ڪيس گهرايو ۽ پنجويهه، ٽيهه هزار نظرانو ڏنو. ڏندو ڪرڻ بنهه ياڻه نه پئيس توڙي جو وقت جي ڪاموري مسٽر يونسلي ڪپڙي جي دڪان کولڻ جي اجازت بہ ڏني هيس. پر پاڻ چوڻ لڳو:

"مان چا چاٺان انهن دڪانن مان، مان ته جيڪر عشق جا دڪان کوليان."

نيٺ سيٺي جي زور منت ڪرڻ تي دڪان کولڻو پيس، پر هڪ پيري وات مان وائي ڪڍيائين ته، "هو دڪان پڪ سڙي پورو ٿيندو جو بجليء جو دڪان بہ ير ۾ اٿس." سو

ايڻن ٿي ٿيو.

جيڪي ان نقصان تي وٽس افسوس ڪرڻ ٿي آيا تن کي ڪلنديءَ چوڻ لڳو: "منهنجو چا سڙيو، سڙڻ واري جو سڙيو- اسان جو ڪهڙو نقصان."

داديءَ ان سلسلي ۾ بيا به ڪيترائي مثال ٻڌايا جن ۾ سندس اولياءُ هئڻ جون چٽيون جهلڪيون سمايل هيون- اوچتو خيال آيم ته زندگيءَ ۾ بيهر ماڻ جو وجهه ملي نه ملي، چونه وڏن واتان ٻڌل هڪ ڳالهه جي تصديق به ڪري وٺجي سو ڪئي پڇيم:

"مان ٻڌو هيو ته روهڙيءَ جي معزز گهرائي جي ڪا زائفان اوهان لاءِ ڏاڍي حيران هئي ان تي ڪا روشني وجهو."

ان اوچتي سوال جي ڪيس خواب خيال ۾ به اميد ڪانه هئي تنهن ڪري ٿورو رتان پٽان ٿيندي چيائين: "هوءَ منهنجي فن تي فدا هئي،" دادا 'فن' تي زور ڏيندي چيو. "هوءَ اهڙي ڪوت ۾ قابو هئي جتي نر پکي به نه لنگهندو هو- منهنجا رڪارڊ ٻڌي مغز خراب ٿي پيس- ڪيس مون سان ملڻ تي گهڻي دل هئي- ان مقصد لاءِ هن ٻه هزار رپيا ان وقت جي مشهور ڳائڻي جيوٽيءَ ٻائيءَ کي خرچي طور ڏنا- پاڻ زناني اسپتال ۾ علاج جي بهاني داخل ٿي- دوست جي زور ڀرڻ تي اسپتال ويس- هوءَ مونکي ڏسي ڳالهائي نه سگهي اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيس. ٻي ملاقات به ساڳيءَ ريت ڪلفٽن تي ٿي پر آتي به هن ڪجهه نه ڳالهايو.... پر اها هڪ چا؟ اهڙا ته ڪيترائي واقعا آهن- ڳائڻ وارو چال چلت سٺي نه رکي ته ان جي عزت نه ٿيندي- سؤ مان نوانوي خراب هوندا آهن- پر ڏڏيءَ پاڻ کي اڄ تائين آمان ۾ پٽي رکيو آهي. سنڌ جي صوفي سنت ۽ الله لوڪ فقير ڀڳت ڪنور رام جو قول آهي ته: 'زال سان هجي ته انسان گناه جي ڪس تي نٿو وڃي سگهي.'"

ڳالهين ئي ڳالهين ۾ وقت جو پتو ئي نه پيو- خبر تڏان پئي جو ٽام ٽتيءَ جو مسز جوهر پوليس ٿاڻي تان ماندي ٿي موٽي- صوفي تي ويهندي هيٺائيءَ مان چوڻ لڳي:

"سچ پچ ته ڏاڍي هلاڪ ٿي آهيان."

"چ، چ......" افسوس ڪندي ورائيم. "چڱو جو مان نه هليس. توهانجي حالت ئي ڪهڙي ٿي وئي آهي."

"ڏاڍا ڪاوڙيل هيا!" هن عجب واري انداز ۾ پرون چڙهائي اکين کي وڏيڪ کوليو. "چون پيا اُن کي ڇو نه آندءِ – مون چيو ته بيمار هئي ته چوڻ لڳا پوءِ ٽئڪسيءَ ۾ وٺي اچينس ها."

"ظاهر آ هيڏي پنڌ ٽي ٽئڪسيءَ ۾ ئي هلون ها ڪو ڏلش لش ڪري ٿاڻي تي پهچون ها ڇا. پوءِ نيٺ ڇا ٿيو؟"

"بس ڇا ٻڌايانءِ. ٻاءِ ڳالهه تنهنجي ڪري ڏاڍو تنگ ڪيو اٿن. چانهه پاڻيءَ لاءِ پنج رپيا ڏنم تڏهن وڃي جند ڇٽي."

"بس! ٺلها پنج رپيا. جي اها ڳالهه هئي ته راموءَ هٿان پنجن ڪان پنجاهه موڪلي ڏيون ها. گهر ويٺي ئي پاسپورٽ تي ٺپا لڳي ملن ها، ڪاڙهي ٽتي جو هلاڪ ته نه ٿيڻو پوئي ها."

مسز جوهر، جا بڪ ڪان پاهه تي رهي هئي، بي هوش مُرڪ مرڪي رڌڻي ڏي وئي ته مٿان ڪو ڀاڳو پيرڙو سيري رکيل هجي.

شام جو مهيش چندر جي اڳوائيءَ ۾ سموري ڪٽنب سان گهر جي سامهون بيچ جو سير ڪرڻ نڪتاسين. ڏاڍو مست نظارو هو. 'مست' لفظ جو استعمال بمبئي ۾ عام آهي. شروع شروع ۾ مون اهو ماسٽر چندر جي ننڍي ڌيءَ مسز مونا ڪمار کان ٻڌو. جنهن چيو هيم، "'خوبصورت' فلم ڏاڍي مست آهي."

دڪاندار به چون: "هي ڪپڙو مست چيز آهي وٺي وڃو."

پوءِ تہ ہڏي ہڏي مان بہ ھري ويس- ڪي پيا بہ اھڙا لفظ آھن جيڪي اسان وٽ عام استعمال ۾ نہ اچن- آتي جا سنڌي، گھر واري لاءِ مڙس بدران 'گھوٽ' لفظ ڪم آڻين، جڏھن تہ اسان وٽ گھوٽ ڪي اھو لقب رکيو موڙن ہڏڻ يا وڏ ۾ وڏ شاديءَ جي ٿورن ڏينھن تائين حاصل ھوندو آھي- البت 'ڪنوار' پل تہ ٻارنھن ٻار ڄڻي 'خوار' ٿئي پوءِ بہ جيتر سسٽس حيات ھوندي تيتر پٽي کيس ڪنوار ڪنوار ڪري پڪاريندي- سسٽس جي پوئيواري ڪندي سندس ھم عمر سرتيون يا دايون گوليون بہ پيون کيس ان ئي خطاب سان سڏينديون آھن.

گھر واري کي 'گھوٽ' ڪري ڪوٺڻ، مان سمجھان ٿي 'مڙس' جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ مھذب طريقو آھي، پر اسان وٽ زال پنھنجي مڙس کي ڪنھن وقت لاڏ، ٽوڪ يا مذاح مان گھوٽ ڪري سڏي تہ سڏي پر سنجيدگيءَ سان جي ايئن سڏي تہ پڪ ئي ہڪ اوڙي پاڙي ۾ مٿس ٺٺوليون ۽ چٿرون شروع ٿي وڃن- ڪا چوندي:

"بلي! ڪالھ پرڻيو آھي جو گھوٽ پيو ٿئي."

ٻي وري سر ڪڍائيندس:

"ہڙي، ڏس تہ سھي ماريٺي ڪڳي جا ڪم، گوڏا ئي گسي ويا اٿس- اڃان بہ پيو گھوٽ سڏائي."

ٽين وري چپ تي آڱر رکي بي اعتباريءَ مان پڇندي:

"ائي ھان! اھو مرض بہ ٿو ھاڻي گھوٽ سڏجي چا؟"

سو اسان وٽ اِھو 'گھوٽ' جو لقب رکيو بہ ٿي ڏينھڙا ڏک جھلي يا جيستائين ھٿن تان نقلي مينديءَ جو رنگ نہ لٿو آھي- اصلي مينديون تہ ملڪن مان وڏيون موڪلائي ھاڻ تہ آھن رکيو 'جميلہ' ۽ 'فريده' ميندڏيون جنھن جو نہ رنگ نہ خوشبو جڻ چيٺن ۾ پيا ھٿ ھڻجن.

سو ڳالھ، ٻي ٿي بيچ واري مست نظاري جي- چؤطرف

چڙهي ميڙو لڳل هجي. ڏسان ڪٿي ته ڪجهه پريان هڪ چاڻل شخص بينچ تي ويٺو مست نظاري مان مستي ماڻي. مون ڪملا کي مخاطب ٿيندي چيو:

”اهو ته ڏس جهڙو رامو.“

”رامو ئي ته آهي.“ هن پليٽ مان ڇولن جو چمچو پريندي چيو.

”اڙي! ڇڏي ڪاڏي ويس.“

”هان!“ ذري گهٽ هٿان پليٽ ٿي ڇڏايس.

”اڄ ڀهريون پيرو پاجامي ۾ پئي ڏسانس هونءَ ته سدائين ڇڏي پائي پيو لامارا هٿندو آهي.“

”اهو لباس ته رکيو جهاڙو پوچي مهل پائي.“ هن ڪلهي ورائيو.

”پر هتي ته ڪسٽم ۽ پوليس جي عملي وارا به ڇڏيءَ ۾ پيا ڏسجن.“

هوءَ منهنجي سوال جي گهرائيءَ کي نه سمجهندي مشڪي پئي. مان سوچڻ لڳس اهي به ته مسافرن ۽ مجبور ماڻهن جي کيسن کي پوچا ڀاريون ڏيندا رهن ٿا، فرق رکيو ايترو آهي ته اسان وٽ ٺاٽ باٽ ۽ رعب تاب سان ماڻهن کي دڙڪا دهمان ڏيو ڦريو وڃن، پر هتي جي ڪامورن جو حال پورو سارو هو.

پڇ ڀهيڙو رامو، جيڪو ماسٽر چندر جي گهر ٿانوَ ڀاري ۽ ڪپڙن ڌوئڻ جو پارٽ ٽائيم جاب ڪري تنهن پنهنجو نالو بدي مشڪيو ۽ ٻانهن ۾ پيل اسٽيل جي ڪنگڻ سان ڪيڏڻ لڳو جيڪو اتي هر عام خاص کي ڀهرين آهي. پائين ته اهو پاڪستان ۾ به پيا پر تمام گهٽ. اسٽيل جو ڪنگڻ ته وري به برداشت ٿيو وڃي باقي مون سان جهڙيل ’مرد‘ معاشري ۾ برداشت ڪرڻ جهڙا ناهن. خاص ڪري ڪراچيءَ ۾ ته واپاري طبقي جي مرد سون پائڻ سان هاڃا ڪري ڇڏيا آهن جو مٿن ’خواجا سرا‘ جو گمان ٿي گذريو. پنهي هٿن ۾ ٻنڌڻ جهڙيون ٻه ٻه

سونيون منڊيون- گلي ۾ سون جي وزندار نوڙي- هڪ ٻانهن ۾ سوني پٽي سان واچ ته ٻئي ۾ سونو ڪنگڻ ڏسي اهو اندازو لڳائڻ مشڪل نه ٿيندو ته نٿ بولي ۽ پازيب پنڙن جي ڪسر به چاڻ پوري ٿي.

رامو هونءَ ته گهٽئي چڱو، پر مونکي سائس ٻه شڪايتون هيون. هڪ ته ڀاري ڏينهن مهل منهنجي جُتي بنهه پلنگ هيٺان ڪري ڇڏيندو، جنهن ڪي ٻاهر ڪڍڻ منهنجي لاءِ چڻ عذاب هو. ٻي شڪايت اِها ته ذري گهٽ آڌيءَ جو ٽانوَ ملن ايندو هو، جن جي ڪڙڪي سان هڪ پيرو جو ننڊ ڦٽي ته وري اچڻ جو نالو ئي نه وٺندي هئي- گهر وارا سمجهائي بيٺس ته سوير پيرو ايندو ڪر پر سندن چوڻ تي عمل گهٽ ڪندو هو- نوڪرن جا اُني به نخرا آهن جو هڪ گهر ۾ ٽڪي ڪم ڪرڻ بدران اُنن گهرن جو ڪم ڪن، تنهن ڪري جڏهن به وقت ملين تڏهن اچن- دادا چندر ته منهنجي ننڊ ڦٽڻ جي خيال کان ڊبل روٽيءَ واري کي به جهلي ڇڏيو ته صبح سان اچي در نه کڙڪائيندو ڪري.

بيچ تي ئي ڪافي دير تي وئي. ان بعد گهر اچي اسٽيريو تي مهيش جا گيت ۽ غزل ٻڌڻ ويهي رهيس- فلم 'پترون ڪا شهر' لاءِ انتهائي دلڪش انداز ۾ ڳايل سندس هڪ غزل:

"جو زبانِ دل نه سمجھ سکے وه نه کهه سکے کبهی دل کی بات."

ور ور ڪري ٻڌڻ سان به جي نٿي ڀريو.

سمجهندي هيس ته سڪ وارين سوکڙين کي رکو مان ئي سنڀالي رکان پر ان ڏس ۾ دادي مونکان گوءِ کڻي وئي- هن صبح سان آهي ڪاغذ ڪڙا ڏيکاريا جن ۾ گهٽو اڳ ڪيس سنڌ جون ڪي ننڍڙيون سوکڙيون ويڙهي اماڻيون هيم- اجرڪ ڪپٽ مان ڪڍندي چوڻ لڳي:

"دادهين سياري ۾ اها اجرڪ اوڍي پرٽڪن واري ٽوپي

اچا نہ پاڻي ائس."

"هيئنر ئي پارائي چو نہ سائس ۽ ٿي تصويرن ڪڍرائجن. اڳ پوءِ اهو نصرپور وارو ڪيس ۽ اوڊايوس تہ رنگين تصوير تنهائين سٽي ايندي."

داديءَ ڪي صلاح وڻي تہ هن اهو سچن موتين جو قيمتي هار ۽ ڪپٽ مان ڪڍي ٻاهر ڪيو جيڪو دادا چندر جي ڪنهن ششِ تحفي طور ڪيس ڏنو هو.

سمورا سامان کڻي دادا جي ڪمري ۾ آيس تہ هو لاڙڪاڻي مان آيل ڪنهن پرستار جو دعوتي خط پڙهي رهيو هو- وٽس روزانا اهڙا ڪيئي خط هند سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان اچن- وهاڻو جو ِمٿي ڪري ڏسبو تہ مارا پرستارن جي خطن جا اصل ڍير نظر ايندا- جن کي دير سوير پيو جواب اماڻيندو آهي. پلنگ تي ئي ريڊيو ٽيپ رڪارڊر ڪان علاوه ڪتاب، رائيٽنگ پيڊ، لفافا ۽ اخبارن جو انبار پيو نظر ايندو. ڪيترا مريد ۽ شاگرد جن کي هو ِششڪري ڪوٺي صبح سان سندس سلامي پري 'چرن' ڇهي 'آشيرواد' وٺي وڃن.

ماسٽر چندر هونءَ تہ اچن شيشن واري عينڪ پائي پر تنهن ڏينهن الائي ڪهڙو اچي پور پيس جو ڪارن شيشن واري عينڪ پائي ويٺو. جنهن کي ڏسي منهنجو هانءُ اچي منجهيو- داديءَ کي چيم:

"اها عينڪ تہ لهرايوس"!

"پڏو تا ماهتاب چا ٿي چوي"، هن مشڪندي چيس.

"اچي عينڪ پايو اها نتي وٺيس."

"اها نيڪ آ، ان مان سڀ کي چڱيءَ طرح ڏسي سگهان ٿو."

"مان تہ ان مان اوهانکي نتي ڏسي سگهان،" چيم.

"اکيون ئي تہ آرسيون هونديون آهن."

”اڇي عينڪ به ته پائيندو آهيان.“

”جيتر ماهتاب آهي تيتر اها نه پايو.“ داديءَ چيس.

”هه هه ها.“ هن ننڍو ٿهڪ ڏني سفيد شيشن واري عينڪ پاتي ته داديءَ وري آڪن جي ٽوپي ۽ موتين جو هار پارائي، نصر پوري کيس اوڍايس. مهيش، اسان جا ڪيترائي فوٽا ڪڍيا. دادا چندر جون ته اڳ ڏي گهٽپ ڪان ٻاهر تصويرون نڪتل آهن جي سڀئي مون ڏٺيون- سال ٻه اڳ نڪتل تصويرن مان خبر پئي ته هو ڪيترو نه ايڪڙو هو پر هينئر اندروني طور پاڻ تي ڪجهه مايوسي طاري ڪري رکي اٿس، جنهن جو سبب ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو- آخر ڪهڙي ڪمي هئس. پٽ ڏيئر، ناني، ننهڙ، ڏهتا پوٽا، پڙڏو، پڙپوٽو ڪٽنب- بمبئي ۾ الهاس نگر ۾ بنگلا، فليٽ، نوڪر چاڪر، بظاهر ته ڪنهن به شيءَ جي ڪائي کوٽ نه هئس. مون ان هيٺاٽپ بابت ڪانئس پڇيو ته هن عينڪ لاهي بي وسي ۽ لاچاريءَ مان چيو:

”ماهتاب، اها گئس!“

”اها مٽي هتي به پهچي وئي.“ مون دل ۾ سوچيو ٿي پر ته هن چيو:

”اري ماهتاب! تون ٻه سال رکو اڳ اچين ها ته مان سمورو وقت توسان گڏ رهي سچو هندستان گهمايانءِ ها، ڪنهن پئي سان چڏيان ٿي ڪين ها- پر چوندا آهن ته:

پيريءَ ۾ پياس، عيب مڙو ڏي آيا تـوا
سنج مڙيو ٿي سانڻ، پر جوين ريءَ جدا ٿيا.“

مونکي ته هينئر به دادا ڪڙو تڙو ٿي لڳو اها زڪام يا گئس جي تڪليف ته هونءَ به اچڪله، ننڍي تـوڙي وڏي ۾ عام ٿي پئي آهي- دادا ان جوگهٽو اثر وٺي پاڻ کي هيڪاندو هيٺو ۽ فڪرمند ڪيو آهي. هڪ پيري خط ۾ لکيائين:

’جهونا ٿيا جهاز، سٽ نه جهاين سڙهه جي‘

جواب ۾ وري مون کيس دلداري ڏيندي لکيو:

’مرد سانا ٿه پاٺا۔ عورت بيسي توکيسي‘

پر دادا اهي دلگيريون ته به نه ڇڏيون.

تنهن ڏينهن دادي سندس پٽ گوپ، جيڪو ڪاروبار جي سلسلي ۾ آمريڪا ويل آهي، ان جي ڪمري ۾ لڳل پنهنجو ۽ دادا جو فوٽو ڏيکاريندي چوڻ لڳي:

”هي ڏس، اسان جي جوانيءَ جو فوٽو.“

”ڏاڍو سهڻو آهي،“ وراڻيم. ”پر سچ پڇو ته توهان هينئر وڌيڪ ٿا وڻو۔ هر دور ۽ هر عمر کي پنهنجي سونهن ٿئي.“

اِهو ٻڌي هوءَ مرڪي، ته سندس چهرو وڌيڪ نوراني ٿي پيو.

* هند سنڌ جي مشهور مئگزن ’ڪونج‘ جي چيف ايڊيٽر، ڪهاڻيڪار ۽ فلم ’هو جمالو‘ جي فلم ساز هري موٽوائيءَ کي منهنجي اچڻ جو اطلاع ملي چڪو هو، منجهند جو ٻارهين بجي مون سان ملڻ پئي آيو پر ڪو ڪم ٿي پيس تنهن ڪري فون تي ٽئين بجي گڏجڻ جو ٽائيم رکيوسين.

صبح جا ٻارهن ٿيا هجن. هري موٽوائيءَ جي اچڻ ۾ اجا گهڻي دير پئي هئي. مان، دادا چندر جي ڌيءَ مونا، نائي ڪمار ۽ پٽ هري چندر سان سندن ڪار ۾ ويهي گهمڻ نڪتس. سڀ کان پهرين سمنڊ جي ڪناري چوپاٽيءَ تي آياسين جتي نه صرف چٽ پٽيون شيون پر هر قسم جي ڪلفي ۽ آئيس ڪريم به پئي ملي. تقريبًا سمورا قسم ٽيسٽ ڪري ڏٺم جن مان چڪونءَ جي آئيس ڪريم سڀ کان سٺي لڳي. گيٽ وي آف انڊيا وٽ پاڻيءَ جو نظارو ڏسڻ وٽان هو. گيٽ جي ويجهو اکوڙن جا گهوڙي تي ڪارا مجسما ٺهيل هئا. ’ڪئينس نيڪليس‘ بمبئي جي مشهور جڳهه آهي هينگنگ گارڊن جي هتان کان بيهي پاڻيءَ جو نظارو ڪرڻ سان پريان سمنڊ ۾ رانيو

جي علائقي وارا گهر نيڪاپس جهڙي دائري جي صورت ۾ نظر اچن- رات جي وقت ته ان جي رونق ٻٽي اور ٽيو ٿي پوي. هينگنگ گارڊن ۾ بوٽ وارو گهر ته خاص طور ٻارن جي وندر آهي.

’ڪاڊي پـون‘ بمبئي جو وڏو شاپنگ سينٽر آهي، هتي شيون تمام مهانگيون آهن، جيڪي ساڳيون ٻين هنڌان گهٽ اگهه تي ملن. ميين روڊ جي هڪ پاسي پاڻيءَ ۾ ٺهيل ”حاجي مسجد“ هئي- جنهن جي زيارت تي ٻيڙيءَ ۾ وڃبو آهي. اتي ٺي هڪ مشهور ۽ شاندار اسپتال ”جسلوڪ هاسپيٽل“ نالي ڏٺم جيڪا هڪ سنڌيءَ جي ٺهرايل هئي.

مشهور هوٽل ”ڪيلاش“ کان گول گپا، دهي بڙا ۽ پيل پوري وغيره جهڙيون چٽپٽيون شيون کائڻ ڪري مانيءَ جي طلب ٿي نه رهي- آخر ۾ ڪمار، پنهنجي انشورنس واري آفيس گهمائڻ وٺي هليو- جتان گهر فون ڪرڻ سان خبر پئي ته هري موٽوائي تن ڪلاڪن کان منهنجو انتظار پئي ڪيو- اهو ٻڌي ان دم ئي اٿي ڪڙا ٿياسين.

گهر پهچندي پهچندي ٻه ڇهه لڳي ويا، خبر پئي ته وقت گذاريءَ لاءِ هري، مهيش سان گڏجي شيواجي پارڪ جو چڪر هڻڻ ويو هو. مونکي آئي ويرم ٿي ڪانه ٿي جو هو ٻه واپس وريا- مهيش کيس ڊرائينگ روم ۾ ويهاري مونکي ٻڌائڻ آيو- مان ساڻس گڏجي ڊرائنگ روم آيس ته هري موٽوائيءَ وڏي حب مان اٿي مونکي نمسڪار ڪئي- مون ٻه ساڳي انداز ۾ کيس ڪيڪاريو.

”اري پئي ٿيءَ ته سنڌ جي مورمي پئي لڳي.“ هري، صوفا تي ويهندي مهيش کي ڪلي ڇيو.

مان مرڪي پيس.

”ادا ڪيئن آهيو؟“

”ادي، لاهہ ٿي ڪڏي ڇڏيا اٿئي! تـبي ڪـلاڪ انتظار ڪرايو اٿئي.“

”بس ادا ڇا ڪريان، گهمندي ڦرندي دير ٿـي وئي.“

وراڻيم سنڌ جو حال احوال وٺڻ ڪانپوءِ هن پڇيو:

”اسان جي وڏيري تاج بلوچ جو ڪهڙو حال آهي؟“

”تاج زور لڳو پيو آهي.“ ايئن چوندي مون ڪيس تاج جو خط ۽ ڪي ڪتاب آڻي ڏنا_ جن ۾ يوسف شاهين جي ڪلام جو مجموعو ’اندر منجهہ آهاءُ‘ پڻ شامل هيو. موٽ ۾ هن بہ ٽڏي تي ٽيلهي مان ڪونج جو نفيس سيٽ ڪڍي ڏنو، ادبي خيالن جي ڏي وٺ ٿيڻ لـڳي- اوچتو هن بين‌الاقوامي شهرت رکندڙ سنڌ جي هڪ ڪهاڻيڪار ۽ بقول انهيءَ اديب جي، ”سامراجي سازشن جو شڪار ٿيندڙ ڪهاڻيڪار“، جنهن لاءِ دشمنن سندس ذهني گهوٽـالـي واري ڳـالهہ هـُلائـي آهي_ تنهن لاءِ ڪلندي چوڻ لـڳو:

”اهو تہ چورائي ٿو لکي.“

”هان!“

”سندس هڪ ڪهاڻي هوبهو اللہءَ جـي ڪهاڻيءَ تـان ڪنيل آهي.“

”اٿين ڪيئن هوندو؟“

”مان سچ ٿو چوان.“

”ڀلا ڪو ثبوت.“

”چو نہ_“ هن اعتماد سان وراڻيو:

”اوهين اچا اتي آهيو نہ، اوهانکي اصل‌ڪهاڻي ڏيکاريندس.“

ڪجهہ دير لاءِ منهنجي زبان تارؤن سان چمبڙي وئي. سونکي سخت تعجب ٿيو تہ اسان جا نامور ڪهاڻيڪار بہ اٿين ڪن تہ پوءِ باقي، ڪنهن کي ڏوهہ ڏجي. ٽمٽ بيو موضوع ڇيڙيندي هن کان پڇيم:

”اوهان جي فلم پراڊڪشن ڪيئن ٿي هلي؟“
”هن پيري هيمو ڪالاڻيءَ تي فلم ڏاهي رهيو آهيان.“
”اٽڪل ڪيترو عرصو لڳندو؟“
”وقت ته لڳندو، اڃا ڪاغذي تياريون پيو ڪريان.“
ايئن چوندي طارق اشرف جي يادگيري آيس.
”پلا طارق ڪيئن مزي ۾ آهي نه؟“
”شادي ڪئي اٿس!“
”مونکي به خبر پئي آهي، ان لاءِ ئي ته پڇان پيو ته ڪيئن آهي؟“
”حالي ته ڏاڍو خوش آهي- زال به سوچاري ماڻي اٿس- وڏي پريس جو مالڪ به آهي، سوزوڪي وغيره وٺڻ جون تياريون به پيو ڪري.“
”مطلب ته مالي طور ڪافي مضبوط ٿيو آهي.“
”ها- شال اڃا به وڌي.“
”تنهن ڏهاڙي خط آيس ته اڳوڻي زال، جا انڊيا ۾ اٿس ان کي نياپو ڪرايان ته ننڍڙو ڪيس ياد ته ڪري.“
”اڇا!“
”اري پئي جڏهن ناتا ئي نه رهيا ته ياد وري ڇاجي- مونکي ڪهڙي خبر ته ڪٿي ٿي رهي- مان ڪٿان ڳولهيانس؟“
هري ءَ پريشانيءَ مان چيو.
”خط لکي طارق کان ان جي ايڊريس پڇو. پيار جي دل آهي- هوءَ به ته ڪيس ساريندي هوندي.“
هري موڙوائي ڳالهائڻ جو تمام تڪڙو، ڇڻ طوفان ميل- خاص ڪري فون تي سندس آواز نه رڳو مهيش کي پر مونکي به سمجهه ۾ نه ايندو هو- چڙو ها، ها ڪندي ڪو ڪو اکر جهٽي وٺبو هو- بمبئي ۾ مٺائيءَ جو وڏو دڪان اٿس، تنهن ڏينهن ان دڪان جي باري ۾ ڳالهائيندي چوڻ لڳو:

"مان ڪاٺ جا پڪوڙا کارائيندو مانءِ."

جواب ۾ چڙو ٿي رکي پيس- جنهن جو مطلب هو ته منهنجي خوشقسمتي جو اهي عجب پڪوڙا کائڻ جو شرف ملند جيڪي پنهنجي نوعيت جا پهريان اڻوکا پڪوڙا هوندا- سو ڇ ته اهي کهڙا نه لذيذ هوندا، پر جيئن ته اجا ايترو فري نه هيس تنهن ڪري پڪوڙن بابت وڌيڪ پڪڙ - پچاڙ ڇڏي في الحا ماٺ رهيس. ڳالهيون مهاڙيون ڪندي مٿان اچي رات پئي- موڪلائڻ وارو هيو جو ماسٽر چندر قرب وچان چيس:

"موٽوائي ماني کائي پوءِ وڃج."

پلا دادا کي ڪيئن ٿي انڪار ڪري سگهيو، ۽ ه ترسي پيو.

ماني ٽيبل تي رکي کائڻ ويٺاسين ته مان نيٺ پڇڻ کانسو رهي نه سگهيس-

"ادا اهي پڪوڙا ضرور ڪنهن خاص قسم جي ڪاڻ مان پچندا هوندا؟"

"ڪاٺ، ڪاٺ، ڪاٺ، ڇا جو ڪاٺ!؟ ڪهڙو ڪاٺ ڪٿان جو ڪاٺ؟ ڪنهن چيو ڪاٺ؟"

هريءَ، مهيش ۽ پوءِ مون ڏانهن نهاري ڪاٺ ڪا جو اهڙو تيزيءَ سان ورد پڙهيو جو مونکي لڳو ڄڻ ڪو گراموفو رڪارڊ هلندي هلندي اٽڪي پيو هجي- ڪيس ان رڪارڊ وار ڪيفيت ۾ ڏسي مرڪو اچي ششدر ٿيس ۽ وضاحت ڪندي چيم "توري دير اڳ توهان نه چيو هو ته ڪاٺ جا پڪو کارائيندو مانءِ."

"اري ڀائي مون ڪاٺ ڪٿي چيو هو! مون ته ڳا پڪوڙا جي ڳالهه ڪئي هئي."

"پوءِ ڀائو ڳالهائڻ جي اسپيڊ گهٽايو نه هرويرو ماڻهو منجهائيو."

منهنجي ان ڳالهه تي هو عام رواجي ڳالهائڻ واري اسپيڊ کان به وڌيڪ تيز رفتاريءَ سان ڪلڻ لڳو.

موسم جا ڦيريان انب، ايلفينسو رتنا گري ماسٽر چندر جي وٽ ئي نصيب ٿيا- هريءَ کي به خبر پئي ته انهن جي ڏاڍي شوقين آهيان ته چوڻ لڳو:

"مان هتي جا مشهور انب ڪارائيندو مانءِ."

ڳالهين ۾ وقت جي ڪا خبر ئي نه پئي. موڪلائڻ مهل هريءَ چيو:

"ادي تون آئي آهين ته اسان جون اکيون ٺري پيون آهن- اسين سنڌ کي ڪيترو ياد ڪندا آهيون، اهو تون هتي رهي ٿورن ئي ڏينهن ۾ ڏسي وٺندينءَ."

ڳالهيون ڪندا در وٽ پهتاسين- ان وقت جا تاثرات هريءَ 'ڪونج' ۾ هن ريت ڏنا آهن:

"جڏهن موڪلائڻ لڳاسين ته بنهه اُن ويل اُن پل، مون ۾ ويچار جاڳيو ته جيڪس هٿ وڌائي، ادي ماهتاب کي چُهي، سنڌ جي زمين کي ڇُهڻ جي آس ۽ سڪ پوري ڪري وٺان، ليڪن ساڳئي وقت منهنجي آڏو ،ريادا جون آهي سيمائون به ڪڙيون ٿي وئيون جن کي پار ڪري ماهتاب محبوب کي، هڪ عورت کي ڇهڻ ڪا روڪي بيٺيون ۽ آهٖ ڪيس الله واهي چئي، پئي ڏينهن وري ملڻ جو چئي، رات جو يارهين بجي گهر واپس وريس ته محسوس ڪيم ته منهنجي سنڌ پسڻ جي آج اڃا به وڌي وئي هئي."

جيترا ڏينهن بمبئي ۾ هيس، هري مسوٽواڻيءَ منهنجون وس آهر وڏيون خدمتون خاطريون ڪيون- هو نهايت ئي سٺي ۽ سماجهي سڀاءُ وارو انسان آهي- خوش مزاج ۽ خوش اخلاق پڻ- چرچا ڪري ۽ چرچا سهي چائي- ايئن ناهي ته هو ڪڏهن هرت

نہ ٿيندو هجي. ڪيترائي اهڙا موقعا آيا جو مون سندس فيلنگس هرٽ ٿيندي ڏٺيون، ان هوندي بہ فراخدلي، بردباري ۽ صبر جو ڀرپور ۽ بهترين ثبوت ڏيندو رهيو.

اڳاري جي تيرهين تاريخ هجي. صبح جا اٽڪل ڏهہ ڪن ٿيا هئا. اچا پنهنجي ڪمري ۾ ئي هيس تہ دادا چندر جا سڏ ٻڌم.

”ماهتاب، ماهتاب!“

”اچان پئي دادا.“ مان تقريبًا ڊوڙندي ٻاهر آيس.

”تنهنجا مهمان آيا آهن.“ هن مرڪندي، سامهون صوفي تي ويٺل معزز جوڙي ڏي اشارو ڪري چيو.

”اڙي!“ مان ڏانهن نهاري دل ۾ سوچيو: ”هي تہ شير ڪشمير شيخ عبدالله آهي.... ۽ هيءَ....“.

مان ڪجهہ چوان تنهن کان اڳ. شير ڪشمير مشڪندي پنهنجي سڃاڻ ڪرائي.

”اتم ۽ سندري.“

اها سڃاڻ تہ محض ان لاءِ هئي جو مون ڪين اڳ نہ ڏٺو هو باقي هونءَ تہ هو ڪنهن تعارف جا محتاج ئي نہ هئا. سنڌ توڙي هند ۾ اهڙو ڪوئي نـاهي جيڪو شير ڪشمير نہ سهي پر شير ادب، ترقي پسند اديب اي. جي. اُتم ۽ سندس اهليہ مشهور اديبا سندري اُتم چنداڻي کي نہ سڃاڻيندو هجي. ٻئي نہ رڳو تازو رشيا مان گهمي آيا آهن پر اتان جو ادبي انعام بہ مليو اٿن. مان اتم کي نمسڪار ڪري ۽ سندريءَ کي وڏو ڀاڪر پائي مليس.

اي. جي. اُتم ٻڌايو تہ هو مونکي تڏهن کان پڙهندو پيو اچي جڏهن ماڻ ماهتاب منور عباسي جي نالي سان لکندي هيس. ويجهڙائيءَ ۾ تہ ماهي مهراڻ ۾ ڇپيل سدا حيات ڪهاڻيڪار

نسيم کرل ني منهنجو مضمون سندس نظرن کان گذريو جنهن کيس گهڻو متاثر ڪيو. هن پڇيو ته هن وقت سنڌ ۾ سنڌي ادب ۽ اديبن جو ڪهڙو حال آهي. مون کين ٻڌايو ته سنڌ ۾ اسان جا ذريعا جيتوڻيڪ محدود آهن پر ادب وڏي ويجهي رهيو آهي. هرڪوئي پنهنجو جذبو رکي ٿو پر مڙس ٿي مهلن توڙي مخالفتن کي منهن ڏيڻ وارا ڪي ٿورا ئي آهن. اڳيان اديب گهٽ ٿا لکن پر ان هوندي به اسان وٽ هر روز نئون ليکڪ پيدا ٿئي ٿو. سنڌي ادب کي زور وٺائڻ لاءِ ميڊيڪل ڪاليج ۽ يونيورسٽي جا سچاڻ شاگرد به وڏي دلچسپي وٺن ٿا ۽ صحيح معنيٰ ۾ ادب جي خدمت پيا ڪن. سندن ني سهڪار سان ڪاليجن طرفان يا ڪڏهن ته وري سندن ئي گڏيل ذاتي ڪوشش سان ادبي مئگزن شايع ٿيندا رهن ٿا. توڙي جو ڪن جو ميڊيم شروع کان ئي انگلش رهيو آهي پر پنهنجي ٻوليءَ سان سڪ هئڻ جي ناتي ڪچن ڦڪن اکرن ۾ به هو پنهنجو مقصد بيان پيا ڪندا آهن. اسان وٽ اهڙي نوجوانن جي جذبي جو پڻ قدر آهي. ڪنهن به ٻوليءَ جو آئيندو تڏهن روشن ٿئي ٿو جڏهن ان جي اڀرندڙ نسلن ۾ پنهنجي ٻوليءَ لاءِ چاهه هجي. هاڻ ته درسگاهن مان تجربيڪار ماستريائين جو طبقو به ادبي ميدان ۾ لهي آيو آهي جن ۾ ليکڪن واريون صلاحيتون گهٽ ئي سهي پوءِ به پنهنجي روز مره جي مشاهدي موجب هاسٽل، يونيورسٽي ۽ ڪاليج جي زندگيءَ تي منحصر واقعن جي چاڻ پهچائيندي هر ڪهاڻيءَ ۾ عبرت جو ڪونه ڪو درس پڙهندڙ کي ڏين ٿيون. اي. جي. آتم چيو هندستان ۾ پڻ سنڌي ٻوليءَ جو حال نوڙي مستقبل روشن آهي. هن اهو به ڄاڻايو ته ٻولي وڏي ويجهي رهي آهي. مون ته اتان جي ادب کي چڱي طرح پڙهيو ئي نه هو تنهن ڪري فوري طور ان بابت ڪو به آخري فيصلو نٿي ڪري سگهيس. هتي جي رسالن ۾ هند جو ايڪڙ ٻيڪڙ ادب ڪڏهن نظرن مان گذرندو هو ته اُتي گرامر

واري ٻوليءَ کان علاوه هندي ۽ سنسڪرت جي پرمار ڏسي ڏاڍي مايوسي ٿيندي هئي. سنڌ جي گهڻن اديبن ان جو اثر ورتو ۽ سنڌن ٻيرو ٻوڙي ڪٽي هلڻ لڳا. جن مان ڪن کي پنهنجي غلطيءَ جو احساس بروقت ٿي ٿي ويو ۽ هو سڌري ويا. منهنجو هند جي سنڌي ادب کان دور رهڻ جو به شايد اهو ئي سبب هو.

سنڌو جي هنج ۾ نازن سان نپنيل سندري اُنم چنداڻي کي بمبئي جي گهميل هوا اڃا تائين ڀانءِ نه پئي، جنهن ڪري سخت پرهيز ڪانپوءِ به سدائين ريجش رهندي اچيس.

دادي هيتي ٿڌو شربت ڪٽي آئي ته نه پيتائين. پر هن قربانيءَ شخصيت ڪيس ٿڌو ڪوسو پيڻ ڪانسواءِ ڪيئن ٿي ڇڏيو چيائين:

”ڏيءَ شربت نٿي پيئن ته، چانهه ناهي اچان؟“

”نه نه امي توهان تڪليف نه ڪريو.“

”تڪليف ڇاجي ڏيءَ.“ هن رڌڻي ڏي ويندي چيو.

”پلا مان ٿي ناهيان.“ سندري به سندس ڪٺ وئي. ۽ دادا داديءَ لاءِ به چانهه ناهي ڪٽي آئي. ان گهڙيءَ مون محسوس ڪري ورتو ته هوءَ نهايت ئي خوش اخلاق ۽ مهذب خاتون هئي. ڪلاڪ ڪن ويهي، موڪلائڻ مهل انم چيو:

”شام جو اسان وٺڻ ايندا سين، تيار رهج.“

”مان پاڻ ئي مهيش سان اچي ويندس، گهر ايڏو پري ته نه هوندو.“ وراڻيم.

”اسين جي آياسين ته به ساڳي ڳالهه آهي.“

”جيئن اوهانجي مرضي، مونکي پلا ڪهڙو اعتراض“.

پيهرن جو مهيش سان فلم ’بمبئي 405 مائيل‘ تي وڃڻ جو پروگرام هجي. سينما هال گهر جي ويجهو ئي هو تنهن ڪري پنڌ پنڌ پهچي وياسين. فلم ته بس ائين ئي هئي. اهو ئي سمگلرس

۽ ڌاڙيلن وارو ڪڪ ڪنڊڙ موضوع- پر سينما جو ماحول مو وٿيو.

تعليم جو معيار بلند هئڻ ڪري ننڍا ٻار ٻه تمام سٺي انگلش ڳالهائين، جڏهن ته اسان وٽ هاڻ ڪانوينٽ جي انگلش جو ٻه اهو معيار نه رهيو آهي. تعليم جي ڪري ئي اتي جا ماڻهو اخلاقي طرح ڪافي مهذب ۽ سڌريل آهن، جنهن سبب سينما توڙي عام وهنوار ۾ لچائي ۽ لوفر پڻي جهڙيون ڪريل حرڪتون ڪونه ٿين، توڙي جو ائر پورٽ تي پونا جي پوليس آفيسر هتي جي ٺڳن ۽ ڦورن کان خبردار ڪيو هئم تنهن هوندي ٻه پنهنجي ملڪ جي ڀيٽ ۾ ڏوهه تمام گهٽ ٿين- هونءَ چڱايون مڻايون ڪٿ نه ٿين. جيترا ڏينهن اتي رهيس ڪنهن ٻه اخبار ۾ چوري، قتل، ڌاڙي ۽ ايڪسيڊنٽ جي باري ۾ ڪجهه نه پڙهيم، جڏهن ته اسان وٽ صبح سان اخبار کڻندي ئي هيانءُ پيو ڳهرڪندو آهي. الائي وري ڪهڙو قهر ڪيس ٿيو. ايئن ڪڏهن ٻه نه ٿيو جو اخبار انهن دهشت ڏيارينڌڙ خبرن کان آجي هجي.

واٽ پنڌ تي هلندي هلندي ڀيرون پيرو سون اتي جي اقتصادي زندگيءَ تي نظر وڌي ۽ ماڻهن جي سماجي حيثيت جو ويڇهڙائي کان جائزي وٺڻ جو موقعو مليو ته خبر پئي، اسان جي ڀيٽ ۾ اتي جي ماڻهن ۾ سادگي گهڻي آهي- پئسو فضول خرچيءَ ۾ وڃائڻ بدران تعميري ڪمن ۾ لڳائين- ائرڪنڊيشن جو استعمال ٻه ٿڌي پاڻي جيان گهٽ ٿئي- نئين ماڊل جي موٽرڪار ٻه ڪنهن پرڏيهي سفير يا شيخ وٽ نظر اچي ته اچي نه ته عام طور هندوستان ۾ پنهنجون ٺهيل پراڻي ماڊل جون ڪارون استعمال ۾ اچن- جيڪي پيٽرول جي مهانگائيءَ سبب هر ڪو نٽو ڏاري سگهي- ريش ڊرائيونگ کان پاسو ڪرڻ ڪري ايڪسيڊنٽ نالي ماتر ٿين، پر اهڙي حالت، ۾ ٻه لائسنس ضبط ڪرڻ اتي

جو سخت قانون آهي- بمبئي جي وڏيڪ ڪاسموپوليٽن سٽي آهي جتي هر مذهب، رنگ ۽ نسل جا باشندا رهن پر اڪثريت وري به مرهٽن جي ليکبي.

پڪچر ڏان اڇي پلنگ تي ليٽي پيس.

"ڏيئڙي، ڏکجي پئين ڇا؟" دادي هيٺيءَ پير ۾ وڌهي زورن ڏيڻ لاءِ هٿ وڌايا ته مان جهٽ ڪري انهن کي جهلي ورتو ۽ اٿندي چيم:

"گنهگار نه ڪريو دادي- مان ڏکل ڪونه آهيان."

"زورَ ڏنم ته پوءِ ڇا ٿي پيو، منهنجي پياري پٽڙي جو آهين."

"مائرن جي ته پاڻ خدمت ڪجي."

"نون قسمت سان پيڪين آيل آهين."

ايئن چوندي هوءَ شوڪيس مان سهڻو دہلو ڪڍي آئي ۽ ان مان اها ساڳي مٺائي ڪڍي وري به پنهنجي مامتا سان ڀرپور ڪومل هٿن سان کارائڻ لڳي-

"ڏادي لذيذ آهي." چيم.

"تنهن ڏينهن به ته وٺي هيءَ نه، مان خاص تولاءِ سانڍي رکي هئي. ڪنهن کي به نٿي ڏيان- چو ڏيان ڀلا؟ تنهنجي نالي جي جو آهي." هن لاڏ مان چيو-

مون آلڪانءَ جيان هر ڀيري دادي‌ءَ آڏو وات ٿي پٽيو ته هن وري ان ۾ مٺائي ٿي وڌي.

"بس دادي، هاڻي گهڻي کاڌم."

وري به ٿوري جيڪا بچي پئي ته ان کي به دہلي ۾ وجهي منهنجي لاءِ سنڀالي رکيائين.

1- سنگيت آچاريا ماسٽر چندر

2- غزل جي گائيڪي جو بادشاهه، مهيش چندر

ماهتاب محبوب الهاس ننگر جي برلا مندر ۾- فوٽو: موهن ڪلپنا

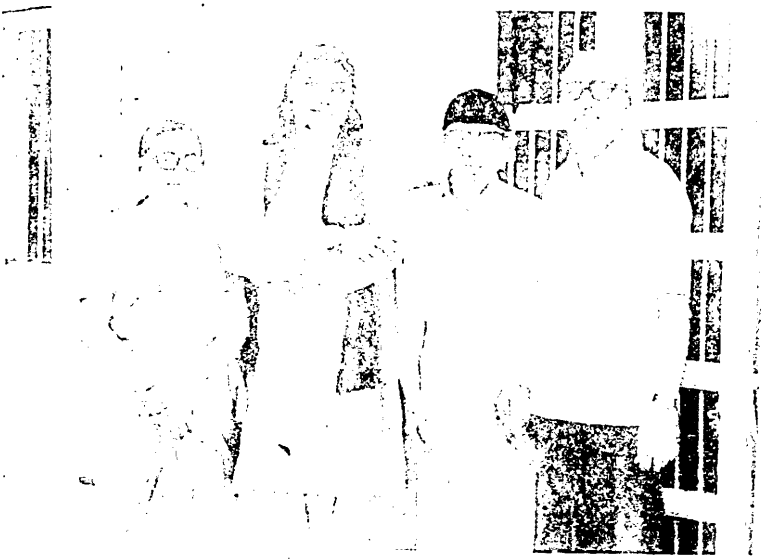

أتم، ماستر چندر، ماهتاب ۽ سُندري - ماستر چندر جي گهر

ڪُرسين تي: هيروشيو ڪاٽي، أتم، سُندري، موهن ڪلپنا ۽ ماهتاب محبوب

هيٺ: لڇمڻ پارواڻي، جگديش آڏواڻي ۽ اشوڪ ڪشوراڻي- نارائڻ پارتيءَ جي دعوت ۾

ماهتاب محبوب، آڪاشوائي ريڊيو تان انٽرويو ڏيندي- وشنو ڀاٽيا، هري موٽوائي
۽ انٽرويو وٺندڙ: ڊاڪٽر ارجن شاد

مسز جوهر، ماهتاب محبوب، هري موٽواڻي، وشنو ڀاٽيا ۽ ڊاڪٽر شاد

هري ٹلواڻي، رام پنجواڻي، اُتم، سُندري، ماهتاب محبوب، رتنا هڪ سنڌي سڄڻ،
واسديو نرمل ۽ ٻيا

پروفيسر رام پنجواڻي، ماهتاب جي آجيان ڪري رهيو آهي. پاسي ڊاڪٽر ڪي
عالم. پرسواڻي ۽ ڱنو سامتاڻي- سيتا سنڌو ڀون جي دعوت ۾.

أتم، هري تلواڻي، سُندري، ماهتاب ۽ ٻيا

ڪُرسين تي: ماهتاب محبوب، پوپٽي هيرانندڻي، سُندري

پٺيان وينل: أتم، موهن ڪلپنا، ڳنو سامتاڻي ۽ هري موٽواڻي وغيره

رام پنجواڻي، مهيش چندر، موهن ڪلپنا ۽ ماهتاب محبوب

موهن ڪلپنا، ماهتاب محبوب، پوپٽي هيراننداڻي ۽ سُندري

شام جا ست ٻي ٿيا ته سندري به ٽئڪسي ڪري اچي نڪتي.

”توهان ايڏي تڪليف ڇو ڪئي. مان پاڻ اچان ها. دادا اُتم ڪٿي آهن؟“

”پوءِ ڇا ٿي پيو جو مان آيس، دادهن کي ڪم ٿي پيو. هاڻي جلدي ڪري اچ ٽئڪسي نه هلي وڃي.“ سندري پنهنجي قرباڻتي لهجي ۾ چيو.

”چانهه پاڻي به نه پيئندؤ؟“

”اتي هلي پيئنداسين.“

”يلا هڪ منٽ.“ چوندي مان دادا چندر کان اجازت وٺڻ لاءِ سندس ڪمري ۾ ويس.

”دادا مان وڃان؟“

”ها وڃ. وڃي گهمي آءُ“. هن مشڪندي وراڻيو. هميشه سندس اجازت وٺي ٻاهر نڪرندي هيس جنهن سان مونکي سڪون ۽ سلامتيءَ جو احساس ٿيندو هو.

سندري ٽئڪسيءَ واري کي ڪرايو ڏيئي مونکي فليٽ ۾ وٺي آئي. هو ان ۾ اڪيلا رهن سندن ٻيا ڏيٺر پنهنجي وَر گهر وارين آهن. مونکي پنهنجي بيڊ روم ۾ سهڻي اجرڪ وڇايل پلنگ تي ويهاري، پاڻ ’ڇَپي چوري‘ جو بندوبست ڪرڻ رڌڻي ڏي هلي وئي ته منهنجون نظرون وري ڪمري جو جائزو وٺڻ لڳيون.. هر شيءِ سليقي ۽ سگهڙاڻپ سان رکيل پوءِ به محسوس ٿيو ته ڪين اهو ٻن ڪمرن وارو فليٽ پورو نٿي پيو. چوطرف ڪتابن جا ڪبٽ هجن ته به ڪتاب ايڏا گهڻا جو ڪبٽن مٿان به رکيل هيا ته درين تي پڻ. سندريءَ پوءِ ٻڌايو ته ڪين وڏي فليٽ جي ڳولها آهي ۽ هو ترت ئي ان ۾ شفٽ ٿيندا. ايتري ۾ اي. جي آتم به اچي سهڙيو، هن ايندي سان ئي ڪتابن ۾

ڦڙڦوٽ وڌي، نيٽ ڳولهي ڦولهي ورهين جو ويڙهيل بنڊل هٿ ڪيائين- ڪيس اهو کوليندو ڏسي مان دهلجي ويس- ڇو ته پراڻن ڪتابن يا گهٽي وقت ڪان بند ٿيل ڪپڙن جي پيٽين ۽ ٻين وغيره ڪان ايلرجڪ هئڻ سبب مونکي ڇڪ ٿي ته اجهو ٿي اکين ۾ خارش ۽ نڪ ۾ سرڙاٽ شروع ٿي، ڪتي نڇون ڏيئي ڏيئي پاڻ کي اڌ مئو ۽ شير ادب کي وائڙو نه ڪري وجهان ته اِها ڪهڙي آگهي اديبا سنڌ مان آئي آهي جنهن جا اڇڻ سان هَي حال ٿيا آهن- پر شڪر جو رب پاڪ پرديس ۾ منهنجي ٻت رکي ۽ اهو نزلو وجي ’بروٽ‘ جي نئين نڪور وڏي شيشيءَ تي ڪريو جيڪا بدقسمت ڪا ان ڪتابن واري ڪٻٽ ۾ پرڙي پئي هئي- اُنھ جي هٿ جي هڪ جنبش سان پراڻو فائل سائس ٽڪرايو ۽ هو ڦهڪو ڪري اچي پٽ تي ڪري- هن شيشيءَ کي چخي ٿي ڪونه ڪيو ۽ بدستور ڪتاب جانچڻ ۽ ڪيڻ ۾ مصروف رهيو- مون بروٽ جي خوشبو وڏا ساهه کڻي پنهنجي اندر ۾ سمائي، ذهن کي تازگي بخشيندي ان اوچتي نقصان تي افسوس ڪيءِ ته ڪلندي چوڻ لڳو:

”ايئن سمجهه ته اها تنهنجي آجيانيءَ ۾ ڪري آهي.“

مان سندس انهيءَ انداز تي مرڪي پيس. پئي ڪمرا خوشبوءِ سان واسجي ويا. ايتري ۾ سندري به رڌڻي مان ڇڪون ڏيندي ڊوڙندي آئي.

”ڇا ٿيو!؟“

”اهو ’شيونگ لوشن‘ ڪري پيو آهي.“ انهم ڏانهس نهارڻ بنا ڏي بي پرواهيءَ مان چيو.

”شيونگ لوشن!! ان کي شيونگ لوشن ٿا چئو! خبر اٿو اها بروٽ جي اوچي ڊوڊي ڪولون آهي“، ايئن چوندي هوءَ ٻڪ ٻائي ڪري مان ٻاهر وئي، ۽ آنم ساڳي بيپرواهيءَ مان چيو:

”الائي ڇا آهي، مان اهي هٽان ڏي ڪونه.“

مونکي سندس سادگيءَ سان گڏ اها بي نيازي ڏاڍي وڻي.
مون سوچيو، ڪامريڊ مائٽوءَ کي انهن شين سان ڀلا ڪهڙي
دلچسپي. ايتري ۾ سندري ڪپهه ۽ خالي شيشي کڻي ڊوڙندي
آئي ۽ ڏاڍي سليقي سان فرش تان ڪولون کي ڪپهه ۾ جذب
ڪري نچوڙي نچوڙي شيشيءَ ۾ وجهڻ لڳي. مون هڪ وار
وري ان نقصان تي افسوس ڪيو جو لاشڪ ته منهنجي ڪري
ٿي ٿيو.

آتم جي جيڪا ڪليڪشن هئي ۽ جيڪي محنتون ڪيل
آهن تنهن مان لڳو ته هن هند ۾ صالح جذبي سان سنڌي ٻولي
۽ ادب لاءِ پاڙ پٽوڙيو آهي ۽ وڏيون جاکوڙيون ڪيون آهن،
جنهن ۾ سندس شريمتي سندريءَ جو به وڏو هٿ آهي. جڏهن
به هند ۾ سنڌي ادب جي اوسر بابت ڪا تاريخ لکي وئي ته
ان جوڙي جو نالو سونهري اکرن ۾ لکيو ويندو. السٽريٽيڊ
ويڪلي جي هندي پرچي 'هندواسي' جو سنڌ نمبر سندس ڏسي
ڪوشش جو نتيجو آهي جنهن کي ڏسي خوشي ٿي ته اسان کي
ڏاري زبان وارن به ايڏو نمايان ڪري پيش ڪيو آهي. ڪاش
سنڌ ۾ به اهڙو ڪو آتم هجي جيڪو سنڌي ٻوليءَ جي وڌيڪ
خوشحال ۽ جديد ٻولين ۾ سڃاڻ ڪرائي ۽ پوءِ زماني کي خبر
پوي ته سنڌ جو ڏکيو بکيو اديب ذهني اعتبار کان ڪيڏو نه
سگهارو ۽ صحتمند آهي.

مون محسوس ڪيو ته آتم جو اهو ايمان آهي ته هند
۾ سنڌي ادب جو مستقبل يا آئيندو سدائين روشن رهندو- مون
به ان کي سچي سمجهيو پر جڏهن مون اتي جي سنڌين جي رهڻي-
ڪهڻي ڏي نظر وجهندي الڳ الڳ اديبن کان سنڌي ادب
بابت راءِ ورتي ۽ 'ڪونج' جي ڪن پرچن ۾ ان بابت ليک
پڙهيا ته مونکي خبر پئي ته ايئن ناهي- آتم صاحب انهن مان آءِ ي

جيڪي ڪڏهن به پنهنجي آڻ نه مڃيندي سدائين روشن مستقبل جا خواب ڏسندا آهن.

هو نهايت ئي ضدي، فيصلن جو پابند ۽ ڊو مينيئنگ نيچر جو مالڪ آهي- چاهي ڪجهه به ٿي پوي پنهنجي ڳالهه کي غلط نه سمجهندو- ساڳي ريت سنڌي ادب، جنهن سان کيس بي پناهه محبت آهي، اُن بابت ڪنهن به قسم جو غلط احساس برداشت ڪرڻ سندس وس کان ٻاهر آهي- کيس پنهنجي محنت ۽ ٻوليءَ تي ايڏو ناز ۽ مان آهي جو پاڻ کي خوش فهمي ۾ مبتلا ڪري هڪ طرح سان سنڌي ادب تي ڇڻ ڪڪ پيو رکي پوءِ به- سندس ان جذبي سان ماڻهو پاڻ ۾ وڏو اتساهه ٿو محسوس ڪري.

رات جو اسان گڏجي ماني کاڌي- آئم نه گوشت کائي پر سندري ويشنو آهي. هن ڪليجيءَ جو ٻوڙ، ڀاڄيون ۽ پيو به گهڻو ڪجهه ڏاڍي محنت سان تيار ڪيو- اُتي سموريون سنڌياڻيون پاڻ رڌي پڪي ڪن- نوڪر رکو پارٽ ٽائيم جاب، جهڙوڪ ٽانوَ ٻهاري لاءِ رکن.

مانيءَ کانپوءِ سندري فروٽ ڪٽي آئي- ٻنهي گڏجي ڏاڍي مڪ مان انب ۽ چڪون چلي چلي تي ڪارايا- جڏهن آئم صوف مون ڏي وڌايو ته ڪراچي ٽي. وي ۾ اينڊز 'هاشمي منجن' وارو اشتهار اکين اڳيان ڦري آيم- جنهن ۾ پائريا جي شڪار تيل ٽي. وي آرٽسٽ سلومي صوف کي چڪ پائي ان کي به رت وارو ڪري ڇڏي ٿي- ڪلر ٽي. وي ۾ ته ان رت واري صوف کي ڏسي ماڻهن جي هيانءَ تي ڳوڙها ڇڙهي ويا آهن ۽ کاڌا پيتا ويهه ٿي آيا اٿن، ڪيترن ئي نفيس مزاجن جو نه رکو صوف تان پر سلومي جهڙي سلوڻي آرٽسٽ تان ئي ارواح کڄي ويو آهي. روزانا نظر اينڊز ان اشتهار جي ڪري صوف جي ڪاروبار کي به ڪاپاري ڌڪ لڳڻ جو قوي امڪان آهي.

مون اتم کي چيو:

”دادا مان اهو نہ کائيندس.“

”مان تو چلي کارايان ٿو.“ هن سمجهيو تہ چانهہ جي سوران نٿي کان.

”اهو جي کائيندس تہ انب جوئي ذائقو هليو ويندو.“ ورائيم. ڪيس ڪيئن ٻڌايان تہ اسان وٽ صوف سان ڪهڙا ويل وهايا اٿن. رات جا ڏهہ ٿيڻ وارا هيا جو هن آئي مونکي گهر پهڙو ڪيو.

ماسٽر چندر کي پنج پرنيل ڏيئر ۽ ٽي پٽ آهن. جن مان وڏو، گوپ تہ آمريڪا ۾ رهي، ٻيو نمبر پٽ هري چندر، انڪم ٽيڪس جو وڪيل آهي. باندرا ۾ سندس سهڻو فليٽ آهي جتي هو پنهنجي زال ۽ ٻارن سان رهي. هو انتهائي خوش مزاج ۽ رلڻي ملڻي سڀاءَ وارو آهي. ٽئين نمبر تي آهي مشهور گلوڪار مهيش چندر، جنهن سان ٿرو آئوٽ سات رهيو. هن ٽي سؤ کان مٿي سنڌي توڙي اردو گيت غزل ڪافيون ۽ ڪلام ڳايا آهن. اردو غزلن ۾ خاص دلچسپي ۽ مهارت اٿس. هندي فلمن ’مئہ خانا‘ ۽ ’پٿرون ڪا شهر‘ ۾ پڻ گيت ڳايا اٿس.

ڀارت جي جدا جدا شهرن کانسواءِ ٻاهرين ملڪن جهڙوڪ: ڪولمبو، سينگاپور، هانگ ڪانگ، جپان، منيلا، لئگاس، آفريڪا، آمريڪا، اسپين، ڪيناڊا ۽ لنڊن ۾ گهڻئي پروگرام پيش ڪيل اٿس. هو مانيٺي سڀاءَ وارو خوش گفتار ۽ وڏي دل جو انسان آهي. ماڻهوءَ ماڻهوءَ جي پرک خوبيءَ سان ڪري ڄاڻي. جنهن ۾ اعتماد هوندس ان کي سر اکين تي جاءِ ڏي باقي جهڙي تهڙي ڏي تہ نهاري بہ ڪونہ. فنڪار هئڻ جي ناتي فلم انڊسٽري ۾ سندس وڏي عزت ۽ مقام آهي.

فلم ”بدتميز“ جي پروڊيوسر ۽ فنانسر ڪمل مهره جي دعوت تي رنجيت اسٽوڊيو گهمڻ وٺي هليو. اسٽوڊيو جيئن ته ڪافي پراڻو آهي تنهن ڪري پاهران ٺي ڪاراٽيل پٿيون ڏسي ايئن لڳو ڄڻ ڪو بي درديءَ سان استعمال ٿيل بورچيخانو هجي. بلصراط جهڙي ڏاڪڻ چڙهي مٿي ٿياسين ته ايئر ڪنڊيشنڊ ڪشاده سينگاريل سهٽا ڪمرا هئا، جن پاهرين قتل حالت کي ڍڪي ڇڏيو. اتي ٺي فلم ”سرگم“ ۽ ”خوبصورت“ جي پروڊيوسر اين اين سپي سان به ملاقات ٿي جيڪو پاڻ اصل حيدرآباد سنڌ جو رهاڪو هو. هن حيدرآباد اچڻ جي پڻ مرضي ڏيکاري. هو اصل ۾ به ايئن ڏي سيٺيل آهي جيئن فلمن ۾ نظر اچي. هڪ فنانسر سان جهيڙو پي ڪيائين. پر به وس پچندي اسانکي عزتون ڏنائين. ڪيدار شرما ۽ روي به مليا، روي سنڌي، فلم ”شادي تي وٺي“ يا ”منهنجي شادي“ جي ڪاغذي تيارين ۾ رڌل هيو. مهيش سان علوڪ سليڪ بعد اسانکي پنهنجي ڪمري ۾ وٺي آيو ۽ فائيل کڻي پنهنجي ڪهاڻي جي تشريح ۽ سمجهاڻي شروع ڪئي. ان سان گڏ ”لمڪا“ جون بوتلون به گهرايائين. ڪوسي هئڻ ڪري جڏهن اهي نڙيءَ مان نه لنگهيون ته نوڪر کي گهرائي بمبئي واري لهجي ۾ دڙڪا ڏيڻ لڳو:

”سالا يه ڪيا گرم پاني اٹھا کے لایا؟“

”صاب سارا بوتل وئيساج هے“.

”تو برف ڪائے ڪو نئيں لايا“. هن ڏاڍيان ڪڙڪي سان چيو.

هو ويچارو مسڪين اڪيون ڇنيڻ لڳو ته هن وري به ڪيس ٽسريون پڌائي برف آڻڻ لاءِ پاهر موڪليو.

”سالا حرام زادا مادر....“

اهي رود پڌي ڪلا جوهر نرڙ تي گهنج وجهي مون ڏانهن ايئن نهاريو ڄڻ چوندي هجي:

”ماريئي کي ٿيو ڇا آهي.“

نوڪر جهٽ پٽ ۾ برف ڪٽي آيو ته به ”لمڪا“ مزو نه ڏنو- ڪپڙن ڌوئڻ واري ”من لائيٽ“ صابڻ جهڙي منجهانس بوءِ پئي آئي- پاڻيم ته نوڪر پل مان صابڻ مليل پاڻي نه ڪٽي آيو هجي پر پوءِ هنڌن به اهو ڪوسو پاڻي اوتيم ته خبر پئي اها ”لمڪا“ آهي ئي ڪا اهڙي.

بوتلون وري به اسان جون پليون، جيڪا شهرت مکين ماڪوڙن، ڪتن ۽ ڪرڙين نڪرڻ کري اخبارن وسيلي ”ڪوڪا ڪولا“ کي ملي آهي سا ”لمڪا“ جي قتل نصيب ۾ ڪٿي. بهرحال، فلمي ڪهاڻي پڙدي جڏهن گهر موٽياسين ته خبر پئي رات جو اتين وڃي شريمتي اندرا گانڌي شيواجي پارڪ ۾ تقرير ڪرڻ ايندي- جيئن ته اهو پارڪ ماسٽر چندر جي گهر جي پرسان هو تنهن ڪري مونکي به ڪيس ڏسڻ جو وجهه مليو. سڄي وايو منڊل ۾ ”پرڌان منتري کي جئي“ جا نعرا گونجڻ لڳا- هوءِ کليل جيپ ۾ هورڙيان هورڙيان اسان جي اڳيان لنگهي. ڇا ته منجهس نور هيو- مونکي لڳو ته ڄڻ ڪنهن روشن شمع کي ڏسندي هجان. هڪ انتهائي دلڪش مرڪ سندس چهري کي ٻهڪائي رکيو هو. عوام ۾ هيڪاندي هاڪ اٿس. سندس زبردست مرحبا ڪئي وئي.

ٻئي ڏينهن تي ”ناگي اسٽوڊيو“ گهمڻ جي نينڊ ملي- جيڪو حقي واڄ وڏو بنگلو آهي ۽ خاص شوٽنگز لاءِ ڪم اچي.

تنهن ڏينهن به ڊرائينگ روم ۾ ڪنهن فلم جي شوٽنگ هئي- اسان سامهون پيل صوفا تي ٽائنيڪا ٽياسين ته ساريڪا، پران آڏو اکين ۾ گلسرين وجهي ڳوڙها ڳاڙيندي چيو:

”يه مانگ کا سيندور، سيندور نهيں انگارے هيں- يه سهاگ کي چوڙياں، چوڙياں نهيں بيڙياں هيں——“

ايئن ڇئي هن ڇوڙين کي پيچي پـور ڪري وڌو. سين ڪاميابيءَ سان اوڪي ٿيو ته پران اڳتي وڌي پٺي ٺپري ڪيس شاباس ڏني- پوءِ اچي اسان سان مليو- ڪن ورهين جو هوندي به هن پاڻ کي چڱو ميننِ ڪيو آهي.

اونهاري جي سيزن ڪري سمورا فلم اسٽارز هل اسٽيشن ويل هئا باقي هيون سارڪا ۽ ٽينا تن تي ته منهنجي اک ئي ڪانه ٿي پڏي. البت دليپ سان ملڻ جو شوق هو- هڪ پيري فلم ”ڪرانتي“ جي مارواڙي فنانسر، جوڪو مهيش چندر جو دوست ٿئي ان فلم جي شوٽنگ ڏيکارڻ جو پروگرام ٺاهيو. جوهو جي ڪناري سندس سهڻو فليٽ آهي جتي هئي زال ٻڙس ٻارن سميت موڪلن وارا ڏينهن گذارين.

گهري سانوري رنگ ۽ سباجهڙن نقشن واري فنانسر جي زال اسان جي ڏاڍي خاطر داري ڪئي- ٻانهن ۾ گهرا سونا ڪنگڻ پيل هيس جن ۾ لاک پريل هئي- هن ٻڌايو ته مارواڙي لاک پائڻ سهاڳ جي نشاني سمجهن- جڏهن ته اسان وٽ وري لاک پريل زيور آهي پائين جن کي گهرو سون پائڻ جي توفيق نه هجي.

اسان اچا پڪوڙا ٿي پي کاڌا جو فون آيو ته دليپ صاحب شوٽنگ تي نه اچي سگهندو- فنانسر ڏاڍو پريشان ٿيو ڇو ته هن خاص طور مهيش سان اچوڪو پروگرام رکيو هو. پوءِ چوڻ لڳو، ”پاڪيزه“ فلم وارو راجڪمار ۽ امجد خان وغيره به شوٽنگ تي ايندا، جيتر انهن سان ٿي هلي مـڪا ميلو ڪيو پر مونکي ٻين سان ملڻ جو شوق ئي نه هو- ان بعد ايئن ٿيو جڏهن دليپ وٽ وقت هوندو هو ته مان مصروف، جڏهن مان واندي، ته دليپ مصروف- پوءِ ته منهنجون مصروفيتون ايتري قدر وڌي ويون جو دليپ طرف ڌيان وڃڻ تـه نهيو پنهنجو ئـي هوش ڪونه هئم.

ليڪ جوڙي آنم ۽ سندري منهنجي آڏرياءُ ۾ پنهنجي گهر تي اديبن ۽ اخبار نويسن جي هڪ گڏجاڻي رکي. صبح سان سندر روپ ۽ سندر سڀاءَ واري سندري فون تي خير خيريت ڏني ورتي ۽ شام جو يادگيرو ڪري اچڻ جي تاڪيد به ڪئي.

هن موڪلايو ته ايتري ۾ خوبصورت خوابن، محڪم ارادن واري برک ليکڪا، جنهن جي نالي ڪُٺي سان ئي تصور جي باغيچي ۾ رنگ به رنگي سهڻيون پوپٽيون رقص ڪرڻ لڳن ٿيون، تنهن جو فون آيو. دعا سلام کان پوءِ هن چيو:

”ماهتاب سڀاڻي منهنجو منهنجي گهر ماني جي دعوت اٿئي.“

”چو ٿا تڪليف ڪريو. مان ته هونءَ به اوهان سان ملڻ اچان ها.“

”تڪليف! اهو چوڻ سان توکي تڪليف نٿي ٿئي.“ هن چڱ قربن جو احساس ڏياريو. ان مختصر جملي سان ئي مون سهي ڪري ورتو ته هوءَ ڪيتري نه حساس، گهري ۽ سڪ واري هوندي. پڇيو مانس:

”اڄ دادي سندري واري گڏجاڻيءَ ۾ اچو پيا نه؟“

”ماهتاب، مان نه اچي سگهندس، منهنجي گهر ڪان گهڻو پري آهي،“ هن وراڻيو. ”تون سڀاڻي ريڊيو اسٽيشن اچين پئي نه. منهنجو گهر ان جي ڀرسان اٿئي.“

”مان ضرور ايندس.“

”چڱو ڀلا.“ هن فون رکيو ته ڪجهه دير وري دادا ۽ داديءَ سان رهاڻيون ڪرڻ ويٺس.

شام واري گڏجاڻيءَ ۾، مسٽر ۽ مسز آفمر جن جي گهر بمبئي جي ڪيٿرن ئي اديبن توڙي اخبار نويسن شرڪت ڪئي- جنهن ۾ شري تيرٿ سپالي، گوبند پنجابي، هڪيرت ٻاباڻي، چوٿاڻند لعواڻي، ڄڳت آڏواڻي، ڪرشن راهي، وشنو ڀاٽيا، هري موٽواڻي، سشيلا لالواڻي مايا راهي، پرديپ لالواڻي، ڪلاونتي جوهر، آشا ۽ چاند پنجابي وغيره موجود هئا. پهرين شري آتم هند جي سنڌين جو مختصر احوال ڏنو ۽ حاضرين جي واقفيت ڪرائيندي چيو:

”اڄ هتي روزانــو هندستان ۽ هند واسي، پــارت جيون، راجفلمستان، ڪهاڻي، نئين دنيا ۽ ڪونج جي بانوڪارن ڪانسواءِ ترقي پسند ادب جا باني ۽ نوان ليکڪ به حاضر آهن- جن سنڌي ادب ۾ سنڌيت لاءِ پاڻ خوب پتوڙيو آهي.“

منهنجي سڃاڻ ڪرائيندي هن چيو:

”ماهتاب، سنڌ جي چوٽيءَ جي ليکڪا آهي- ننڍپڻ کان هن جو ساهتيہ سان سنبنڌ پئي رهيو آهي. هن چيدي ذيث سنڌيءَ ۾ گهرو زندگي جي مقصد پرين حقيقي چتر چٽيا، سنڌي ادب، قوم ۽ عورت جي ترقي ۾ هٿ وڌايو آهي.“

ان گڏجاڻيءَ ۾ مونکان سنڌي ادب جي اوسر ۽ اتان جي اديبن خاص طور شيخ اياز بابت ڪيترائي سوال ڪيا ويا- جن مان اهم سوال جيڪو هر ڪنهن تي ڇانيل هو ته، ڪيئن سنڌ يونيورسٽي جي وائس چانسلر جي عهدي تان کيس هٽايو ويو-؟ مان پلا ڪيئن ڪجهڙو ڪٿيهاني جواب ڏيان، هلا رکو ايترو چيم:

”نوڪريءَ جو مدو پورو ٿيڻ ڪري عهدي تـان لهڻو پيس.“

سنڌي ٻوليءَ جي ٻي تاج ڀادشاهه، تسيمر ڪوبل جي قتل تي وڏي رنج ۽ ارمان جو اظهار ڪندي هن کيس سنڌ جو عظيم ڪهاڻيڪار ڪوٺيو ۽ سندس شخصيت تي مهراڻ ۾ ڇپيل منهنجي مضمون کي ٻيڻ ڏاڍو پسند ڪيو. ميزبان ليکڪ جوڙي، پير

حسام الدين راشدي، تاج بلوچ، رباني ۽ رشيد ڀٽي جي قربن ڀرين سان ڪي ياد ڪندي ورک ڪهاڻيڪار سنڌي ادب جي خاتون اول ثميره زرين جي بي وقتي موت تي ڏاڍي ڏک جو اظهار ڪيو. نوجوان شاعر ۽ ڪهاڻيڪار، ڪرشن راهي جنهن جي تازي مجموعي "ڪماچ" تي ڪيس ساهت اڪادمي جو انعام مليو آهي، تنهن ان مجموعي مان "سنڌ ۽ سنڌي" وارو بيت انتهائي پرسوز آواز ۾ ڳائي ٻڌايو جنهن سان ماحول اداس ٿي پيو۔ سندس آواز ۾ لڪيءَ ۾ ايڏو ته درد هيو جو هن سڄي ٿي ٻهچي منهنجو هيانءُ ڇڄي پيو:

"وطن گهوري آيا، هاڻي رت روئن
پنهنجا وري پسڻ لاءِ تنجا نيڻ سڪن
ٻيريون، ڪڙ، ڪجيون، هٿ ڳولهيندي نه ملن
ماڻهو هٿ به ٿين، پر اسان جا ڪي ٻيا هٿا،

"اسانجا ڪي ٻيا هٿا، جن سان هئا نينهن
او سيٽرا ٿي انهن جا، رهن راتيان ڏينهن
اکين سندا ميهن، مدد نه ڏسن مهل ڪا."

هيانءُ ۾ وڃ وڃهندڙ راهيءَ جي هيءَ سٽ:
'وطن گهوري آيا هاڻ رت روئين....'

دل ۾ دهرائيندي، ذهن جي ڪئين لڪل ڪنڊ مان ٻوهن ڪلپنا جي ڪوتا ليڪو پاتو جنهن وقتي طور ڏڍ ڏنو:

"ڪنهن ڇيو مان جان لاءِ گهوريو وطن؟
ڪنهن ڇيو مان سنڌ مان آهيان ڀڳو؟
مان ته بس انهاس ۾ موڪل تي آهيان!
هڪ صدي يا اڌ صدي.......
هڪ صدي انهاس ۾، ڄڻ فلم جي ڪا
آ انٽرول-
اوچتو 'سڪ ليو' ڄڻ دفتر مان ورتل-
سون ڏني اتهاس ۾ آ هڪ ٽپي-
پل متي لس ايٽ لڙ لهرون هجن...."

ڪرشن راهي جي شريمتي، مايا راهي نهايت پياري خاتون آهي- جنهن جو ثبوت ڏيندي مختصر ملاقات ۾ به هن مون سان ڏاڍا پيار ڪيا.

شريمتي سشيلا لالواڻي ته قربن سان حد ڪري ڏني- سنڌي زبان ۾ ترقي پسند ڪهاڻيڪار گوبند پنجابي، جنهن جي دلڪش ڪهاڻين جو تازو مجموعو 'هو موٽي آئي' اي. جي. اُتم پاران ڇپجي پڌرو ٿيو آهي- تنهن کي ڏسي ستا سور تي ۾ جاڳيا جو سندس مهاندو ڪنهن حد تائين ان هر دلعزيز ليڊر جهڙو هيو- جو هاڻ اسان ۾ ناهي.

اچوڪي گڏجاڻي ۾ اُتم ۽ 'راهي' جو ڪنهن ادبي ڳالهه تي اختلاف ٿي پيو جنهن ڪري راهي رٺو ٿي ويو پر جلدي ڪيس ٺڏو شربت پياري 'راهه' تي آندو ويو. 'شير ادب' اُتم سان جي بحث ڪرڻو هجي ته مٺي به ماٺ ته مٺي به ماٺ واري چوڻيءَ تي ضرور عمل ڪجي.

هند جي اديبن جي اها وڏي خوبي ڪري ليکبي ته انهن منجهه اسان ڪان وڌيڪ ايڪو آهي- ڪيترن ئي اختلافن

۽ ذاتي رنجشن جي باوجود ٻه هڪ ٻئي جي ادبي حيثيت يا اهميت کي ڪڏهن رد ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪندا- جنهن ٻه سنڌي ادب لاءِ جيترو ڪجهه ڪيو هوندو ان جي محنتن کي مڃتا جي نظر سان ڏسڻ سندن اعليٰ اصول آهي.

ان ڳڻتيءَ ڪانپوءِ ته ڳڻتين جو نه کٽندڙ سلسلو شروع ٿي ويو جن کي مهيش چندر ۽ هري موٽوائي جي صلاح سان مناسب مهلن تي پٺي رکيو ويو- پر ڪن ڪان ته ودندڙ مصروفيت جي پيش نظر معذرت ٻه ڪرڻي پئي نه ته جيڪر اهي دعوتون ۽ مرحبائون ويزا جي مدي پوري ٿيڻ ڪانپوءِ ٻه ايستائين بند نه ٿين ها جيستائين منهنجي گرفتاريءَ جا وارنٽ نه نڪرن ها.

صبح جو ڏهين بجي ڌاري ريڊيو اسٽيشن جي گاڏيءَ ۾ ڊرامه آرٽسٽ هريش مير چندائي جيڪو برک شاعر پروفيسر ارجن "شاد" جو ياٺتو ٿئي، مونکي وٺڻ آيو- مان نيار هئس، مسز جوهر کي ٻه ٻاڻ سان ڪنيم. هوءَ رات جو ڪلڪتي وڃڻي هئي، شهر ۾ ڪو ڪم هيس- کيس گهربل جڳهه تي ڊراپ ڪري، وري ريڊيو اسٽيشن ڏي اچڻ لاءِ چيو مانس.
ريڊيو اسٽيشن جي خوبصورت بلڊنگ ۾ پهچي، مسٽر هريش، مونکي سنڌي سيڪشن جي پروڊيسر شري منوهر چگهه جي ڪمري ۾ وٺي هليو.
منوهر صاحب کان علاوه پروفيسر پوپٽي هيراننداڻي ٻه منهنجي منتظر هئي تنهن سان گڏ سنڌي زبان ۽ سنڌي غزل تي طويل مقالو لکي ڊاڪٽوريٽ جي ڊگري حاصل ڪندڙ شاداب چهري وارو ترقي پسند شاعر پروفيسر ارجن "شاد" به انٽرويو جي ڪمپيئرنگ لاءِ موجود هو. مونکي ڏسڻ شرط ڪلندي چيائين:
"اڙي! مون ته وڏا لقب سوچي رکيا هئا توکي مخاطب

ڪرڻ لاءِ، مون ته سمجهيو هيڏي وڏي ليکڪا جو سنڌ مان اچي پئي سا ته ضرور ڪا چاليهه پنجاهه سالن جي هوندي. جنهن مان توهان توهان ڪري وڏي آدب آداب ۽ نياز نوڙت سان ڳالهائبو.“

شاد جي ان ڳالهه تي ويٺلن ۾ ٽهڪڙو مچي ويو.

پوپٽي هيرانندائي منهنجي سنڌي ويس کي ڏاڍي چاه سان ڏسندي، ”شاد“ کي پڙاڏو ته اهو لباس ڪيترن وقتن بعد ڏٺو اٿس.

پوپٽي هيرانندائيءَ جو گهر ڪولابا ۾ ٽيليفون ايڪسچينج جي پر ۾ ئي آهي. پاڻ اتندي مهل چئي وئي ته رڪارڊنگ کان واندي ٿي هريءَ سان گڏجي سندس گهر اچان. مان پوءِ شاد ۽ منوهر صاحب سان گڏجي اسٽيشن ڊائريڪٽر شري شنگلو جي ڪمري ۾ آيس. هن ”لمڪا“ سان نوازيندي پاڪستان جون خبرون چارون پڇيون ۽ سندس لاهور ۾ رهڻ واري زماني جا ڪي دلچسپ واقعا پڻ ٻڌايا.

آخر ۾ شاد صاحب ڪي هدايت ڏيندي چوڻ لڳو ته، انٽرويو ۾ سياسي ڳالهه ٻولهه کان پاسو ڪيو وڃي. هر ڪنهن کي ڦڦڙي لڳي پئي آهي. انهن جو اهو حال ڏسي، مان جا ته مصلحتن مان ڄاڻان نه سواستن مان، سو پاڻ هيسجي پوس. بهرحال ”شاد“ ڪيس دلجاءِ ڏني ته اهڙي ڪا ڳالهه نه ٿيندي.

ڪانٽريڪٽ صحيح ڪري اڏ مني ڪلاڪ جي ڪچهري ڪانپوءِ شنگلو صاحب ڪلاڪ موڪلائي، شاد ۽ منوهر لعل رڪارڊنگ روم ۾ آيس ته هڪ پلسي کان سز جو در ته ۽ بي کلان هڙي موڙتولائي ۽ نوجوان ليکڪ وشنو پلڻيا جو اچي سهڙيا. ڪجهه تصويرون به ڪڍيون. ڪنهن پروگرام جي ريڪارڊنگ پئي هلي تنهن ڪري موڪلي اچا به ڪجهه تشير لڳو هو. پوپٽيءَ جو به اونو

هجيرَ- حالي مسز جوهر کي وٽس اهو چئي اماڻيم ته رڪارڊنگ ڪرائي ڇاڻ آيس.

”شاد“ صاحب ناليءَ جو ئي نه پر حقيقت ۾ به شاد آهي- عام حالتن ۾ نئين ماڻهوءَ کي انٽرويو ڏيڻ مونکي مشڪل لڳي پر هن ڪجهه دير ۾ ئي پنهنجائپ جو اهڙو ته گهرو تاثر ڏنو جو لڳو ئي نه پئي ته ڪو انٽرويو پئي ورتائون- رڪارڊنگ بعد پنجهتر رپين جو چيڪ مليو جيڪو هري موٽوانيءَ نه رکيو ڪيش ڪرايو پر يادگار طور ان جي فوٽو اسٽيٽ ڪاپي به ڪرائي ڏني.

شاد، منوهر ۽ هريش ميرچندائي کان موڪلائي، هريءَ سان گڏجي ٻاهر پئي آيس ته اوچتو مشهور ڪهاڻيڪار پروفيسر ڊاڪٽر نارائڻ ڀارتي به نروار ٿيو جنهن کلي کيڪر ڪندي ياد ڏياريو ته 18 مئي، الهاس نگر ۾ سنڌي گهر تي منهنجي مان ۾ لائبن جي گڏجاڻي رکي اٿس- مونکان پڇيو اٿس- سڀ ڪجهه ڇا سڀ ڪيئن وسرن ها- مون وري به کيس اچڻ جي خاطري ڏني.

نارائڻ ڀارتي جو سنڌي لوڪ ادب تي ڊاڪٽوريٽ ڪيل آهي- هو پنجويهن سالن کان ان تي ريسرچ به ڪري رهيو آهي ۽ هن وقت اسپيشل ايگزيڪيوٽو مئجسٽريٽ ۽ روٽري ڪلب جو سيڪريٽري پڻ آهي.

ريڊيو اسٽيشن جي ڪمپائونڊ ۾ ئي هري موٽوانيءَ سان گڏجي ڪولابا ۾ پوپٽيءَ جي فليٽ تي آياسين. جتي ملڻ پهتس ته مسز جوهر پنهنجي عالم آشڪار سس جا ڏنل سهڻا سون ۽ ايڪس هسبنڊ جا قرب پوپٽيءَ کي ڏيکاريا ان تي ڪهاڻي لکڻ جو عهد اقرار به وٺي چڪي هئي- مونکي ڏسندي ئي پوپٽيءَ مشڪندي اکيون وڌي آئي. مان دير سان پهچڻ جي معذرت ڪندي صوفي تي اچي ويٺس- نفاست سان سنواريل سينگاريل ڊرائينگ روم سندس سٺي ذوق جي ترجماني پئي ڪئي. هن

پنهنجي هيپناٽڪ اکين واري پاڙيچيءَ کي منهنجي لباس ڏي اشارو ڪندي فخر مان چيو:

”اها اٿئي اسانجي سنڌي ڊريس.“

”ڏاڍي سٺي آهي.“ هن ورائيو.

”هيڏي ڏسو اچي هٿ لائي ڏس.“

هوءَ ڏسو اچي منهنجي پهراڻ جي ڀرت کي هٿ لائي ڏسڻ لڳي.

”هن ڀرت کي هرمچ چوندا آهن. اهو خاص سنڌي ڀرت اٿئي.“

مونکي لڳو ته هن کي نه رڳو سنڌ سان پر انجي ذري ذري شيءِ سان به ڪيترو نه پيار آهي. پروفيسر پوپٽي هيرانندائي وڏي فخر مان پٽي ڪيس سمجهائي ڏني، ايتري ۾ ماني به رکجي وئي. کائڻ سان ڏي لذت جو ڀرپور احساس ٿيو. جنهن جو سبب اهو ٿي هو ته پوپٽيءَ پنهنجي هٿن سان تيار ڪئي هئي. مان نه گرنهن گرنهن ٿي واه واه ٿي ڪئي. هري، وشنو ۽ مسز جوهر به منهنجو ساٿ پئي ڏنو. مانيءَ ڪانپوءِ وري ڪجهه دير ڪچهري ٿي. جنهن ۾ هن سنڌ ۽ سنڌي اديبن خاص طور حليم بروهي کي ساريندي، ’سنگت‘ کي معياري ۽ باقاعدگيءَ سان نڪرندڙ پرچو ڪوٺيو. پوپٽيءَ جو ساٿ ايڏو ته وڻيو جو دل نه پئي ٿي ته ڪو سچ لهن ڪان اگ اتان اٿجي پر هريءَ فلم ”خوبصورت“ جون ٽڪيٽون وٺي ڇڏيون هيون. تنهن ڪري اٿڻو ئي پيو. مون پوپٽيءَ کان سنڌي نموني پاڪر پائي موڪلايو ته هن قرب ٿي خوشيءَ مان سرشار ٿيندي هري ۽ وشنوءَ کي چيو:

”اها آئو اسان جي سنڌ!“ جنهن مان سندس مراد هئي ته اهي نجا قرب سنڌ ۾ ئي ملن.

بمبئي جي ڪشادا ۽ شاندار سئنيمائن جي ڀيٽ ۾ پيراڊائيز سئنيما هال پراڻي طرز جو هو. ڪلاڪ جي اڌ ۾ خطرناڪ ڏاڪڻ چڙهي اچي هال اندر ويٺاسين.

پر ۾ ويٺل ڪلا جوڙن، مونکي ڇت ڏي نهاريندو ڏسي عجب مان پڇيو:

"اري! فلم ڪونه پئي ڏسين ڇا؟"

"ڏسان ته پيو." مون جهٽ اسڪرين تي اکيون کپائيندي ورائيو.

هن اسڪرين ڏي ڪنڌ ورايو ته مان وري اونداهيءَ ۾ هيڏي هوڏي بي مقصد نهارڻ لڳس. اوچتو ڪنهن سين تي سمورو هال لهڪن سان گونججڻ لڳو ته مون کانئس پڇيو:

"ڇا ٿيو؟"

"تون ڪونه پيو ڏسين نه؟" هن چئي منهنجي ڇوري پڪڙي ورتي.

"ڪنهن ڪنهن مهل ڏسان پيو. پر سئنيما هال پوسٽ وارو آهي تنهن ڪري ڌيان نه پيو ڏيان."

"آئي ايسو فيل ديٽ." هن موڙو ڏيندي چيو.

ايتري ۾ انٽرمشن ٿيو ته ٻاهر کليءَ فضا ۾ آچي وري واپس ان تندور ۾ وڃڻ جي همت ئي نه ساري سگهيس.

هريءَ جو زبان نه ٿيو پر جتي هن مون تي سوين خرچ ڪيا اتي اهي ٻه گهوربل هيٺ ڪيئن. ۾ اچي هريءَ ملڪ روز جون بوتلون گهرايون پر بمبئي ۾ اهي ٿڌيون ملن، اهڙا نصيب ڪٿي. مجال جو ڪنهن هوٽل تي پاڻ مرادو ٿڌي بوتل يا ٿڌو پاڻي ملي. بمبئي وارن کي نه گهٽي ٿڌي پاڻي پيئڻ جي طلب ئي ڪانه ٿئي جو هو ان تي هريل ڪونهن. مونکي ئي برف جي گهٽي پچار هئي. پر هيئنر هريءَ جو زبان نه ڪرڻو هو تنهن ڪري اها بوتل زهر مار ڪرڻي پئي.

ڪيئنين، مان ٻاهر اچي فٽ پاٿ تـي ٻس جـو انتظار ڪرڻ لڳاسين- ٻس بيٺي ’مس ٿ. مسز جوهر هيڏي ساري ڀيهه مان گوهي ڏيئي ان ۾ ايئن چڙهي پئي ڄڻ بندوق مان گولي ڇٽي هجي- ٻس هلڻ لڳي ته هري به ڊوڙ پائي چڙهي پيو- مان ۽ وشنو فٽ پاٿ تي ئي اڪيون ڇنڀندا رهجي وياسين.

وشنو ڳرو ٿڙس، هلڻ ڪان هلاڪ- ٻي ٻس جا پٺيان آئي پئي ان ۾ چڙهڻ لاءِ پنهنجا مڻ مڻ جا پير چوريائي مس ته مون ڏانهن ڪندي چيو:

”مان ٻس ۾ ڪونه چڙهندس، ٽئڪسيءَ ۾ ٿـا هلون.“

”اتان ٽئڪسي ملڻ مشڪل آهي.“

”پوءِ پنڌ ئي ٿـا هلون.“

”پنڌ ته تمام ڀري آهي.“ وشنوءَ ورائيو.

پر منهنجي خوشقسمتي جو ان مهل ٽئڪسي بـه اچي لنگهي- جا وشنو هڪدم هٿ جي اشاري سان بيهاري ورتي. ٿانيڪا مس ٿياسين تـه هري به ٻس بيهاري مسز جوهر ساڻ اچي پهتو- وري اسان چار ئي اها ٽئڪسي، ڳالهين ڪندي چيم:

”وشنو جو مهانڊو ٻارن جهڙو آهي.“ وشنو جـو چهرو ٽڙي پيو- ان تي هريءَ ڪلندي ٽڪري اسپيڊ ۾ چيو.

”مان هن کي رکيو ٻه ٻڍيءَ وانگر آهي.“

”تو هان!“ پڇيم.

”اري پئي ’مان‘ نه، ماءُ، ماءُ، وشنوءَ جي ماءُ -ڪيس روز صبح سان ملايون ’ڪنبون ناهي ڪارائي- حد ڪان گهڻو لاڏلو آهي- ان ڪري ته اڃا ڪنوارو به آهي- زال به اهڙي ڪپيس جيڪا لاڏ ڪٽيس.“

”تڏهن ئي ته سندس چهرو رئل ٻار جيان لڳندو آهي- البت جسم مان ڪوئي به ڪيس اديب مڃڻ لاءِ تيار نـه ٿيندو بلڪ، حلوائي سمجهندو.“

هري ڪاندي منهنجي ڳالهه جي تائيد ڪئي- رکي رکي وشنو به برجستا جواب ٿي ڏنا- مان ڪيس اڪثر تنگ ڪندي رهندي هيس- آخر اسانجي ڀاءُ تاج بلوچ جو دل گهريو دوست جو ٿيو، ان لحاظ کان ايترو حق ته مونکي به پهتو ٿي.

ٽئڪسي، ماسٽر چندر جي گهر وٽ اچي بيٺي- هري ۽ وشنو ڊرائينگ روم ۾ اچي ويٺا- وشنو 'ڪونج' لاءِ مونکان انٽرويو وٺڻ چاهيو پر جيئن ته ذهن ٺڪل هو تنهن ڪري اهو پروگرام وري ٻي ڏينهن تي رکيوسين- ان رات مسز جوهر به خيرن ڪلڪتي پڌاري.

صبح جي وقت، "ڪهاڻي" جي ايڊيٽر مشهور بزرگ ليکڪ ۽ سنڌيڪار شري جڳت آڏواڻي ڪي ڪتاب سوکڙي طور ماسٽر چندر جي گهر آڻي ڏنا- مون ان قرب لاءِ خاص طور تي سنڌس ٿورا مڃيا. شري جڳت آڏواڻي جون سنڌي ادب لاءِ ڪيل خدمتون، جنهن ۾ هن ڪيترن ئي آسريل ٻولين جي شاهڪار ڪتابن جا بي حد سولي ۽ سلوڻي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجما ڪيا آهن، ساراهڻ جوڳيون آهن.

ترجمي ۾ ڪنهن تخليق جي چونڊ ۽ ان جو سٺو ترجمو وڏي اهميت جوڳا هوندا آهن. جنهن ۾ اسان جو اهو بزرگ سنڌيڪار ڏاڍو ڪامياب ويو آهي- ان ڏس ۾ ٻين ڪيترن ناولن ۽ ڪهاڻين جي مجموعن کان علاوه سنڌس پنجابي ٻوليءَ جي وڏي شاعرا امرتا پريتم جي ترجمو ڪيل، "آتم ڪهاڻي" سنڌي ادب ۾ وڏي جاهه والاري ٿي.

بس ۾ لهڻ- چڙهڻ جو تجربو بنهه ڪونه اٿم نه ئي وري ڪا پسند ڪرڻ جي عادت- شروع شروع ۾ پيرن ۾ لڦون پونديون هيون نيٺ هري ويس. ٽئڪسين جا ڀاڙا ڳاٽي پيا، مونکي ڪٿي ڪرايو ڪونه ڏيڻو پوندو هو پر انهن مٺن ماروئڙن جو به خيال

اهڙو هئم جن ٽئڪسين ۾ گهمائڻ ڦيرائڻ تي هزارين رپيا خرچ ڪيا. اهو انهن جو خلوص، مهمان نوازي، قرب ۽ شفقت هئي جو منهنجي واسطي پئسي ڪي پاڻيءَ وانگر پئي هاريو. جس هجي انهن کي جيڪي پرڏيهه ۾ به ڏيهين لاءِ واڻن تي بنا طمع جي اڪيون وڇايو ويٺا آهن.

پهريون ڀيرو جڏهن بس ۾ چڙهڻ جو اتفاق ٿيو ته سمجهو هئم ايستائين منهنجي ڪاڻ ٻيٺي هوندي جيستائين آرام سان اچي سيٽ تي ويهندس. سو جيئن ئي ريلنگ کي جهلي مٿي ٿيس ته بس ايڏي جهٽڪي سان هلي جو مشڪل سان پاڻ سنڀالي ڊرائيور سيٽ تي اچي ڌڙام ڪري ويٺس. اي.جي. آئم سمڪاريو ته ڏاڍي خبرداري ۽ تيزيءَ سان بس ۾ چڙهبو ۽ لهبو آهي. پوءِ به اڪ وات بس ۾ ڪڏهن نه چڙهيس. پهرين آئم يا سندريءَ کي چڙهڻ لاءِ چوندي هيس ان بعد مان، ٽئين نمبر تي وري انهن پٺيان ڪوبه. ان سان اهو ڏٺو هيم ته بس جي ٽڪڙي هلي وڃي ته ڪو هڪڙو ته انهن مان ساڻ هوندو. جي بس منهنجي چڙهڻ کان اڳ ئي هلي وئي ته به هيٺ ته ڪوئي بيٺل هوندو سو ان آڌار تي ٽي چار ڀيرا بس ۾ چڙهيس.

رات جو ڪراچي کان محبوب جو فون آيو. خير خيريت معلوم ڪري هن تاڪيد ڪئي ته واپسيءَ جي ٽڪيٽ اچڻ کان هفتو ڪن اڳ بڪ ڪرايان. سندس طبيعت ٺيڪ نه پئي لڳي. پڙاڏائين ته فلو ٿي پئي اٿس. ٻارن ٻچن سان ڳالهايم ته انهن جا آواز ايڏا نماڻا لڳا جو دل بنهه پرڃي آئي. مان ڪين خدا حافظ ڪري فڪرمنديءَ سان پلنگ تي اچي ويٺس ۽ هڪدم واپس وڃڻ لاءِ سوچي ئي رهي هيس جو اڌ ڪلاڪ بعد هن وري ڪال ڪري دلداري ڏني. تڏهن مان به وڃي ڪو سر ۾ آيس.

ماسٽر چندر جي معرفت ئي حيدرآباد سنڌ جي اصل رهاڪو، انتهائي مهربان ۽ مخلص، ڊاڪٽر ڪي.عالم پرسوائي سان ملاقات ٿي، سندس چهري ۾ پاڪ جي پهرين ڪرڻي جي نور جو سوجهرو نظر آيم، مونکي ڏسندي چيائين:

”خدا ڪان هڪ اک گهران ته هئي ملي ويون! اخبار ۾ پڙهيم ته سنڌ جي ليکڪا آئي آهي ته، سوچيم اسان جا اهڙا ڀاڳ ڪٿي جو ملاقات ٿئي....“

”اوهان جي سڪ سچي هئي ته ملاقات ٿي وئي نه.“ ورائيم.

ڊاڪٽر صاحب وڏي خلوص سان مرڪيو. هن هم وطن جي حيثيت ۾ مون سان وڏا وڙ ۽ احسان ڪيا. ڪيترا ڀيرا اسپتال ويندي پنهنجي ڪار ۾ مونکي، سندري ۽ آنم سميت نه رکيو لفٽ ڏني پر ڪنهن مهل ضرورت پوڻ تي ڪارڪٽي اچڻ جي قربائتي آڇ به ڪئي.

هو نهايت وسيع ذهن ۽ سيلفميڊ انسان آهي. جنهن جي زندگي هڪ مثالي زندگي آهي- تنهن ڏينهن هن انگريزيءَ ۾ لکيل سهڻن اکرن وارو اهو خط، جيڪو سندس پيءُ شاگردي واري زماني ۾ پنهنجي پيءُ ڏي لکيو هو، مونکي پڙهائيندي چيو:

”مان جيڪي ڪجهه آهيان، صرف هن خط وسيلي.“

”ڊاڪٽر صاحب“، ورائيم. ”ايئن برابر آهي ته ان خط جو اوهان جي زندگيءَ تي وڏو اثر آهي- پر اوهان خود به ته فطري طرح عظيم انسان آهيو تڏهن ته ان جو اصلاحي اثر قبول ڪيو.“

منهنجي ڳالهه تي هو انڪساريءَ سان مشڪي لڳو. سندس پيدائش کان ڪجهه ڏينهن اڳ هن جو پيءُ نوجوانيءَ ۾ گذاري ويو هو- پر ان خط ورڪ تي سندس رهنمائي ڪئي.

مون سوچيو، اهڙا جي اولادڪي ته پيءُ پنهنجي حياتيءَ

۾ ٿي خط لکي ته، ٻه ان کي چخي ڏي نه ڪن، هي خط ته وري سندس ڏاڏي ڏي لکيل هو. مان اهڙي فرمانبردار فرزند جي عظمت کي دل ئي دل ۾ سلام ڪيو.

صبح جو ليڪ جوڙو آئم ۽ سندري، دادا چندر جي گهر آيا. اسين ٽيئي آتان ڪان ڊاڪٽر صاحب سان گڏ اسپتال ڏانئين آياسين ۽ پوءِ پنڌ پنڌ ٻارن جي لکرايل لسٽ مطابق شين جي تلاش جاري رهي- دادا آئم، سنڌين جي دڪانن تي وٺي هليو، جن هم وطني چاڻي شين جي خريداري ۾ وڏي رعايت تي ڪئي.

بمبئي جي پيڙ سان ڳتيل رستن تي هلندي به آئم جو سنڌيت سان عشق، عروج تي هجي- اوچتو هڪ بلڊنگ ڏي اشارو ڪندي چيائين:

”هن بلڊنگ ۾ سنڌي اسڪول هيو.“

مون ڪنڌ مٿي ڪري نهاريو ۽ ذري گهٽ موٽر هيٺان ايندي ايندي بچي ويس.

”هوءَ سامهون جيڪا فٽ پاٿ آ، اتي لائبريري مان مرزا قليچ بيگ ڪتاب وٺي ايندو هو.“

هن آگر ڪٽي سنڌ جي ماضيءَ ڏانهن اشارو ڪيو. منهنجون واڇون ولهڙيون هجن- سر جي لڳي پئي هجيم ته شل خير سان رستو پار ڪري ٻئي پر پهچان- سندري به ڪونه ٿي ڪڇي جو لاشڪ نه ڪيس به ٽريفڪ منجهايو هو. فٽ پاٿ تي اچي، مس وڃي ڪو اوسي پاسي نهارڻ جهڙي ٿيس.

هندستان ۾ عام طور زالن جو لباس ساڙهي ٿئي- جيڪا مختلف نمونن سان پائين- مدراسي زالون بلائوز بنا اوڍين ته مهاراشٽر ماسيون وري لانگ ڪري ڌوتيءَ جيان پائين، جن مان سڌن سنهڙيون سپڪڙيون سانوريون ٽنگون پنهن ڪان ٻه مٿيرو اگهاڙيون نظر اچن. ساڙهين جا اهي نت نوان رنگ ڍنگ ڏسي

منهنجي طبعت ئي پرجي وئي. نتيجي ۾ هندستان جهڙي ملڪ مان مجال جو هڪ ساڙهي به خريد ڪئي هجيم. جيڪي به ٽي پاڻ سان ڪٺي وئي هيس سي نه دادا چندر جي گهر وارن پاڻ ٽي ڏنيون ۽ نه وري ڪو اديبن ئي ٽي سٽيون. لڳو ٿي ته اهي به ساڙهيون ڏسي ڏسي بيزار ٿي پيا هئا- منهنجو سنڌي لباس جيڪو هنن ورهين کانپوءِ ڏٺو هو ڪين ايترو ته وڻيو جو هر پيري اهو پائڻ لاءِ ٿي چياڻون.

اتي جون عورتون گهڻو ڪري وچولي قد جون ٿين ۽ مرد وري پورا سارا- سچي بمبئي ۾ هڪڙي رڳو مان هيس جا ايشيا جي ٻئي نمبر قدآور شخص دادو ضلعي جي محمد عالم خان چني جيان پري کان پڌري هجان-- رستي ۾ ايندڙن ويندڙن هڪ عجب جي نظر ضرور ٿي وڌي. تنهن ڏينهن ته پنهنجي عجوبي هئڻ جي ويتر پڪ ٿيم جڏهن ٽڏي پاڻيءَ جي طلب ۾ هڪ وڏي هوٽل ۾ اچي ويٺاسين- آتم مونکان پڇيو:

"ڪهڙي شيءِ کائڻ پسند ڪندينءَ؟"

"ڪجهه نه دادا، رڳو ٿڌو پاڻي پيئندس."

"ٿين وري ڪيئن- رڳو پاڻيءَ جو به ته آرڊر ڪونه ڏبو؟"

"توهان پنهنجي لاءِ ڪجهه گهرايو."

"مونکي به ته اهڙي ضرورت ناهي،" چيائين. "پلا مدراسي دوسا کائيندينءَ؟"

نالي ٻڌڻ سان ئي ڏکي ويس ۽ پڇيم:

"اهو ڇا کي چون!"

جيسين هو ڪجهه چوي تنهن کان اڳ ئي سندريءَ چيس:

"اهو نه کائيندي، سنڌين کي اِهي کاڏا وڻن ئي ڪين- امداد علي سرائيءَ کي به ته نه وڻيو هو."

"ها دادا، دادي سندري سهي ٿي چئي، مونکي ته ان 'دوسي' جو نالو ئي ڏٺو وڻي."

"پوء نيٽ ڪجهہ نہ گهرائبو."
"ٻہ چار ڪيڪ سلائيز ٿي ڪٽي گهرايو."
سندري چيس.
آنم اهڙي آرڊر ڏنو ۽ چارگلاس ٿڌي پاڻيءَ جا ايڪسٽرا برف سميت گهرايا- ٻہ منهنجي لاءِ هڪ هڪ سندن لاءِ- جلدئي اتي ڪٽرا ٿياسين- وري ٻہ ٻہ اڌائي ڪلاڪ گهمندي ڦرندي گذري ويا- اوچتو جو آنم ڪٽي ڏسي تہ خريد ڪيل صابڻ جو بنڊل غائب هو- ڪيس خيال آيو تہ هوٽل تي ئي نہ ويساري آيو هجي، سو ڪنهن دڪان تان فون ڪري هوٽل جي مئنيجر ڪان پڇا ڪرڻ لڳو- مون سوچيو ايتري دير گذري وئي آهي ٻہ گهڙيون هوٽل ۾ ويٺاسين- سوين ماڻهو پيا اچن وڃن، ڪين ڪئين ياد هوندو. پر آنم جي زباني اهو ٻڌي منهنجي حيرت جي حد نہ رهي تہ مئنيجر کيس چيو:
"اوهين آهي تہ ناهيو جنهن سان گڏ بلو ڪرتي واري قدآور خاتون هئي."
اهو ٻڌي هن سمجهو تہ صابڻ جو بنڊل ملي ويو، پر ساڳئي وېل مئنيجر افسوس ڪندي ورائيو:
"هتي اوهين اهڙو ڪوبہ بنڊل وساري نہ ويا آهيو."
در حقيقت اهو بنڊل آنم جي ڪنهن واقف دڪاندار وٽ رهجي ويو هو جو پوءِ کيس گهر پهچائي ويو.

مئي جي 18 تاريخ هئي- الهاس نگر وڃڻو هجي- مون ٻڌو هو پليٽ فارم تي بي انتها رش جي باوجود بہ ٽرين ڇڙو هڪ منٽ ترسي- تنهن ڪري ان سفرڪان مڙئي لهرايم پئي، ير آنم دلداري ڏيندي چيو:
"پٽ پاڻ فرسٽ ڪلاس ۾ هلنداسين، ڪا ئي تڪليف نہ ٿيندي."

هري موٽواڻي ٻه رات ٿي فون تي مهيش چندرکي ٻڌايو هو ته هو اسٽيشن تي اسان جو انتظار ڪندو- پر گهٽي گهولها جي ٻه هو اتي نه مليو.

ڏرين مان لهي ٽيمپو ۾ ويهي الهاس نگر جو نظارو ڪندي نارائڻ پارتي صاحب جي گهر پهچڻ سان خبر پئي ته هري ڪمپارٽمينٽ ۾ اسانجون سيٽون سنڀالي رکيون هيون ۽ آت ٿي اسانجو انتظار ٻه پئي ڪيو. مونکي ڏاڍو افسوس ٿيو ته ڪيس ڪيڏي نه تڪليف ٿي هوندي.

نارائڻ پارتي پنهنجي گهر ۾ منهنجي شاندار آجيان ڪئي- گهڻيئي اديب ۽ ادب جا پرستار اچي گڏ ٿيا- صلاح اها ٿي ته هر ڪو پنهنجو تعارف پاڻ ڪرائي.

تعارف جو اهو انداز مونکي ڏاڍو وڻيو- نهايت ٿي تيز ذهن واري نقاد ۽ ليکڪ پروفيسر هيرو شيوڪاڻيءَ سان گڏ سيا جو سيڪريٽري ۽ شاعر ٽيڪچندسست ٻه هجي ته هند جي ليکڪن جي ڊائريڪٽري جو مرتب هري تلواڻي ۽ اخبار نويس اشوڪ ڪشوراڻي جڳديش ۽ ٻيا ڪيترائي استاد ۽ پروفيسر ٻه هئا.

مونکي برک ڪهاڻيڪار موهن ڪلپنا جو انتظار هو جنهن لاءِ سنڌ مان سنڌس ڪنهن پرستار ڪا سوکڙي ڏني هئي- اها پرائي امانت نه رکڻو منهنجي پرس تي، جيڪو ڪلهي جي مان عادي ناهيان پر منهنجي هياءُ تي پڻ وڏو بار هئي- ياڻيان ته جلدي ان ڪان جان ڇڏائي آجي ٿيان- ڪو اديب ڊرائينگ روم ۾ پير رکي ٿي مس ته سنڌريءَ ڪان پڇان:

"اهو موهن ڪلپنا ته ناهي؟"

"نه يئي."

"پلا اهو؟"

"اري يئي، اهو ته رٽيڊيري جو رٽائرڊ سب انسپيڪٽر ديوان جڙيو مل آهي."

ايتري ۾ هڪ هشاش بشاش ۽ سمارٽ شخص مسڪرائيندو اندر آيو. مان ڪڇيس ٿي ڪونه ته مٿان اهو وزي ڪو ايڪسائز انسپيڪٽر نه هجي پر سندري ۽ پاڻ ئي چيو:

”اهو اچي ويٺي موهن ڪلپنا.“

موهن مشڪندو سڌو اسان وٽ آيو. مون ٻئي هٿ جوڙي نمسڪار ڪئي. پاڻ به ايئن ڪندي، جذباتي انداز ۾ چوڻ لڳو:

”مان ماهتاب سان هٿ ملائيندس.“ هن پنهنجو هٿ اڳتي وڌايو ته مون به کيس هٿ ڏنو. هو، هري ۽ جي پير ۾ ويهي ڏاڍي سڪ مان نهارڻ لڳو. مون پرس مان امانت ڪڍي سندس حوالي ڪئي جيڪا هن اُتي ويٺل مهمانن جي چوڻ تي کين به ڏيکاري ۽ اُتي اڳتي ايندي چيو:

”مان سنڌ جي پير ۾ ويهندس.“

اُتم، سندري ۽ مون صوفي جي هڪ پاسي رڙهي سندس لاءِ جڳهه ڪئي. پوءِ ته هن جو، سنڌ بابت فيلنگس جو هڪ سلسلو هو ۽ مان هئس.

”او منهنجي جيجل.... تو پنهنجي هن پٽ کي ڪيئن ويساري ڇڏيو.... تون ڪٿان آئين ۽ منهنجي ماءُ.... ڪٿي هئين ايترا سال.... نه ڪا آس ۽ نه اُميد.... سالن کان تڙپندو هئس ته سنڌ وڃان.... سنڌ هندستان ۾ آئي مون وٽ ۽ مان سوچان ٿو.... هي ٿيو ڇا؟ ڇا ايئن به ٿيندو آهي.... هاڻ سنڌ نه ڏسندس ته ارمان نه ٿيندم.... ماهتاب محبوب کي ڏسڻ بعد منهنجي مراد پوري ٿي آهي.... مون سنڌ ڏٺي آهي.... رڳو پاڻ کي روڪيم ته کيس ڀڪڙي رُڏان تــه او منهنجا وطن..... او منهنجا ساهه ڏس منهنجا حال.....“

ڳالهيون جاري رهيون تيستر فوٽو گرافر لاسي ڪوڙ فوٽا ڪڍي ورتا.

ڪلپنا چيو: ”مان محبوب جي عظمت کي سلام ڪيان ٿو جنهن توکي اڪيلو هندستان موڪليو آهي- ڪيس منهنجي طرفان وڏو پاڪر پائجان ۽ چئجانس ته موهن چئي ٿو، پيلي مرد جو پٽ آهين، مڙس ته محبوب، پريمي ته محبوب ۽ انسان ته محبوب.“

ايتري ۾ آسي ساڻ جو رٽائرڊ سب انسپيڪٽر ديوان جڙيو مل اڪٽي وڏي آيو، ڏٺم ته هو غم ۽ جذبات جي شدت کان ڏڪيو پئي- مون، هن جو درد محسوس ڪري ورتو جيڪو اُتي موجود هر سنڌيءَ جو درد هو.

پنهنجو وطن پنهنجي زمين ڪيڏي نه مٺي ٿيندي آهي، ان جو احساس مونکي اتي اڄي ٿيو.

ديوان صاحب حسرت مان مون ڏي نهاري، پر ۾ بيٺل هڪ ليڪ کي ڪجهه چيو، جنهن پڙايو ته منهنجا هٿ اکين تي رکڻ جي اجازت ٿو گهري. اهو پڙي اکيون پرجي آيم- مون ڏانهس نهاريو ته چوڻ لڳو:

”تون اسان جي نياڻي آهين، اعتراض ته نه ڪندين؟“

مون خاموشيءَ سان پنهنجا هٿ هن ڏي وڌايا جن کي چمي، پنهنجي اکين تي رکي روئي پيو-- ۽ پسيل پلڪون رومال سان اگهندي ڏڪندڙ چپن سان ڪمري کان باهر هليو ويو.

ايتري سڪ ايڏو قرب جو مان ور ور اهو ٿي چوندس ته مونکي بيان ڪرڻ جي طاقت ئي ناهي.

هن گڏجاڻيءَ ۾ سنڌي ادب ۽ ان جي اوسر کان علاوه هر ڪنهن بي ساختگيءَ مان مونکان پنهنجي ڳوٺ، شهر، گهٽين گسن ۽ تڪن جا حال احوال ورتا. نارائڻ پارٽي جي گهر ايترا ته ماڻهو هئا جو سڀن جا نالا ياد رکڻ ڏاڍو مشڪل هو. نالا ٿي ياد پيا ته مهاندا ٿي وسريا- جي مهاندا ٿي ياد رهيا ته نالا ٿي وسريا، تنهن ڪري ڪي نالا ۽ مهاندا مون هيانءَ جي سوجهري تي ياد رکيا ۽ ڪي وري ايئن ته ڪنهن

جو ذرو مهاندو به سنڌ جي ڪنهن چانڪ سچائل شخصيت سان
ٿي مليو ته، ان جو نالو انهيءَ آڌار تي ياد ڪري ٿي ورتم. مثال طور:
نارائڻ پارتي ۾ هلڪي شبيهه، رشيد ڀٽيءَ جي نظر آئي، جنهن
جي تائيد موهن، هري، آنم ۽ سندري پڻ ڪئي.
جڏهن مان نارائڻ پارتي جي نالي تي منجهندي هيس ته
آنم، موهن ۽ هري چوندا هئم:
”ڀٽي اهو ئي پنهنجو هندستاني رشيد ڀٽي.“
نارائڻ پارتي صاحب به لڳو پئي ته هندستاني رشيد ڀٽي
ٿيڻ خوشيءَ سان قبوليو جو دوستن وٽان ان نالي سڏجڻ تي پيو
مرڪندو هو.
شروع ۾ هن ريت نالا ياد رکيم جهڙوڪ: هيرو شيوڪاڻي،
عبدالحليم جوش- لڇمڻ پرواڻي، قاضي خادم- جڳت آڏواڻي،
جويو صاحب- پوءِ ته سندن نالا ڪنهن به آڌار ڪانسواءِ ئي چٽا
ياد پئجي ويا ۽ اهڙا ياد پيا آهن جو ڄا عمر نه وسرندا.
پارتي صاحب جي دعوت کائي، سندس پيارن ٻارڙن سان
فوٽا ڪڍرائي شام ڌاري ڪن اديبن سان گڏجي الهاس نگر
گهمڻ نڪتس. ان کان اڳ جو الهاس نگر جو شهر گهمجي،
ليڪن جي ڊائريڪٽري جو مرتب، شاعر هري تلواڻي، سندري،
آنم، موهن، لاسي ۽ پارتي سميت مونکي پنهنجي گهر وٺي هليو
جتي هن پنهنجي پتني ۽ ٻارن سان ملائيندي شربت پاڻيءَ سان،
اسانجي خاطر تواضع ڪئي- هري تلواڻي اسانکي چڏيو ئي نه پئي
نه ئي ڪو منهنجي دل چاهيو ته ايترو جلد اٿجي، پر اجا شهر
گهمڻو هو ته موهن ڪلپنا جي گهر به وڃڻو هو ۽ واپسيءَ جي
به اون هئي، تنهن ڪري نه چاهيندي به ڪاڻس اجازت
گهرڻي پئي.
الهاس نگر، جيڪو سنڌيت جو گڙهه آهي تنهن کي ڏسڻ
سان خبر پئي ته ڪيئن نه هن پڙ پانگ ايراضيءَ کي سنڌين پنهنجي

محنت ۽ چاهه سان سکيو ستابو ۽ آباد علائقو بنائي ڇڏيائون هتيءَ
مان ڪَهـَـڪ ڪيو هو. هتي هرگهر ۾ ڪونه ڪو هنر چالو آهي.
هتي سنڌي ٻولي، ادب ۽ ڪلچر ايئن زنده آهن جيئن سنڌ ۾.
اسان جا سنڌي بي حد ذهين آهن. اها سنڌن ذهانت ئي آهي جنهن
ڪري نه رڳو سنڌ جي هر شيءِ سنڌو نگر ۾ ملندي پر بمبئي
۾ جيڪي ٻه شيون مان ساڳيون اتي ٻه ٽيار ڪيو وٺن.
گهٽين مان لنگهندي مون ڪي عجيب قسم جا جانور
ڏٺا- جن لاءِ ڪلپنا ٻڌايو ته اهي سرڪاري طرح رکيل سُوئر
آهن- جڏهن الهاس نگر ۾ ميونسپالٽي اچا وجود ۾ نه آئي هئي
تڏهن کان پنگين جو ڪم ڏيندا اچن.

سيٺي جي صلاح تي ته مونکي الهاس نگر جو 'برلا مندر'
ضرور ڏيکارجي- هڪ ته سوا نيزي واري گرمي، مٿان وري آچ
اچي ستايو.
سندريءَ پڇيو:
"بوتل پيئنديئن؟"
"جيڪا تازگي ۽ فرحت ٿڌي پاڻي ۾ ملي سا بوتل ۾
ڪٿي." وراڻيم.
اهو ٻڌي 'چيتنا' اسٽوڊيو جي مالڪ فوٽوگرافر لاسيءَ چيو:
"پيڻ مان توهان لاءِ ٿڌي پاڻيءَ جو بندوبست ڪريان ٿو."
"ادا ڇڏيو، اتي ڪٿان آيا ٿڌا پاڻي- پاڻي موهن جي گهر
هلي پيئنداسين."
"توهان مٿي مندر ۾ هلو مان پاڻيءَ جو بلو ٿو ڪريان."
ايئن چئي لاسي هليو ويو.

•

مان، سندري، آتم، موهن، هري ۽ نارائڻ پارتي پاڻ ۾
ڳالهيون مهاڙيون، ڪُل چرچا ڪندي نڪري تي چڙهڻ لڳاسين-

مندر جي هڪ پاسي پکڙيل وڏي لان تي زالون ۽ مرد، ٻارن ٻچن سميت تفريحي موڊ ۾ نظر آيا. پوڄا پاٺ لاءِ گلن جا هار، پرشاد ۽ ٻيون شيون شڪليون، سڀ ساڳيون هيون جوڪي اسان وٽ مسجدن يا درگاهن ٻاهران نظر اچن.

مون ٻه ڪجهه ڪنڊ پڳڙا ورتا ۽ پير آگهاڙا ڪري مندر ۾ آياسين. چوطرف اگر بتين ۽ لوبان جي تيز خوشبو پکڙيل هئي. گهنٽين ۽ ٿالين جي سُرتال تي ڀڄن ٿي هليا. چوطرف پڄاري ۽ عقيدت مندن جو ميڙ. راڌا ڪرشن جي دلڪش مورتين اڳيان پيل ٿالهيءَ ۾ پرشاد رکي ۽ ٻين مورتين جي سامهون لنگهي ٻي پر آياسين.

ٻاهر اچي مندر جو جائزو ورتم. سمورن درن ۽ ديوارن تي پٿر جون مورتيون ڏاڍي محنت ۽ نفاست سان اُڪريل هيون. اسين پوءِ لان تي ويٺل ماڻهن جي ميڙ ۾ اچي شامل ٿياسين. فوٽن ڪڍڻ ۽ ڪڍائڻ ۾ ايترو ته مصروف هجون جو سڀني جي ڌيان جو مرڪز بڻجي پياسين. موهن چيو:

”هي ماڻهو سمجهندا هوندا اسين ڪنهن فلم جي شوٽنگ جي سلسلي ۾ آيا آهيون.“

اسين هن جي ڳالهه تي کلياسين پئي ته لاسي ٻه وڏو ٿرماس ۽ گلاس کڻي اچي پهتو. ڏسڪاهي ٻه ٽي گلاس ٿڌي پاڻيءَ جا پي ويس. ان مهل اهو مون لاءِ ڄڻ آب حيات هو. مونکان پوءِ ٻين ٻه پاڻي پي سامت جو ساهه کنيو.

”ٻيو پاڻي پيئندينءَ ڀڄي؟“ لاسيءَ پڇيو.

”بس ادا، توهانجا وڏا ٿورا.“ ائين چوندي سوچيم ته پڪ ٿي لاسي مونکي ڪا آفت سمجهي ويٺو آهي جيڪا رکو پئي پاڻي پاڻي ڪري.

برلا مندر کان موٽياسين ته سندري، جيڪا پاڻ گوشت نه کائي مونکي چيو:

"هتي جو پڪل گوشت ڏاڍو سٺو ٿيندو آهي، کائين ته تيار ڪرايان."

"پڪل گوشت وٺندو ته آهي پر هن وقت بلڪل ٺي گهرج ناهي." ورائيم.

سچ لهي چڪو هو- نارائڻ پارٽي، لاسي اسان کان موڪلائي پنهنجن گهرن ڏي ويا- آئم چيو ته اسانکي به هاڻ واپس بمبئي هلڻ گهرجي پر ڪلپنا ڪتي ٿي ڇڏيو- نه ڏسي مونکان سندس دل آزاري ٿي پئي- هو ڏاڍي سڪ مان پنهنجي گهر وٺي هليو- پاڻ موٽر سائيڪل تي اسان ٽيمپو ۾- شهر جي هڪ طرف کان ٻي طرف موڙ وڪڙ چاڙهيون، ٽيمپو فل رفتار ۾، پوءِ به لڳو پئي ته، ڄڻ هڪ هنڌ بيٺا هجون- ڄڻ رستا ٿي هليا.

گيٽ اورانگهي ڪشادي اڱڻ مان ٿيندا اسين سڌو موهن ڪلپنا جي بيڊ روم ۾ آياسين جتي هن پنهنجي پتني ڪمل ۽ نهايت پياري ڌيءَ گيتا سان ملايو. ڪمل ۽ ڪلپنا ماني ڪرائڻ لاءِ ضد ڪري بيٺا پر سندن قربن ٿي ايڏو ڏؤ ڪرائي ڇڏيو جو ڪا ٿي نه لڳي- پوءِ به ڪلپنا چيو:

"ايئن ڪيئن ٿي سگهي ٿو جو توهان مون وٽ اچين ۽ ماني نه کائيو-."

"سچي بلڪل ٿي بک نه لڳي آهي-" چيم.

"ٺيڪ آهي،" هن رسندي چيو. "مان به سڀڻ ايندس ته تنهنجي گهر ماني نه کائيندس."

نيٺ ٻه ٽي گرنهن ماني جا اسان کنيا.

سندريءَ چيو ... ... ته مجبور-

موهن ۽ ڪمل بہ گهڻو زور ڀريو تہ اڄوڪي رات وٽن ئي رهي پئون پر مون چيو:
”دادا چندرڪي انتظار رهندو.“
”مان دادا کي فون ٿو ڪريان— مون وٽ رهڻ لاءِ خوشيءَ سان اجازت ڏيندو.“ موهن چيو.
”دادا تہ هينئر سمهي بہ رهيو هوندو.“ ورائيم.
پر هن ريسور کڻ تي رکي نمبر ڊائل ڪندي چيو:
”هلو! دادا مان موهن ڪلپنا ٿو ڳالهايان، اڄ ساهتاب اسان وٽ رهندي.“
آنم اِها مذاق سهي ڪري ورتي ۽ کيس ڪلندي چيو:
”ايترو جلدي وري بمبئي جي ڪال ڪتان ملندي.“
ريسور رکندي موهن بہ کلي ڏنو.

صبح ڪان گهران نڪتل، مٿان رات بہ اچي پئي— حالت اها وڃي بيٺي جو تڪان هليو ئي نہ پي ٿيو پر پوءِ اسٽيشن وڃڻ جو سعيو ڪيوسين تہ ڪلپنا چيو:
”مان بہ ٿو بمبئي جي اڌ پنڌ تائين گڏجي هلان.“
خوشي ٿي جو وري بہ سندس سات رهيو.
”پنجئي چٽا، الهاس نگر جا رونق ڀريا رستا لتاڙي ٿيءِ ٿيو جهلي اسٽيشن پيڙا مس ٿياسين جو خبر پئي تي گاڏي اڄ لا ليٽ آهي.
پليٽ فارم تي رکيل بينچن تي ويهي گاڏيءَ جي اچڻ جو انتظار ڪرڻ لڳاسين، پر ڳالهين ۾ رڌل رهڻ ڪري اهو اوسيئڙو ڏکيو نہ لڳو.
موهن ڪلپنا وري بہ آنم کي سمجهائيندي چيو:
”اڃان بہ چوان ٿو تہ گهر هليا هلو. گاڏيءَ جي انتظار ۾ ۾ اسر تي ويندو.“

”جتي ايتري دير ٿي آهي اتي ٿوري بـ ي به سهي.“ آتم وراڻيو.

”منهنجي گهر ئتا رهو ته پلا اتي سامهون ڏي اٺرڪنڊيشنڊ هوٽل ۾ انتظار ڪرائي وٺان؟“ موهن هڪ وار وري ڪيس نئين آڇ ڏني.

هوٽل جو پڌي هيانءُ تي ٿڌو چنبو پئجي ويو. پاڻيم ته، جيڪر سهي ننڊ ڪجي- يارهن ته اينئن به ٿي ويا هئا- سندري، جنهن اوپاسين مٿان اوپاسيون پئي ڏنيون، هوٽل واري پيشڪش تي سندس اکين ۾ تازگي جي لهر ڊوڙي وئي- ننڊاکڙي هري موٽواڻيءَ کي به چڱي هوش اچي ويو. پر شهر آدب جي هوڏ اکيان ڪنهن جي ڇا مجال جو ڪا عام هٽي پنهنجون ڪنيڙاٽيون کوهرائي. هن چيو:

بس ٺيڪ آ. اجهو ٿي گاڏي اچي- دير سوير پهچي وڃبو.“

وڏيءَ ويرم کانپوءِ مس ڪا گاڏي آئي- ماڻهن جو دريا اٿلي پيو- اسان به اچي پنهنجي سيٽ والاري- گرمي ۽ گهٽ ته اڳ ئي هيانءُ ۾ ٻوڙي ڇڏيو هو، مٿان وري اهو بغداد جو گاڏي ۾ وکون کٽي اڪيتي هاڻ کان پڙ ڪڍي بيهي رهي.

سندري ۽ موهن ڪلپنا جو پاڻ ۾ بحث ٿي هليو- سندري آڌيءَ رات جو سوويت يونين جي با همت عورتن جي باري ۾ ٿي ڳالهايو. جڏهن ته ماڻ، هاڻ هون ڪرڻ جي به قابل نه رهي هيس- هري موٽواڻي ايڊيٽري واري ٿيلهي کي هنج ۾ ڪري پنکيون پئي ڪاڏيون- آتم کي هٿي ته ننڊ، نه به پينٽ شرٽ جي زور تي آڌيءَ رات جو به سو سيڪڙو ڪامريڊ پئي لڳو.

انگريزي لباس جي سڀ کان وڏي خوبي اها ئي ته آهي جو ماڻهو ايڪتو پيو نظر ايندو. موهن پنهنجي ڊريس چينج

ڪري چوٿو پهچامو پاڻي آيو هو پوءِ به منجهس ٽڪ يا ننڊ جا اهڃاڻ ڪي نظر نٿي آيا.

گاڏيءَ ڪي بيٺي ٻه ڪلاڪ ٿيا هوندا پر ايئن لڳو ته جڻ ان ريل ۾ اسانکي ڪئي جڳ گذري ويا هجن- پارٽي واري گڏجاڻي ٻه اچوڪي ڏينهن نه پر ڪي صديون اڳ ٿي هجي- حياتيءَ جا باقي پل ٻه ان ريل ۾ ئي پورا ٿيندا نظر آيا جو اوچتو هڪ ڏڪي سان ريل وري رڙهڻ شروع ڪيو.

اڌ پنڌ تي گاڏي بيٺي ته موهن ڪلپنا اسان کي خدا حافظ چئي اتي لهي پيو ۽ واپس الهاس نگر وڃڻ لاءِ ٻي ريل ۾ چڙهيو.

بمبئي جا سمورا رستا سنسان ۽ ويران ٿي لڳا- هريءَ ڪي نه ٿڌي تي ڪي بس ملي وئي ۽ هو ان ۾ چڙهي روانو ٿيو. اسانکي ڪا ٽئڪسي ڪي نه ملي- جي ڪا ليي ته شيوا جي پارڪ هلڻ کان جواب ڏيو ڇڏي- شيرِ ادب اچي ششدر ٿيو پر وري ٻه هن همت نه هاري ۽ آخر هڪ مَت جي موڙهيل ٽئڪسيءَ واري کي پنهنجا دليل ۽ سمجهاڻيون ڏيئي راضي ڪري ورتائين- جنهن آئي گهر پهڙو ڪيو.

ليڪڪ جوڙي ايئن ڪڏهن نه ڪيو جو در وٽ ئي ڇڏي پاڻ هڪدم هليا وڃن- جيتر در نه کلي، ڪوئي ٻاهر نه اچي تيتر بيٺا ئي بيٺا هوندا- ٽئڪسي وارو ڪيتري ئي ٽڪ ٽڪ ڇو نه ڪري کين ان جي پرواهه نه هوندي هئي.

آهستي آهستي ڪمري ۾ اچي سامهون رکيل سائيڊ بورڊ تان، کير جو پيالو کنيم ته اندران کان پيڻ گوپي آئي آئي. کيس ٽسندي چيم:

”معاف ڪجو، توهانجي ننڊ خراب ڪيم.“

”مان تہ جاڳيس پئي- هيٽر ٿي تہ ڪير گرم ڪرڻ لاءِ آئي.“

”پيرو نہ منهنجو خيال ٿا رکو،“ چيم.

هوءَ هميشه جيان مرڪي پئي- سندس مرڪ مان سدائين موتئي جي مهڪار ايندي اٿم-

مون سوچيو جڏهن هنان واپس وطن ويندس تہ پيڪن جهڙا اهي قرب مونکي جيارنيدا يا ماريندا. گوپي منهنجي وڏي ڀيڻ جي برابر هئي، پر هن منهنجو هڪ ماءُ جيان خيال ٿي رکيو. الائي ڪهڙو خيال آيس جو هن ڪٺي پڇيو:

”ڪير ۾ ڦوٽو وٺندو اٿئي ڇا نہ؟“

”وٺندو آهي.“ مون مشڪندي ڪوڙ ڳالهايو.

”نہ وٺندو هجيئي تہ نہ وجهان،“

”گهر ۾ سڀ پيئندا هوندا؟“

”ڪوئي نہ پيئندو آهي- تنهنجي ڪري ئي ٿي وجهان.“

”مونکي سادو ڪير وڏيڪ وڻي.“

”اڳ چو نہ ٻڌايئي- پيرن ڪان حجاب ڪبو آ ڇا؟“

”اهڙي ڳالهہ ناهي....“ ڦڪائيءَ مان وراڻيم. ۽ ڪير ٻي اچي ليٽي پيس.

بمبئي جي گهميل هوا جو اثر مون تي بہ ٿيو جو اوچتي زڪام ۾ ونجي ويس، ڏاڍي بي آرامي ٿي پيئي- گوپي کي بہ ڪو احساس ٿيو- شايد تہ اچا جاڳي پئي- جيتر مطالعو نہ ڪري تيتر ننڊ ئي اچيس- آخر نہ ادب دوست گهراڻي جي ننهن ۽ ڌيءَ هئي. هو منهنجي ڪمري ۾ اچي پڇڻ لڳي:

”زڪام ٿي پيو اٿئي ڇا؟“

”ها پاپي، اوچتو ئي اوچتو اچي نازل ٿيو آهي.“

”دادا جي ڪمري مان بام ٿي آڻي ڏيانءِ؟“

”مونکي ياد آيو ته دادا کي به زڪام ٿئي ۽ ٻام جي شيشي سدائين سيراندي۽ ڪان رکي سمهي، پر اوچتي ننڊ ڦٽڻ سان ته زڪام لازمي ٿئي- تنهن ڪري چيو مانس:

”پاپي چڙيو، دادا جي ننڊ خراب ٿيندي.“

”ڪانه ٿيندي.“

ايئن چوندي هو هوريان هوريان دادا جي ڪمري مان وچي ٻام جي شيشي کڻي آئي ته گڏ زڪام جي گولي پڻ- تڏهن وڃي ڪا مس ننڊ آئي.

گوپي جهڙي خدمت گذار ۽ پر خلوص ننهن، دادي هيتي جهڙي سمجهدار، ذهين ۽ پيار ڪرڻ واري سس مون زندگي ۾ نه ڏٺيون. پل پلان جي ته ڪا ڇيه، ٻي ڪانهي پر اهڙو مثال نه ٻي مونکي پنهنجي خاندان ۾، نه ٻي ڪٿي ٻاهر نظر آيو. خدا کين نظر بدڪان محفوظ رکي.

ان ڏينهن صبح جو سوير گوپي، پنهنجي سس ۽ سهري کي چانهه ڏيڻ مهل مونکي به چانهه جو ڪوپ آڻي ڏنو.

”پاپي چانهه نه وٺندي اٿم.“

”وٺڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي، دوا سمجهي پي وڃ- هتي جي موسم ۾ اها پيئڻ ضروري آهي.“ هن حجت مان چيو.

چانهه پيئڻ سان برابر مونکي ڏاڍو آرام مليو- شايد ان ڪري جو ان ۾ سندس قرب جي مٺاڻ شامل هئي. چانهه نه پيئندي هئس ته وري ساڳيءَ سڪ مان گرم گرم کير ڪپ ۾ آڻي ڏيندي هئي. هي ته چانهه، ۽ کير هيو پر ان ساڳي سڪ سان جي ڪوئي زهر ڏي ته ان کي به زم زم سمجهي خوشيءَ سان پي وڃان.

دادا چندر جي گهر ۾ گوپي سچ پچ ته هڪ ديويءَ جيان ٿي لڳي- سندرتا جي ته اڳ ٿي شهزادي، مٿان وري سهڻو تحمل سان ڀرپور پر وقار انداز چڻ سون تي رتن جو ڪم- خوشنصيبي

آهن دادا جن، جو ڪين فرمانبردار فرزند، خدمتگار ۽ پر خلوص ڀائرن مليل آهن.

ٻپهرن جو آئون ۽ سندريءَ سان فلم ڏسڻ وڃڻ جو پروگرام ٺهيو. سئنيما هائوس سنڌن گهر کان ڪافي پري هو. بس ۾ ويهڻ بدران ٽيڪسي ڪرڻ جو فيصلو ڪيوسين. ٽيڪسي هٿ ڪجي. بس ۾ ايڏي پيڙ ته به آئون دريءَ مان ٻاهر جون مشهور جايون ڏيکاريندي هليو- رستي جي ٻنهي پاسن وڏيون وڏيون عمارتون، پر بنگلو ڪو به نه- اتي فليٽ سسٽم جو گهڻو رواج آهي- جيڪي ڏاڍا مهانگا ٿين. معمولي فليٽ ٻين اڍائي لکين کان گهٽ نه ملي- البت باندرا طرف ايڪٽرن يا ڪن مشهور شخصيتن جا شاندار بنگلا گهڻئي آهن.

بس ۾ ويهندي ٿي ٿي چڪا هئا- مان پنهنجن ئي خيالن ۾ هئس جو اوچتو آئون بس جي دريءَ مان آڱر جي اشاري سان سنڌيءَ جي نهرايل "جسلوڪ اسپتال" ڏيکاري، منهنجا نشا ئي ٿوڙي ڇڏيا- هي ڪو ويهون پيرو هو جو هر ڪنهن خاص طور اها اسپتال ۽ 'حاجي مسجد' ٿي مونکي ڏيکاري جو انهيءَ گس تان اچڻ وڃڻ پيو ٿيندو هو.

بس بيٺي ته وري ٽئڪسيءَ جو سفر شروع ٿيو.

"پڪچر جي ٽڪيٽ ته بڪ ڪرايو ها..." سندريءَ سهميل لهجي ۾ پنهنجي پتي ديوَ کي چيو.

"ٽڪيٽ بڪ ڪرائڻ جي ڪائي ضرورت نه هئي." آئون اعتماد مان ورائيو.

"نئين فلم لڳي آهي ٽڪيٽ ايڏي سولائيءَ سان ته نه لڀندي."

"ڪيئن نه ملندي؟"

"ملي ته پاڻ ڇڱو- ايڏو پنڌ ڪري آيا آهيون."

”ملندي ملندي پاڻهي ملندي، تون هيئنر ڏي خفو
نہ ڪر.“

سئنيما هائوس ۾ ايندي ئي ”هائوس فل“ جو بورڊ نظر
آيو، اڌ ڪلاڪ آتم ۽ سندري، مرهٽي مئنيجر کي اهو دليل
ڏيئي قائل ڪرڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪندا رهيا، تہ سنڌ جي
اديبا آئي آهي تنهن ڪري ٽڪيٽ ملڻ گهرجي- پر سيٽ خالي
هجي تہ ٽڪيٽ بہ ملي- مئنيجر پنهنجي ٽِڪ تي تہ ڪنهن
کي ڪونہ ويهاري ها!

آتم، ايڪسٽرا ڪرسيون رکائڻ لاءِ چيس، پر هن پوءِ
بہ نہ مڃيو پلا ڪو هجي قاعدو قانون جو مڃي.

مون آتم کي چيو تہ پڪچر جو شوق ڪونہ اٿم ان
ڪان تہ چڱو جو هلي ڪو بمبئي جو چڪر هڻي اچون- پر
آتم ۽ هار مڃي! ڪيس هر حال ۾ مونکي فلم ڏيکارڻي هئي- ان
مهل ئي ٽئڪسيءَ ۾ ويهاري ٻي سئنيما هائوس ڏي وٺي هليو.

سندريءَ واچ ڏي نهاريندي نمائي آواز ۾ چيس:
”پوڻا چار پيا ٿين، پڪچر شروع ٿي ويئي هوندي.“
”اها واچ دريءَ مان ٻاهر اڇلي ڇڏ.“ آتم ٿورو تيز ٿي
چيو- هڪ وار وري سندري هيسجي وئي. سئنيما هائوس وٽ
ٽيڪسي بيهاري هو ٽڪيون ٽڪيون وٺون ڪٽندو اندر ويو پر ترت
ئي ٻي وري واري مرڪ کڻي موٽيو.

”فلم چالو ٿي وئي.“

اهو ٻڌي سندري مرڪي کڻي ماٺ ڪئي- ٻي ڪا زال
هجي ها تہ اهڙي موقعي تي مهڻا ڏيئي ڏيئي مڙس جو مغز ڏوٺي
۽ سينو پروڻ ڪري رکي ها.

”هلو پلا شاپنگ تا ڪريون.“

”نہ دادا ڏينهن تتي جو کهڙيون شاپنگون- دادي

سندريءَ ٿي چيو ته اوهانکي شاپنگ سان ڪا دلچسپي ڪا نه آهي.“

”پوءِ ڇا آهي- مان هلان ٿو.“

ايئن چئي هو اسانکي بازار وٺي هليو.

هن لاءِ اها بازار ڇڻ پيلو ۽ پرانگ هئي، پر منهنجي پيرن ۾ لڦون پئجي ويون. هڪ وڏي سلڪ جي دوڪان تي اچي مون سندن ڏي صلاح سان ڳاڙهين بندڪين وارو سفيد سلڪ جو شرٽ پيس ورتو. دڪان جي ٻي ڊپارٽمينٽ ۾ سندري پردا تي ڏنا ۽ پنهنجي پسند جو اظهار ڪري ويٺي.

”ڇا ڪنديءَ پردا- نئون گهر جڏهن وٺنداسين تڏهن ڏسجانءِ اهي پردا!“

سندري خاموش ٿي وئي- هن ٻڌايو ته آءٌ سائس گڏجي ڪڏهن به شاپنگ نه ڪري اڄ رڳو منهنجي ڪري آيو هو. مون سوچيو ته ڪيس واقعي آفرين هجي جو هن منهنجي ڪري پنهنجو نيم ٽوڙيو- سونارن جي دڪانن کان وٺي چوڙين جي دڪانن تائين مون سان گڏ هليو ۽ شين شڪلين خريد ڪرڻ مهل صلاحون سڙيون به ٿي ڏنيون ته هي وٺ، هي نه وٺ، هي سستو، هي مهانگو.

چوڙين جي دڪان تي مون ڳاڙهو رنگ وڏيڪ ورتو ته آءٌ سندريءَ کي کلي چوڻ لڳو:

”ڳاڙهو رنگ گهڻو ٿو وڻيس.“

”نه دادا- اهو محض اتفاق آهي جو اوهان مونکي ڳاڙهو رنگ پائيندي ۽ خريد ڪندي ڏٺو- منهنجو پسنديده رنگ ته باوَ ڪلر جا مڙئي شيڊ آهن.“

پر آءٌ ڪلهڻ لڳو- ڇڻ منهنجي ڳالهه تي ويساهه ٿي نه پيو آيس.

ساڳي ڏينهن شام جو سنڌ جي پهرين ترقي پسند ڪهاڻيڪار

گوبند پنجابي پنهنجي گهر منهنجي ماني جهلي، آءٌ ۽
ماسٽر چندر جي گهر مون وٽ پهچي چڪا هئا. ايتري ۾ گوبند پنجابي اسان کي وٺڻ لاءِ اچي ويو. جيئن ته هن ٻين اديبن کي اٿين لڳي اچڻ جو تائير ڏنو هو تنهن ڪري ٻاڻ اسانکي آمريڪن جي سهڪار سان ٺهيل مندر، 'هري ڪرشنا هري راما' ڏيکارڻ وٺي هليو. ڪار ۾ هلندي آءٌ چيس:

"گوبند، خبر اٿئي ماهتاب، هند جي ڪن اديبن کي نوان نالا ڏنا آهن."

"اهي ڀلا ڪهڙن؟" گوبند، پويان ڪنڌ ورائي اٿم کان پڇيو ته هن ڪلندي ورائيو:

"ڪنهن کي شيخ عبدالله شير ڪشمير چوي ته ڪنهن کي رشيد پٽي."

"اهو به پڌادوس نه ته، شيخ عبدالله ڪير آهي؟" چيم.

"ها ها ها،" آءٌ ٺهڪ ڏيندي گوبند کي مخاطب ٿيو.

"مونکي شيخ عبدالله ته ٽوڪي وري پٺو ڪيو اٿس."

"ها دادا، توهان رڳو ڪراڪلي ٽوپي پايو ته هوند سندس سڪون لاهيو."

گوبند پنجابيءَ کي منهنجي ڳالهه دل سان لڳي، هن وڏو ٺهڪ ڏنو.

مندر ۾ پير رکندي ئي مان ته ڇمي ويس! ڇا ته ان جو شان هو. اڇو ڪير جهڙو ڪليل شاهي صحن لتاڙي، اڳيرو ٽيڻ سان ورانڊي جي اوسي پاسي مورتين سان سجيل ٺاهوڪا شوڪيس ڏسي اڇا به عقل چرخ ٿيو. پائنجي ته ڪلاڪن جا ڪلاڪ پيو انهن کي ڏسجي. ڪروڙها رپين جي خرچن سان اهو مندر جڙي راس ٿيو آهي. مندر ۾ آمريڪن عورتون 'ستيون 'جتيون بڻجي، پاڪ پوتيون ٽي، اڇي ساڙهي اوڍي، جوڳيائين جوان مٽڪا موتي ڳچي ۾ وجهي، اوچا ڳاٽ ڪنيو ٿيلارا پٽي ڏنا، ته آمريڪي مرد وري مٿي کي پوٺو ڪرائي، ڏگهي چوٽي رکي، اڇي جٻي ۾ ٽونٽيون ٽوڪيندا پڇن ڳائيندا نظر ٿي آيا. مندن اهي ترڪتال

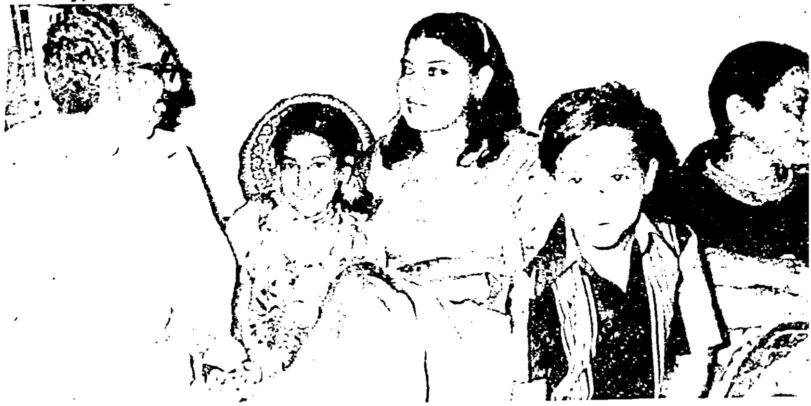

سُندري، ماهتاب محبوب، ڊاڪٽر نارائڻ ڀارتي ۽ سندس ڪِڪي ۽ ڪِڪو

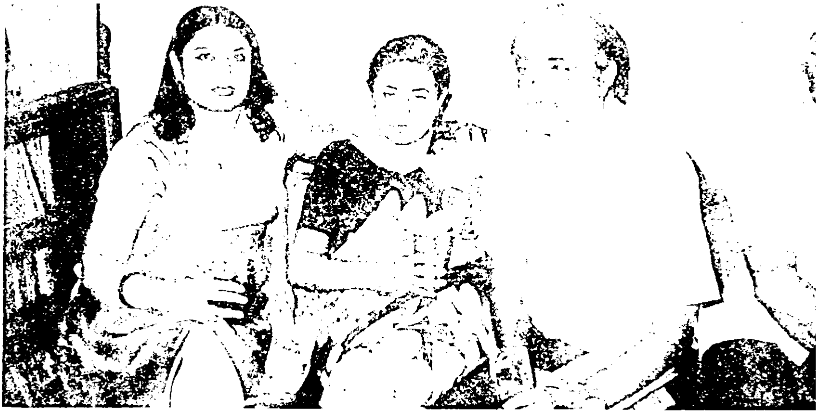

موهن، سُندري ۽ ماهتاب محبوب

سُندري ۽ ماهتاب محبوب، رتي ديري جي ديوان جڙئي مل سان

أتم، هيرو، سندري، ماهتاب ۽ كلپنا

أتم، موهن كلپنا، سُندري ۽ ماهتاب محبوب

چاتل سچاتل چهرا

هري موٽواڻي، ڊاڪٽر نارائڻ ڀارتي، ماهتاب محبوب، موهن ڪلپنا ۽ اشوڪ

ڊاڪٽر نارائڻ ڀارتي، لاسي فوٽوگرافر، ماهتاب، سُندري، اُتم ۽ هري موٽوائي

چاتل سچاتل چهرا، برلا مندر ۾

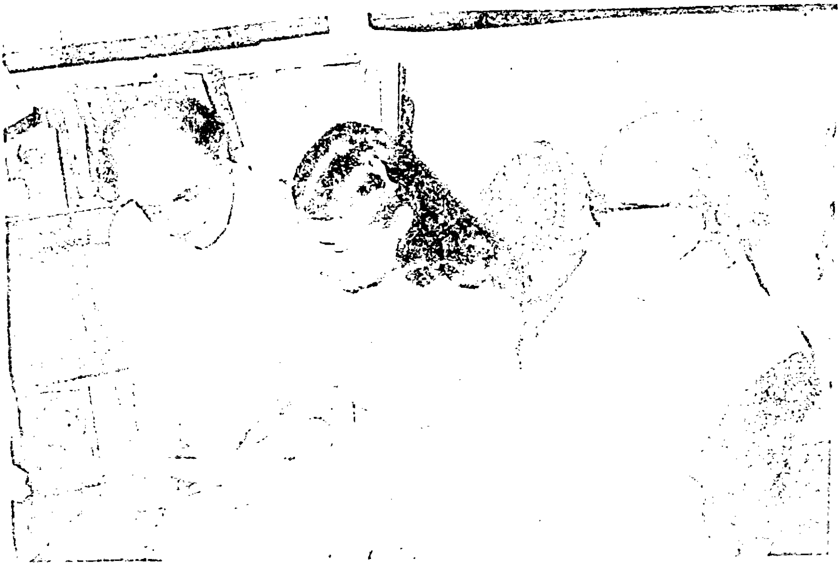

موهن ڪلهنا، ماهتاب محبوب کان آٽوگراف وٺندي

اديبن جي ٽولي، برلا مندر تي پڪنڪ تي

1- ماهتاب محبوب، گنوساماتاڻي، موهن ڪلپنا، رام پنجواڻي ۽ ڊاڪٽر ڪي.
عالم. پرسواڻي

2- ماهتاب محبوب، سيتا سنڌيون ۾ رام پنجواڻيءَ جي دعوت تي.

3- رام پنجواڻي، ماهتاب محبوب جي مان ۾ 'جيءَ جياريو جن' ڳائي رهيو آهي.

ماهتاب محبوب، پاڪر هال ۾، سنڌي اديبن ۽ ٻين سنڌي سڄڻن سان.

پاڪر هال ۾، رام پنجواڻي ۽ ٻين سڄڻن سان.

سُندري، گوبند پنجابي، أتم ۽ ماهتاب محبوب 'ڪنهيري سمائن' ۾

ساڳيا سڄڻ فائيوَ اسٽار هوٽل، سينچوئير جي اندر

مونکي ته آمريڪي سامراج جي ڪا چال نظر آئي.

راڌا ڪرشن جون مورتيون سون جي دروازن پٺيان رکيل هيون، جيڪي ڀڄن شروع ٿيڻ مهل هوريان کلڻ لڳا. جيئن ئي راڌا ڪرشن جون مورتيون نظر آيون ته رکوالي اڳتي وڌي انهن جي آرتي لاٿي. ٿالهين جي سرتال تي ڀڄن ڳائيندڙن جو مستيءَ ڀريو من موهيندڙ نرالو ناچ ڏٺائين تيز ٿي ويو- اهڙو دلڪش رقص ۽ اهڙي موسيقي جنهن ۾ مدهوشي طاري ٿي وڃي، مون اڳ ڪڏهن نه ڏٺو هو. دل چوي ته اهو بند ٿي نه ٿئي.

ڏيوڙي اندر، چئني پاسي پوڄارين ۾ گهريل هڪ پروقار شخصيت، مورتين ڏي منهن ڪري ويٺل هجي- ڇا ته سندس نوراني ۽ جلالي چهرو هو- مان ته ور ور ڪري ٿي ڪيس ڏٺو. ڊچان به پڻي ته متان ڇڙٻ ڏيئي هيانءَ نه روڙي وجهيم ته:

”هر هر ڇو ٿي ڏسين، ماڻهن جهڙو ماڻهو آهيان ڪو بوتو ته ڪونه آهيان.“ گهڻئي دل چئي ته اڳتي وڌي ’آشيرواد‘ وٺانس پر رعب تاب ڏسيو دهلجيو وڃان- نيٺ گوبند پنجابي جي ويجهو وڃي ڏانهس اشارو ڪندي هوريان پڇيم:

”هي محترم ڪير آهي؟“

”ان مندر جي بانيءَ جو مجسمو آهي.“

منهنجا ته ڄڻ طاق لڳي ويا- اصل بوتو بڻجي ويس.

”نه نه!؟“ ڪيتون ڏيندي بي اعتباريءَ مان پڇيم.

”سچي، هلي ويجهو کان ڏس.“

مون اڳتي وڌي ڏٺو پوءِ به هو ڪنهن طرح مجسمو نه پئي لڳو، باقاعدي انساني چمڙي، ان تي پڳهر جو ريلو، جڏهن هن جي پلڪن ۽ ساهه کڻڻ جي ڪا چُر پُر نه ٿي ته مونکي به ڪجهه ڪ: هه مجسمي جيان لڳو- مندر کان ٻاهر ايندي به ان ڪمال ڪاريگريءَ سان جوڙيل پروقار مجسمي کي مون مڙي مڙي ٿي ڏٺو.

پنجابي صاحب جي گهر پهچڻ تي سندس پتني، ننهرن ۽ ڏيٽرن ڏاڍي سڪ ڏني.

وشنو هري ۽ اسان ڪانسواء به تي ٻيا به سنڌي سڄڻ هيا جن خاص طور تي سنڌ جي انهن شهرن ۽ ڳوٺن بابت مونکان پڇا تي ڪئي جن جا هو اصلي رهاڪو هئا.

شربت پاڻي ۽ سنيڪ وغيره کان پوء آيو ماني ۽ جو وارو جنهن مان مونکي پنهنجي اباڻي گهر وارو سواد آيو. گوبند پنجابي کي هري موٽواڻي جو ٻڌايو ته ماهتاب انبن جي بي حد شوقين آهي ته هن به انبن جي سوري پليٽ ڪري منهنجي سامهون رکي- مان گهٽي نه نه ڪئي پر جڏهن ڪاٺي ويئس ته پليٽن جي پليٽ پلٽان تي پئي- هڪ آئي پئي ته ٻي وئي پئي- سوچيم ته اهو لقاء ڏسي ٻيا ڇا خيال ڪندا. پر پوء دل کي آٿت ڏنم ته 'ايلفنسو رتنا گري انب' سنڌ ۾ ڪٿان لڀندا ۽ وري اهو نه ارمان رهي ته، "هيل نه ڪو انب کاڌم."

پيٽ پوڄا کان پوء اچي فيملي آلبم ڏنائين جيڪي لاجواب هئا.

گوبند پنجابي وڏي حب مان، پنجويهن تاريخ پڪ ڪ مان گڏ، بمبئي جون خاص خاص جايون ڏيکارڻ جو پروگرام ٺاهيو. هن جي دل ته ايئن پئي چاهيو ته مونکي سڄو هندستان گهمائي پر وقت ايڏي مهلت ڪٿي ٿي ڏني- جيترو وقت به مليو اهو ئي چڱ لک ڪٿڻ جي برابر هو. رات ڪافي تسي چڪي هئي- هري ۽ جي هنج ۾ سندس ننڍڙي پوٽي هئي، جنهن کيس ويهڻ ئي نٿي ڏنو، هن گوبند پنجابي ۽ کان موڪلايو ته اسين به اٿي کڙا ٿياسين.

هندستان ۾ اها ڳالهه مون خاص طور نوٽ ڪئي ته اتي سنڌين جي گهرن ۾ غاليچا وڇائڻ جو رواج گهٽ آهي. هيڪڙ ٻيڪڙ گهرن ۾ وڇائين به ڪئي ته، اهي وال ٽو وال نه هوندا آهن. انهن جو سسٽم ايئن آهي جو روزانا ويڙهي هيٺان پوهارو

پوچو ڏيئي سگهجي ٿو. مونکي اها ڳالهه ڏاڍي پسند آئي جو دل وڻان هئي. اسان وٽ ته گهرن، آفيسن ۽ هوٽلن وغيره ۾ به گلم غاليچا وڇايل نظر اچن- جن جي هيئان روزانا صفائي ڪرڻ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي- ورهين ۾ وڃي ڪا قسمت کلين ته کلين نه ته اهڙا گهرڪٽي ڪيترا ئي سهٽا ڇو نه هجن، پر خاص طور پارٽي گهر ۾ ته انهن غاليچن ڪري فريشنوس جو احساس ئي نٿو رهي بلڪه گهر ۾ گهڙڻ سان هڪ عجيب نموني جي ڇٽ پٽي ايندي آهي.

لڏي آيل سنڌي جيئن ته صفائيءَ ۾ پنهنجو مثال پاڻ آهن تنهن ڪري هو اهڙن گلم غاليچن کان پري ڀڄن جن جي هيٺان سالن کان صفائي ممڪن ئي نه هجي. هو رڳو ٻاهرين شو جا قائل ناهن ڪين اندروني صفائي به ايتري ئي پسند آهي جيتري ٻاهرين- هو من جا ميرا ناهن، سدائين سچ ڪمائين ڪچ ڪوڙ کان پري ڀڄن.

هتي جون سنڌي زالون، اسان جيان آرٽيفشل جوئيلري جون شوقين ناهين- پائينديون ته سون نه ته چاندي. مطلب ته شيءِ سادي ئي ڪٿي ڇو نه هجي پر سچي ۽ اصلي هجي.

منهنجو آرٽيفشل جوئيلري وٺڻ جو ارادو ڏسي دادا چندر جي ڌيءَ مونا چيو ته اها نه وٺان، هن ٻڌايو ته ڪنواريون ڇوڪريون آرٽيفشل جوئيلري فيشن طور پائين پيون پر شاديءَ وارين لاءِ اها پائڻ ڇڙ عيب سمجهي ويندي آهي، بهرحال، پورن سارن پئسن مان ڪجهه شاپنگ ته لازمي ڪرڻي هئي، جنهن جو نه ڍنگ ڄاڻان نه ئي وري ڪا دلچسپي اٿم- ڪنهن مهل مٿي تي جو اچي، ته جيئن تيئن گذارو ڪري وٺان- هتي به هر پيري سنڌري، آتم، هري موٽوائي، موهن ڪلپنا، مهيش چندر ۽ مونا ان سلسلي ۾ منهنجي گهڻي مدد ڪئي.

مون وٽ اچا به ڪجهه رقم بچيل هئي ان هوندي به

انھن مونکي پئسن ڏيڻ جي آڇ ٿي ڪئي ته جيڪو ڪپئي سو وٺ، پئسن جي پرواهه نه ڪر پر انھن جي ايتري چوڻ سان ئي مونکي ڄڻ سڀ ڪجهه ملي ويو.

بمبئي ۾ هر ٻئي گهر جي در تي توڙي ٽئڪسين، بسن ۽ رڪشائن ۾ مون ست يا پنج مرچون ۽ هڪ ليمو ٽنگيل ڏٺو. پڇا ڪرڻ تي خبر پئي ته اهو هڪ سٺو سنوڻ آهي جنهن سان بدنظر وغيره کان بچاءُ ٿئي.

’سائين بابا‘ جي شخصيت کي اتي وڏو مان ۽ مرتبو مليل آهي- هندو توڙي مسلم ان بزرگ کي روحاني رهبر سمجهي پوڄيندا آهن. سائين بابا جون ڪئپ کان ٻاهر تصويرون، گهر گهر کان علاوه فلم جي شروعات، موٽرن، دڪانن کان وٺي لاڪيٽ ۽ ڪي چينز ۾ به نظر اينديون، وشنو ڀاٽيا به اهڙي هڪ چين مونکي تاج بلوچ لاءِ تحفو ڪري ڏني. ترت ئي ان جا سٺا ٻڌا نتيجا نڪتا، بقول تاج بلوچ جي ته ان برڪتن ڀري ڪيچين سندس گهر ۾ وڏي برڪت آندي آهي- جنهن ڪري هو ان کي ساهه سان سانڍيو هلي، هاڻي خبر ڪانه ٿي پئي ته اهو ڪي چين جو ڪرشمو آهي يا هڪ دوست جي تحفي کي هو ايڏو مان ٿو ڏي.

سائين بابا جو فوٽو موهن ڪلپنا جي گهر ۾ به ٽنگيل آهي- هن ٻڌايو ته سنڌ مان آيل ڪي سڄڻ سندس غير موجودگيءَ ۾ ان فوٽي کي ڏسندي سندس گهر واريءَ ڪمل کان پڇيو ته ڇا اهو موهن ڪلپنا آهي؟ هن ليکي ته موهن ايڏو ڪو بزرگ شخص آهي. پر موهن جو چوڻ آهي ته، هو جڏهن اسي سالن جو ٿيندو پوءِ به اڄ جهڙو ئي هوندو.

ڪلپنا ۽ پروفيسر رام پنجواڻي ڪڏهن به پوڙها نٿا ٿي سگهن. پنجواڻي صاحب، جيڪو ستر سالن ۾ پنجاهه جو مس لڳندو آهي ۽ پنجويهن سالن جي نوجوانن جيان ڳالهائيندو آهي ان جي زنده‌دلي، ذهانت، حاضر جوابي، همت، ڦڙتائي، خوش اخلاقي ۽ خوش مزاجي ڏسندي سوچيم ته جيڪر هيڏو ايڏو دلڪش آهي ته پوءِ سچي دنيا جا جوان هڪدم ستر سالن جا ٿيو نٿا ٿي وڃن. هونءِ به ڏٺو وڃي ته هند جا وچولي عمر جا سنڌي، وڏيڪ جوان، صحت مند ۽ پنهنجي عمر کان ويهه ويهه سال ننڍا ٿا لڳن، جڏهن ته اسان جا نوجوان ٽيهن پنجٽيهن جا مس ٿين ته ڳئس، بلڊ پريشر ۽ دل جا دورا وٺيو پاڻ کي ڊرڪائي ڊيري ڪيو رکن، ڪمترن ۾ ته تنگ نظر ڪڙپيلن جيان هڪ ٻئي لاءِ گهاٽ گهڙڻ ۽ پرپٺ گلا غيبت ڪرڻ واريون سڙڻي خصلتون به پيدا ٿيو پون.

صبح جو صرافا بازار ۾ هلندي مونکي مشهور اديب، رشيد ڀٽي ياد آيو جنهن سان سنڌس فيملي سميت سکر جي صرافا بازار ۾ ميناڪاري پازيبن لاءِ گهٽو ٿي رليا هئاسين، پر پازيب نه مليا هئا. وري به اهي ڪنهن اديب جي هٿان ٿي ملئا هئم– هن ڀيري آتم ۽ سندري اهو ميناڪاريءَ وارو دڪان کولي لڌو. آتم جي مرضي هئي ته مان چمڪن وارا پازيب وٺان، پر مون انڪار ڪيو ته سندري به منهنجو پاسو ڪنيو.

”چمڪن ڪانسواءِ وري پازيب ڪهڙو مزو ڏيندا،“ آتم خوشگوار موڊ ۾ ڪلندي چيو. ”هلڻ ۾ خبر به پوي نه، ته پازيب پيل آهن.“

مان ته سدائين هڪ چمڪي وارا پازيب پاتا. ايئن چوندي مون دڪان دار کان پسند ڪيل پازيب خريد ڪري پاتا– تڏهن وڃي ڪو هو مطمئن ٿيو.

دڪان تان پازيب توڙي منڊين جا ليڪا چوڪا لاهي اسين ٽيئي اڪٿي وڃياسين، آئم ڪي ڪو پريس ۾ ڪم هو، ان بهاني مونکي به هند جي مشهور سنڌي اخبار ’هندستان‘ جي پريس گهمڻ جو وجهه مليو.

بمبئي تمام سهڻو شهر آهي پر ان هوندي به چڱين خاصين هنڌن تان لنگهندي گند ڪچري جا ڍيڪا پيا ايندا آهن. جڏهن ته اسان وٽ به گندگي ضرور آهي پر خاص رستن راهن تي وري به صفائي جو جوڳو انتظام ٺيڪ نظر ايندو.

’هندستان‘ پريس ۾ قدم رکندي ئي مغز ۾ چڻ پنوائي اچي وئي. پٽر جي بلڊنگ ته گهڻي شاندار پر صفائي جو ڪنهن ڪو انتظام نه پئي لڳو. پريس تمام وڏي هئي. ڪيترا ئي سنڌي سڄڻ پنهنجا ڪم ڪاريون ڇڏي اچي وڏي سڪ سان مونسان مليا. جن مان ڪي ڪاڏي ته اهي به لنچ باڪس کڻي اچي اڪيلا بيٺا ته ڪجهه نه ڪجهه ضرور کان، اخبار جي ايڊيٽر تيرٿ سباڻيءَ سان به ٿوري ڪچهري ڪئي سين جو پڻ نهايت ئي قربدار ۽ محنتي انسان آهي. هن هفتي وار اخبار ۾ منهنجي مانَ ۾ ڪوتايل هڪ گڏجاڻيءَ جي رپورٽ به ڏيکاري. جيترا ڏينهن اتي هيس روزانه توڙي هفتي وار اخبارن ۾ منهنجي پروگرام ۽ گڏجاڻين بابت تفصيلي احوال ايندا رهندا هئا.

مشهور شاعر ۽ ليکڪ، واسديو نرمل سان به اتي تي ملاقات ٿي. هن ساڳي ڏينهن يعني 20 تاريخ بمبئي جي پاٽڪر هال ۾ رام پنجواڻي جي سرپرستي هيٺ ٿيندڙ سندس لکيل ڊرامي ’ڍلو پلي‘ ۽ اديبن جي ڊائريڪٽري ’درشني‘ جا دعوتي ڪارڊ پئي ورهايا. اها دعوت مون ڏي به آيل هئي پوءِ به هن پڇي پڪ ڪئي ته متان نه ملي هجي. مون کيس خاطري ڏياري ته شام ضرور اچبو. پريس ۾ جيڪي به سنڌي گڏيا سي پنهنجي وطن جي باري ۾ حال احوال وٺڻ لاءِ بي چين هئا.

هندستان ۾ سنڌين جو تعداد لڳ ڀڳ پنجويهه لک آهي- سرڪاري انگن اکرن موجب ورهاڱي بعد اٽڪل ٻارهن لک سنڌي هندستان آيا- هن وقت ڇهه لک سنڌي مهاراشٽرا ۾، پنج لک گجرات ۾، چار لک راجستان ۾ ۽ اٽڪل ڏهه لک اتر پرديش، مڌيه پرديش، دهلي ۽ ڀارت جي ٻين صوبن ۾ رهن ٿا.

هندستان ۾ سنڌي هٿين خالي آيا پر اها انهن جي وڏي خوبي آهي تہ هنن ڪنهن جي اڳيان هٿ نہ ٽنگيو- هو محنت ڪش قوم آهن، همت، لگن ۽ خود داريءَ جو جذبو سندن رت ۾ سمايل آهي. توڙي جو ٽرنيءَ ڪان ڪٽيل آهن پوءِ بہ رکيو ان احساس کي پڪڙي پاڻ کي بي همت ثابت نہ ڪيو اٿن.

هنن کي هند سرڪار ڪنهن رٿا هيٺ ڪن خاص هنڌن يا ڪنهن هڪ صوبي ۾ رهائڻ بدران انگريز فوجين جي خالي ٿيل مليٽري ڪئمپن ۾ رهايو، جتي هو نيم انساني زندگي گهارڻ لڳا- پر پنهنجي فطري قابليت ۽ ذهانت وسيلي ان ويران علائقي کي بہ آباد ڪري جتي ڪٿي ننڍا ڪارخانا ۽ دڪان وجهي پاڻ کي مالي طور مضبوط ڪري ورتو ۽ اڄ هو نہ صرف زندگي جي هر شعبي ۾ ڪم ڪري رهيا آهن پر هندستان جي ڪيترن ئي وڏين صنعتن جا مالڪ بہ آهن.

ڀارت ۾ رنگين ٽي- وي ۽ ويڊيو جو بنياد وجهندڙ بہ سنڌي آهن. سياست، قانون، سائنس، انجنيئرنگ، تعليم، صحت، صحافت، ادب، آرٽ ۽ تعميراتي اڏاوت جي ميدانن ۾ سنڌين وڏو نالو ڪڍيو آهي. ڏيهان ڏيهي ادارن ۾ بہ سنڌي مکيہ عهدن تي ڪم ڪري رهيا آهن- آمريڪا ۽ فرانس جي ائٽمي سگهہ وارن ادارن ۾ بہ سنڌي سائنسدان ڪم ڪن ٿا. ڀارت جي لوڪ سڀا ۾ بہ سنڌي ميمبر چونڊيل آهن- ڀارتي فلمي صنعت ۾ فلمسازي لاءِ سيڙپ پئسو بہ نوي سيڪڙو سنڌين جو آهي.

ٽيهه سال گذري وڃڻ کان پوءِ به هو اهڙي ڪا دعويٰ نٿا ڪن ته هنن هند ڪاڻ قربانيون ڏيئي نئون وطن حاصل ڪيو آهي. باڪ هر پل ڪين پڇتاءُ جا وڏ ڏا پون ته هو پنهنجي زمين ڇو ڇڏي آيا. قرباني مڙهبي ناهي اها، ته پنهنجي مرضيءَ سان ڪبي آهي. پرائي وطن مان پنهنجي وطن جي خوشبوءِ ته رڳو انهن کي اچي، جيڪي سون تي سيڻ مٿائين. اهي سياڄهڙا ڪٿي ڪيڏا به سکيا ۽ آسودا ڇونه هجن پر پل پل وڇوڙي جو احساس کين اندر ئي اندر پيڙي رهيو آهي. هو چون ٿا: ”اسان خوشيءَ سان ته سنڌ ڪونه ڇڏي. اسان کي ته سنڌ ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو.“

وطن کان وڇڙيل سنڌي، اسان جا ديس واسي پاڻ سنڌ جا اصلي باشندا ڏاڙهه نه ٿين ها ته ان ترقي واري دور ۾ سنڌ جو نقشو ئي اور هجي ها. اسين پنهنجي ئي ڌرتي تي پاڻ کي اکڙيل ۽ اوپرو رڳو ان ڪري ٿا محسوس ڪريون جو ان ۾ اسان جو پنهنجو ڏوهه آهي. اسان ۾ لڏي ويل سنڌين جهڙيون صلاحيتون ۽ طاقتون ناهن اسان وٽ ڪي هيڪڙ ٻيڪڙ اهڙا آهن به ڪٿي ته اهي به اسان جي بي اتفاقي ڪري سوريءَ سزاوار ٿيو وڃن.

هندستان ۾ سنڌي زبان کي ڪا، قومي ويلڊتي نه رهي آهي. نه اها دفتر ۾ ڪم اچي نه ڪورٽ ۾ ڪم اچي نه ٽپال ۾ نه تار ۾ نه ئي واپار ۾، ان ڪري سياڄها محنت ڪش پر بي وس ۽ لاچار سنڌي پنهنجو وجود بچائڻ خاطر پاڻ کي مالي طور مضبوط ڪرڻ جي هاچل ۾ هندي ۽ انگريزي ٻوليءَ ڏانهن وڌيا آهن جن سان هو اقتصادي طور مضبوط ضرور ٿيندا. هنن جي گهر جون ڇتون سون سان ڍڪنديون. پٿين تي نوٽن جا وال پيپر لڳندا. سندن فرش چانديءَ جا ٺهيل هوندا، پر هر قوم فقط پنهنجي ادب فن تهذيب ۽ تمدن جي معيار ۽ ترقيءَ سان ئي زنده رهندي آهي.

هندستان ۾ سنڌين جا هزارين مندر، اسڪول ۽ ڪاليج ملندا - اسپتالون، ڌرم شالائون ۽ مسافرخانا ملندا پر سڄي هندستان ۾ ڪٿي ڪا سنڌي لائبريري ڪانهي ڪنهن سنڌي انقلابي جو ڪو پتاو ڪڙو ڪيل ناهي - اتي گهڻن ليکڪن جو چوڻ آهي ته بنا پنهنجي زمين ۽ صوبي جي، آدم شماري جي خيال کان نهايت ٿورائيءَ ۾ هئڻ سبب سندن وجود کي خطرو آهي ۽ ايئن بلڪل ٿي سگهي ٿو ته ايندڙ پنجاهه سو سالن ۾، هندستان ۾ سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ سنڌي، رڳو پنهنجي گهرن ۾ سڃاتا وڃن جو تاريخ ٻيا سڀ ظلم زوراورين انهن تي ڪري سگهي ٿي، پر ڪانئن سندن مهاڏيا ۽ تهذيب کسي نٿي سگهي. سنڌي ٻولي هڪ ڏينهن هندستان ۾ مري ويندي - پر سنڌي ٻولي، جيستائين چنڊ تارا آهن زنده رهندي جو سدا حيات سنڌ سدائين آباد آهي. ڀٽائي آهي، سچل آهي ۽ ٻيو هيڏو سارو عظيم سرمايو سنڌ ۾ اڃان محفوظ آهي.

هندستان ۾ روشني جو هڪ ڪرڻو اڃان به قائم آهي. ٿي سگهي ٿو ته پيٽ پورائي کان پوءِ سنڌين جو ڌيان ان طرف وڃي جنهن سان دل، ذهن ۽ روح جو واسطو آهي ۽ جنهن کي فنون لطيف چئجي ٿو. پر افسوس جو هند ۾ نئين ٽهي جا ليکڪ تمام گهٽ پيدا ٿي رهيا آهن - سنڌي ٻوليءَ کي نه رڳو لپيءَ جي سوال وڏو ڌڪ رسايو آهي پر پراڻا اديب به مختلف اِزمن ۽ نظرين کي چنبڙيا پيا آهن - ٻولي ۽ ثقافت ڏانهن جو ڪو ڌيان ڪونه پيو ڏنو وڃي.

هتي جا سنڌي، گهرن ۾ پنهنجي ٻارن سان گهڻو ڪري هندي ڳالهائين ٿا. سندن ٻارڙن کي ٿوري گهڻي سنڌي ڳالهائڻ اچي به ٿي ته سندن لهجي ۽ ڳالهائڻ جي نوع ۾ سنڌيت جو رنگ نه ملندو. تنهن لاءِ صرف اهو دليل ڪافي ناهي ته انگريزي اسڪولن ۾ پڙهڻ يا غير سنڌين سان اٿڻ ويهڻ ڪري انهن جي

زبان متاثر ٿي آهي- مائٽن کي سختيءَ سان ان ڳالهه جو نوٽس وٺندي ٻارن جي غلط لهجي ۽ زبان کي درست ڪرڻ سان گڏوگڏ ٻوليءَ لاءِ سڪ جو جذبو به پيدا ڪرڻ گهرجي.

ان صورتحال کي ڏسندي مونکي هند ۾ سنڌي ٻوليءَ جو آئيندو ايترو روشن نظر نٿو اچي- پر تنهن هوندي به ڪافي سجاڳ اديب جهڙوڪ: ڪيرت ٻاٻاڻي، ارجن ''شاد''- آتم، سندري پروفيسر رام پنجواڻي، گوبند پنجابي، پوپٽي هيراننداڻي، هري، نارائڻ شيام، موهن ڪلپنا ۽ وشنو وغيره ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي واڌاري ۽ بچاءَ لاءِ آخري اميد آهن.

منهنجي وطن ورڻ جا ڏينهن ويجها پئي آيا ته مهيش چندر جا وري آمريڪا وڃڻ جا سانباها پئي ٿيا. جو ڪيس اتي ميوزڪ شو ڪرڻو هو، پوءِ به، هن هر طرح منهنجو خيال پئي رکيو- جڏهن به، گهر ۾ ويهندي هيس ته اچي ڪچهري ڪندو هو. 'بلڪل بلڪل' ۽ 'ضرور ضرور' ته ڄڻ هن جو تڪيه ڪلام آهي. تنهن ڏينهن اوچتو ڪيس چيم:

''دادا چندر جي ڪلامن جا ڪئسيٽس يادگيرو ڪري تيار رکجو.''

''ضرور ضرور.'' هن مخصوص انداز ۾ مشڪندي ڄڻ نغما پکيڙيا.

''اوهانجي غزلن جا ڪئسيٽس به ته ياد آٿو نه؟''

''بلڪل بلڪل.'' هن وڏي اعتماد سان وراڻيو.

''ايئن نه ٿئي جو مان جهاز ۾ چڙهان ته به اوهان ڪئسيٽس ڀرڻ لاءِ ضرور ضرور ڪندا رهو.''

''بلڪل بلڪل!'' هن بي خياليءَ ۾ چيو، پر وري ڪلي پيو. ''نه نه، مون ته سمورا ڪئسيٽ تيار ڪري رکيا آهن.''

ايئن چئي هن مونکي اهي ڪئسيٽس آڻي ڏنا. مون به سانس،

وعدو ڪيو ته مان دادا چندر جا آهي سيئي ڪئسيٽس ڪيس موڪليندس جي هندستان ۾ اڻ لڀ آهن.

اسان اچا ڳالهايو ئي پئي ته سندري ۽ آءٌ به ٽئڪسي ۾ اچي نڪتا. چار ئي ان مهل پاڪر هال روانا ٿياسين. گڏ مهيش جي ڪڪي جيا به هجي جنهن کي مان وري پيار مان ”ڊفلي“ ڪري ڪوٺيان، هن ”ڊفلي والي ڊفلي بجا“ وارو گيت پنهنجي ننڍڙي وات کي گهمائي ڦيرائي ايڏي پياري انداز ۾ ٿي ڳاتو جو بي اختيار مٿس پيار ٿي آيو.

هال جي ٻاهران ئي ڪمپائونڊ اندر ايترا ته اديب، فنڪار ۽ پيا سنڌي سڄڻ مليا جو اڌ منو ڪلاڪ ته رڳو انهن سان ئي ملڻ ۾ گذري ويو. پوءِ به هوش ئي نه هجي ته ڪنهن سان مليس ڪنهن سان نه مليس. اوچتو سامهون نظر پئي ته لاسي فوٽوگرافر کي پاڻ ڏي مسڪرائيندو ڏٺم.

”توهان! توهان ڪڏهن آيا؟“

”مان ته سوير کان اوهانجي سامهون بيٺو آهيان. ڏسان پيو ته ڪيڏو نه رڌل ٿي ويا آهيو.“

”ها واقعي، سامهون بيٺا آهيو پوءِ به نه ڏٺم.“ مون اچرج مان چيو.

هن وري به مرڪي ڏنو جو ڪيس به احساس هو.

برک ڪهاڻيڪار ڳنو سامتاڻي به ڀريون پيرو اچوڪي ميڙ ۾ مليو. ياد نه اٿم ته سائس تعارف هال جي ٻاهران آءٌ ڪرايو يا هال اندر موهن ڪلپنا. پر هڪ شيءِ جا چٽي ريت ياد اٿم، اها هئي سندس نزاڪت ۽ نڪاهت ڀري مرڪ. سائس گهڻي ڳالهه ٻولهه نه ٿي سگهي ان هوندي به محسوس ٿيو ته هو تور ڳالهائو ۽ نهايت ذهين انسان آهي.

شاعر ايشور مفلس، پنهنجي شهر نصرپور ۽ اتي جي رهواسين جي خبرچار ڏاڍي آڪير مان پئي پڇي ته ايتري ۾ پروگرام جي

منتظمين سيني کي هال اندر هلڻ لاءِ چيو، جيڪو نهايت شاندار ۽ ڪشادو هو. ٽورو اڪتي هليس ته ڪنهن سڏ ڪيو.

"ماهتاب!"

مڙي ڏٺم ته ڪلپنا هو. مان هن ڏي وڌي آيس، ۽ چيم:

"ادا توهان هت وينا آهيو. مون سمجهو آيا ئي نه آهيو."

"مان ته سوير کان هال ۾ ويٺو هيس، پر اِيم ته توهان ايندا ئي نه."

"مان به ته سوير کان آيل آهيان،" ورائيم.

سندري ۽ آئُم سميت اسين گڏجي اڳتي آياسين، ته عظيم ترين آرٽسٽ، ليکڪ ۽ دنيا جي سنڌين جي تهذيبي ايلچي پروفيسر رام پنجواڻي وڏي سڪ مان اڳتي وڌي منهنجي آڌر ڀاءُ ڪئي ۽ فرنٽ رو ۾ پوپٽي هيرانندائي جي ڀرسان آڻي ويهاريو. هوءَ ڏاڍي آڪير مان ملي. مون کيس پنهنجو تازو ڪهاڻين جو مجموعو ڏنو جو هن لاءِ رکيو هئم. موهن چيس:

"مونکي ڏي ته مان پڙهي پوءِ ڏيندو مانس."

"چو ڏيانءِ."

"پلا ڪور ڏيندينءِ؟"

"اهو پلي ڪئُ." پوپٽي کلندي ورائيس.

هو به کلي پيو.

مونکي ان ٽپ جواب جو مختصر پر پيارو انداز ڏاڍو وڻيو.

اتي ته سنڌي پاڙي موجود هيا جو مان چئي ويڙهجي ودس. ڪوڙ اديب به آيل هئا جن سان اڳي بيشمار تصويرون نڪتيون. ڪجهه ليکڪن ۽ آرٽسٽن وغيره جا نالا ته مونکي چتا ياد آهن. جهڙوڪ:

وشنو ڀاٽيا، شيام جئسنگهاڻي، ڪرشن راهي، مايا راهي، برج موهن، پونم برج موهن، راڻي گدواڻي، موهني ميرچنداڻي،

سشيلا لالواڻي، چيتانند لالواڻي، ناٽڪ پلئه پلي جو هيرو مدن جماڻي، واسديو نرمل، شاه جي رسالي جي مرتب ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو ڀاڻيو گوپال گربخشاڻي، ڀڳو آڏواڻي، پرنسپال سيتا سامتاڻي، پروفيسر پوپٽي هيرانندڻي، ڪرشن راهي، ڪيرت ٻاٻاڻي، هري موٽواڻي ۽ ٻيا ڪيترائي پروفيسر، تعليمي ماهر ۽ دانشور اتي موجود هئا.

پر ميلا پبليڪيشن الهاس نگر جي شايع ڪيل، سنڌي ساهتيه ڪلا جي ڊئر ڪٽري جي پڌرائي مهل، پروفيسر رام پنجواڻي ڏرم وير ڀارتي سميت اسٽيج تي اچي منهنجو ’سنمان‘ ڪيو.

مائيڪ سنڀاليندي ئي پنجواڻي صاحب اهڙي ته ڏاڍيدار تقرير ڪئي جو مان ته ٻڌي دنگ رهجي ويس- هال جا سمورا ماڻهو سندس لفظن جي جادوءَ ۾ جڪڙجي ويا.

تقرير ۾ ڪيترا ڀيرا ”منهنجي ٻچڙي“ چئي مونکي مخاطب ڪندي، هن پنهنجي بزرگانا شفقت جو ڀرپور اظهار ڪيو.

هن ڊائريڪٽري جي ايڊيٽر ۽ پبلشر شري هري تنواڻي ۽ سندس ساٿين کي سندن محنت، لگن ۽ اورچائي لاءِ داد ڏنو. شري رام پنجواڻيءَ چيو ته:

”ساهتڪار ۽ ڪلاڪار جاتيءَ جو روح ٺهندا آهن- سندن امنگ ۽ اتساهه، جاتيءَ ۾ جان ٿو ڦوڪي ۽ عوام کي طاقت ۽ تقويت ٿو بخشي.“ ان موقعي تي ڊاڪٽر ڏرم وير ڀارتي چيو ته: ”مذهب يا سرحد سبب جهڳڙا فساد ٿين ٿا پر ڀاشا، سنسڪرتي ۽ ساهتيه پاڻ وڇڙيلن کي ٿا ملائين، دوري ٿا مٽائين ۽ پراوا پنهنجا ٿا ڪن.“

هن سنڌي اديبن کي سندن جذبي، حوصلي ۽ قابليت تي مبارڪون ڏيندي ڪين ساراهيو. ڊاڪٽر ڀارتيءَ چيو ته، ”ڪوبه انسان پنهنجي ماتري ڀاشا، پنهنجي سنسڪرتي ۽ پنهنجي ماءُ بدلائي نٿو سگهي. جدا جدا ڌرم باوجود ساهتيه جي سطح تي سڀ ملي هڪ ٿي سگهن ٿا.“

تقريرن بعد آيو ناٽڪ ”بلنم پاڻي“ جو وارو.

مهيش جي ڪڪي، اسٽيج جي ڪاري پردي ڪي ڏسي ٻچي وئي ۽ گهر وڃڻ ڪاڻ روئڻ لڳي. مهيش گهڻي ڪوشش ڪئي ته ٻڪلي سرچي پوي پر هوءَ بس ئي نه ڪري. لاچار کيس گهر وڃڻو پيو.

ناٽڪ جي هيرو ۽ هدايتڪار مدن جمائيءَ جي اداڪاري ڏسي ماڻهو کلي کلي ڪيرا ٿي پيا. ان ڊرامي جي خاصيت اها هئي جو رکو ٻن ڪردارن تي ٻڌل هو، جن سڄي وايو منڊل جي سماجي صورتحال کي سهڻي نموني سان پرفارم ڪيو ۽ ڪنهن کي به بوريت جو احساس نه ٿيڻ ڏنو. ڊرامي جو موضوع به سماجي قدرن جي هڪ پهلو تي رکيل هو جنهن ۾ شادي کان اڳ اڪيلائي واري زندگي ۽ شادي کانپوءِ اولادي ٿيڻ واري زندگي جو عڪس پيش ڪيل هو.

هڪ دفعو وري اسٽيج تي پنجواڻي صاحب، هري تلوائي، ڊرم وير پارتي، واسديو نرمل، سندري ۽ آتم وغيره سان ڪيترين ئي تصويرن ڪڍرائڻ بعد، مون سپني کان موڪلايو ۽ ليڪڪ جوڙي سان گڏجي ٻاهر آيس. موهن ڪلپنا به اسان پيرو هو.

رات جو يارهين ڏاري بمبئي جي ايئر ڪنڊيشنڊ هوٽل ’اپسرا‘ ۾ اسين چار ئي موسيقي جي مڌر سرن تي ڊنر کائي اٿياسين. ان بعد آتم اسانکي آئي گهر پيڙو ڪيو. مهيش درڪولهو ته هن به موڪلايو.

ڪا دير ڊرائينگ روم ۾ ويهي، ادبي خيالن جي ڏي وٺ ٿيندي رهي، جنهن بعد اها محفل برخاست ڪئي سين.

صبح جو نيرن پائيءَ کانپوءِ ڪلپنا، دادا چندر سان ڪچهري ڪرڻ بعد سندس نئين ڪويتا ”شام ڏسجي ڪنهن جڳهه آهي صبح“ ٻڌائي، جنهن کي ٻڌڻ کان پوءِ سوچيم ته ڪو دل جگر وارو ئي اها تخليق چاهي سگهي ٿو. شام جو راجفلمستان جي ايڊيٽرن، شري ۽ شريمتي ڇيٽانند لالواڻي، منهنجي مان ۾ اديبن، فنڪارن ۽ ادب جي پرستارن جي گڏجاڻي ڪوٺائي هئي- ڪلپنا کي ڪو آفيس جو ڪم هو تنهن ڪري اتي ئي گڏجڻ لاءِ چٺي موڪلائي ويو.

ڏنل وقت تي آءُ، سندري ۽ مهيش چندر سان گڏجاڻي ۾ شريڪ ٿيس. سمورو ڊرائينگ روم مهمانن سان سٿيل هجي، سڪ ۽ حب مان سڀني جا چهرا ٽي ٻهڪيا. ارجن شاد پنهنجي پتني موهني مير چندائي سان ويٺو هو، هنن پرياڻ ڏي ڪيکر ڪٽي ته ميڙ مان ڪنهن چرچو ڪندي ’شاد‘ کي چيو:

”اري ڀئي ٻري ڇو ويٺو آهين- ماهتاب جي پر ۾ اچي ويهه نه.“

”مان ٻاڻ اهو سوچي رهيو آهيان.“ شاد به برجستو ٽي مرڪندي وراڻيو، ۽ منهنجي پر ۾ ساڄي پاسي کان اچي ويٺو. موهن ڪلپنا ته اڳ ئي کاٻي پاسي ويٺل هو.

”وطن جي ماهتاب جي چوگرد شاعر ويٺا آهن.“ هريءَ ڪلندي چيو.

”ماهتاب سگهٽي آهي“، موهن چيو، ”جتي وڃندي سڪ ۽ خوشيون ڏيندي.“

مان سندن سڪ واريون ڳالهيون ٻڌي مرڪي پيس ته هن چيو:

”اسين ته سنڌ لاءِ مري ويا هئاسين، پر تو کي ڏسي وري جيئرا ٿيا آهيون.“

ٻون کي نه ڇڙ لفظ ئي نه پٽي مليا جو مان سندن ڪامپليمينٽس جا ٽورا ميڄان ها- ايتري ۾ شيلا لالواڻي انتهائي پيار مان شربت جو گلاس آڻي ڏنو ته قرب جي انهيءَ شيرينيءَ جو احساس تهانئين وڌي ويو.

منهنجي ڪهاڻين تي ارجن شاد، آتم، هري، تيرٿ سڀاڻي ۽ ڪلپنا پاڻ ۾ بحث مباحثو ڪرڻ لڳا- آتم منهنجي ادبي حيثيت کي مان ڏيندي منهنجي لکيل ڪهاڻين کي، حقيقي زندگي جي مقصد پري تصوير ڪوٺيو. هن ٻولي ۽ ڀاڪن جي فن کي به خاص طور ساراهيو.

ڪلپنا منهنجي شخصيت، ڪهاڻي ۽ فن تي ڳالهائيندي چيو.

”نسيم کرل کيس سنڌي ادب جو چوڏهين جو چنڊ ڪوٺيو پر مان کيس پورنماسي جو چنڊ چوندس.... هو ماهتاب سنڌ آهي.“ آتم سان هڪ هنڌ اختلاف ڪندي هن چيو، ”ڀاڪا ڪنهن ليک جي ڪاميابي جو ضامن هجن ته جيڪر هر ڪوئي پنهنجي لکڻين ۾ رکو ڀاڪن جو استعمال ڪيو ويٺو هجي- ڀاڪن جو استعمال به هڪ فن آهي- ماهتاب جا ڀاڪا سنڌي ٻوليءَ ۾ شعوري ڪوشش جو نتيجو ناهن، اهي موقعي محل جي خيال سان ڪهاڻيءَ ۾ فٽ آهن.“ هن وڌيڪ چيو:

”ماهتاب محبوب جي ڪهاڻين ۾ موضوع جي گونا گونيت بي باڪي، اظهار جي تواڻ ۽ تازگي، محاوريدار سنڌي ٻولي، تلخ بياني طنز ۽ ظرافت آهي. هوءَ ڪهاڻيون نٿي لکي ميناڪاري ٿي ڪري، هن جي ڪهاڻي ’سريت‘ ادب جو تاج محل آهي هن وٽ نصيحت نه آهي- هوءَ ڪهاڻي لاءِ جيڪو به مواد چوندي ٿي اهو مواد پاڻ ططه ٿو ڪري ته پنهنجو گهرو تلخ اثر ڪئين پين تائين پهچايو وڃي- هن جي تڪنڪ لاجواب آهي.“

ارجن شاد چيو، ”ماهتاب جهڙي سٺي ٻولي صف اول جي ڪهاڻيڪارن کان سواءِ ڪو نٿو لکي سگهي. ڪهاڻين مان

ڀاڪن جي ڊڪشنري جوڙڻ ڪا ڪمال جي ڳالهه ڪانهي،
ڪمال اهو آهي ته اهي ڪاريگري سان استعمال ڪيا وڃن.
ماهتاب ان جو استعمال فنڪاري سان ڪيو آهي.“

روزانا ’هندستان‘ جي ايڊيٽر تيرٿ سپاٽي ڪيس چيو:
”ماهتاب سهڻي ٻوليءَ ۾ تمام سٺيون ڪهاڻيون لکي ٿي
پر آهي ٿوريون ڏکيون آهن.“

انهيءَ تي وري ارجن وراڻيس:
”علم طرح سان ڏکيون ڪهاڻيون ٻور لڳنديون آهن
۽ ماڻهو نظر کي ترڪائي پڙهي ٿو، پر ماهتاب محبوب جي
ڪهاڻيءَ جو هڪ لفظ به نٿو ڇڏي سگهجي. پڙهڻ سان دل
پٽي چوندي ته استوري ڪٿي ڏي نه.“

ادبي خيالن جي ڏي وٺ کان پوءِ ناٽڪ ’پلئه پلي‘ جي
هيرو مدن جماڻيءَ سان به دعا سلام ٿي، مون ڪالهوڪي ڊرامي
۾ خاص طور سندس بهترين پرفارمينس جي ساراهه ڪئي.

شيخ اياز جي ’گادي‘ ڪسجڻ جو ذڪر هت به هليو.
سوپي گيانچندائي بابت پڇياڻون ــ مون کين ٻڌايو ته ڪافي سالن
کان سياست کان رٽائرڊ آهي، لاڙڪاڻي ۾ زمينداري سان گڏ
وڪالت ڪري پيو. جنهن کي پٽ ڏاڍو سارئو سنڀاريو ويو.

حال احوال ڏيڻ وٺڻ کان پوءِ مسز موهني ميرچندائي
سين جي زور پرڻ تي پنهنجي پرسوز آواز ۾ ’شاد‘ جو مشهور
گيت ’مان زنده رکنديس ٻولي، ٻڌايو. ان بعد، ’چپي چوري‘
لاءِ سڏ ٿيو. ٽيبل مزيدار شين سان پريل هئي. جيئن ته ڪافي
دير ٿي چڪي هئي مان ميزبانن جا ٿورا مڃيندي اتم ۽ سندري
سميت وڃڻ جي اجازت گهري.

نيرن پاڻي کان پوءِ هميشه جيان دادا چندر وٽ اچي
وينس ته ايتري ۾ مونا به اچي نڪتي. دادي هيتيءَ ٻڌايو ته
هوءَ شاپنگ ڪرڻ ۾ ڏاڍي هوشيار آهي، تنهن ڏينهن اهو

پروگرام ٺهيو تہ ٿوري شاپنگ هن سانگڏجي ڪجي.

اسين ٽئڪسي ۾ ويهي گانڌي مارڪيٽ ڪنگ سرڪل طرف نڪري آياسين، جتي ڪپڙي جا وڏا دڪان هئا۔ ڪپڙو وري بہ پاڪستان ۾ سٺو ٿئي۔ فائن فنشنگ سان مضبوط ۽ پائدار. انڊيا جي ڪپڙي ۾ اها ڳالهہ ناهي بس ويرائٽي طور محبوب، ۽ ٻارن جي شرٽس وغيره لاءِ اهو ڪري ورتم، ننڍين ننڍين شين لاءِ بہ بمبئي جا چڱا دڪان گهميس آخر ۾ هڪ هوٽل ۾ اچي ڇولا ڀٽورا ۽ آئيس ڪريم کائي ٽئڪسيءَ جي ڳولها ۾ پنڌ پيا سين. ڇئين بجي مونا مونکي گهر ڇڏي پاڻ ساڳي ٽئڪسي ۾ پنهنجي گهر موٽي وئي.

ڪلاڪ کن آرام ڪري اٿيس تہ مهيش چندر بہ اچي ويو. ڪيس پيل ليدر جي بوٽ جو ڪيترن ڏينهن کان جائزو پئي ورتم تنهن ڏينهن ڇيو مانس تہ، مونکي اهڙو ساڳيو بوٽ، محبوب لاءِ خريد ڪرڻو آهي۔ هو ان مهل ئي دڪان تي هلڻ لاءِ تيار ٿيو جو اهو سندن گهر جي پٺيان، دادر واري علائقي ۾ آهي.

مان پوءِ مهيش ۽ سندس ڪڪي ڊفليءَ سانگڏ پنڌ پنڌ دادر جي مشهور باٽا جي دڪان 'دائود اينڊ ڪمپني' تي آيس۔ مهيش جي پير جي ماپ تي اهو ليدر جو بوٽ ورتي پنهنجي لاءِ بہ ڪو سينڊل جانچڻ لڳس، پر مزو نہ هو۔ پاڪستان ۾ ليدر ڪٿي مهانگو آهي پر بوٽن توڙي سئنڊلن جون ڊزائينز ۽ ويرائٽيز هندستان کان تمام گهڻو بهتر آهن. پوءِ اهو بہ سوچي تہ جهاز ۾ ايڏا بوٽ ڪاڏي پئي گهليندس، مون پنهنجي ڪاڻ سئنڊل وٺڻ جو خيال ئي لاهي ڇڏيو.

گهمندي ڦرندي اچي مدراسي ريسٽورانٽ ۾ وياسين۔ مهيش 'دوسا' کائڻ لاءِ پڇيو تہ لاچار سون بہ ڪٿي ها ڪئي. 'دوسا' جي ٿالي ڪٽڻ سان ئي هيانءُ تي ڳوڙهو ٿي چڙهيو، پر سوچيم هر ڪو ٿو ان جي ساراهہ ڪري سو اکيون ٻوري،

ڪڙو منهن ڪري ڪائي تہ ڏسان آهي ڇا.

پرهان ٿي 'دوسو' دونهان ڪيندو آيو- مرهٽي ٻيري، پليٽون آٿي اڳيان رکيون- پاپڙ جهڙو سنهڙو چانورن جو سفيد ڇلو ان جي اندر جهجو سارو رڏل بصر ۽ الائي ڇا ڇا گوڙ گهمسان پريل هو. پيالي۾ ۾ وري باداسين ۽ ڪوپري جي اڇي چٽني بہ هئي- مون تہ رکو مٿيون سنهو ڇلڪو کاڌو باقي اندرين "اوجهہ" کي هٿ ئي نہ لاتم.

گهر آيس تہ دادي۾ ٻڌايو تہ آتم فون ڪري سياڻي لاء پڪچر جو پروگرام رکيو آهي. سراج آپا جو بہ فون آيو. کيس زبردست شڪايت هئي تہ مان گهر تہ نتي اچان پر فون ڪري ڪري ٻيٺي آهي تہ بہ نتي ملان، ۽ نہ ئي دادا جي گهر جو ڏس ٿي ڏيان- مون وري بہ کيس دل جاء ڏني تہ هڪ اڌ ڏينهن ۾ وٽس اچڻي آهيان.

آتم کي جو مونکي فلم ڏيکارڻي هئي سو هن دفعي اڳ وات ئي 'سٽيمبر' لاء فرسٽ شو جون ٽڪيٽون وٺي رکيائين- پڪچر هائوس ۾ بنهہ اسڪرين جي سامهون جڳهہ ملي- فلم هلي تہ منهنجو مٿو ڦرڻ لڳو، پر بہ ڏسڻي تہ هئي- هر پيري تہ اڌ مان اٿڻ چڱو نہ هو.

آتم اسڪرين ني نادره ڏي اشارو ڪندي چيو:

"اها هنٽر والي ناڊيا اٿئي."

"نہ دادا، اِها 'آن' فلم واري نادره آهي." وراڻيم.

"نہ پٽ، اها هنٽر واري ناديا اٿئي."

"ائين ناهي دادا."

"ڇپ..... بابا ضد نہ ڪر، اها ناڊيا آهي."

"پر دادا....." ائين چوندي مون وري سندري۾ کان پڇيو:

"...ي توهان ٿي ٻڌايو تہ اها نادره آهي نہ؟"

"ها برابر اها نادر، آهي." هن سرڪندي وراڻيو.

”دادا اڄ ڪٿي اوهان پنهنجي هار مڃو.“
”مونکي ته اها هنٽر والي ناڊيا ٿي لڳي.“
”پلا شرط لڳايو- جيتري جي به وڻيو.“
آتم خاموشي اختيار ڪري سوچ ۾ پئجي ويو، پر پنهنجي هار جو هنٽر نه ڦٽو ڪياتين. ايتري ۾ فلم جو ولن ’رنجيت‘ سامهون آيو ته آتم وري چوڻ لڳو:
”اهو امجد خان اِٿئي.“
ڪيس ڪهڙي خبر ته هندستاني فلمون جيتريون پاڪستاني ماڻهو ٿا ڏسن اوتريون هندستاني به نه ڏسندا هوندا. ادب جي ميدان ۾ ته ماڻ آتم اڳيان ڪجهه به ناهيان باقي فلمي معلومات جي مڙئي ٿوري گهٽي ”شُد بُد“ رکان سو ان آڌار تي ڪيس چيم:
”دادا اوهين ڪامريڊ ماڻهو، اوهانکي ايڪٽرن جي ڪهڙي ڄاڻ- اهو امجد خان وري ڪٿان آيو.“
”ها برابر، ماهتاب سهي ٿي چئي. اهو رنجيت ٿي آهي.“ سندري دلفريب مرڪ مرڪندي چيو.
”رنجيت به ڪونهي.“ آتم هوڏ مان چيو. هن ڏٺو ته جي امجد خان ناهي ته رنجيت به نٿو ٿي سگهي، آخرڪيس به ته پنهنجي ڳالهه رکڻي هئي. پوءِ مون به سندس ڳالهه رکڻ ڪاڻ چيو:
”برابر، اِهو وچان ٿي ڪو ٽيون ٿو ڏسجي.“
اوچتو اسڪرين تي مشهور ڪيريڪٽر ايڪٽر مدن پوري نظر آيو.
”ان کي ڏٺوَ ته معنيٰ گهر ويٺي ساون جي زيارت ڪيوَ.“ چيم.
”ساون ڪير؟“ سندريءَ چرڪجي پڇيو.
”ساون اسان وٽ هڪ مشهور شاعر جو ’نڪ نيم‘ آهي،

جيڪو فلم، ”آ گلي لڳ جا“ ۾ مدن پوريءَ کي ڏسڻ ڪانپوءِ سندس ويجهن دوستن تجويز ڪيو هو.

”مونکي به لڳي پيو ته سنڌ توڙي هند ۾ ان مهانڊي وارو ڪو شخص ضرور ڏٺو اٿم.“ سندريءَ ذهن تي زور ڏيندي چيو ۽ جڏهن اهو مهانڊو ذهن تي تري آيس ته آتم کي ٻڌايو ۽ پوءِ ٻئي ڄڻا مدن پوري ڏي وڏي سڪ مان نهارڻ لڳا.

مڙيئمي فلم ڪثائڻي- آتم، جنهن سيني کي پنهنجي علم، فهم ۽ اِدراڪ سان قائل ڪيو آهي تنهن کي ٻاهر اچي چيم:

”دادا توهانجو سمورو علم، انقلابي فلسفو اڄ نادره کي نا ڏيا ثابت نه ڪري سگهيو، مس مس ڪا هار ڪاڏي اٿو.“ مون ڀانيو ته آتم رمي پوندو، پر شڪر جو موڊ ٺيڪ هئس- منهنجي ڳالهه تي کلي پيو.

ان رات پڪچر تان موٽڻ بعد آتم ۽ سندري مونکي سنڌين جي دڪانن جون ڏاڍيون لاجواب شيون کارايون- پڪوڙا، ڪباب، ٽڪيون، ڇولا ڊبل، دال پوري ۽ چٽڻي. آئيس ڪريم به سنڌين جون ئي سٺيون، باقي ٻيون ڪلفيون ۽ جهرڪيءَ جي آنڊن جهڙا فالودا ته هندستان جي عام هوٽلن ۾ اهڙا ئي هيا جهڙا اسان وٽ ملن.

آتم ڪوٺي ڦولهي سنڌيءَ جي دڪان تي آئيس ڪريم کارائڻ وٺي هليو- حال ڪان بي حال دڪانڙو ڏسي مون حيران ٿيندي چيو:

”انهيءَ جي وري ڪهڙي آئيس ڪريم هوندي؟“

”تون کائي ته ڏس.“

آتم جي لفظن تي ان ويل منهنجو ذهن ڪراچيءَ ڏانهن موٽي آيو، اها هڪ خوشگوار ۽ ڪهميل شام هئي جو سنڌي ٻوليءَ جي بي تاج بادشاه نسيم کرل اسانکي صدر جي هڪ ڪئنٽيل

علائقي ۾ ريگل چونڪ وٽ آئيس ڪريم ڪارائن وٺي هليو. هوٽل
ڏسي مان دهلجي ويس ۽ سوچيم نسيم جهڙو نفيس مزاج هن هوٽل
۾ وري ڪيئن؟ شيشي جا دگها ليڪن وارا گلاس ۽ چٽريون لٽل
ڪراڪري ميز تي پيل ڏسي ويتر هيانءُ وسامي ويو. چيچڙات
وارين ڪرسين تي ويٺاسين مس ته ميرين وردين وارا لڙهيل بيرا
حڪم جا ٻڌا تي اچي اڳيان بيٺا. نسيم کين آرڊر ڏيڻ لاءِ مون
کان پڇيو:

”ڪهڙو فليور وٺندءِ؟“

”ڪوبه نه- اها آئيس ڪريم اوهان کي ڏي نمبر هجي.“

”ابول! ڪاٺي ته ڏس، ڪاٺي ته ڏس- سڀيئي شيون اهڙن ڏي
هٿن تي ملنديون آهن.“

”اڳ ڪاڏي آئو ڪڏهن؟“

”هاءِ! ڪوڙ پيرا، ڪوڙ پيرا.“

”اهڙين روکيل پيالين ۾ ڪير ڪائيندو؟“

”نه نه، صاف ڪري کٽي ايندو.“

ڪائونٽر تي ويٺل ڪراڙي سيٺ جي ساهه مان پريشر
ڪڪر جي سيٽين جهڙا آواز ٽمبل تي چٽا پٽي پڌا. نسيم ان
سيٽين کي هلندو ڪائونٽر تي ويو ۽ سيٺ کي هدايتون ڏنائين
ته پياليون گرم پاڻيءَ ۾ صفا ڪرائي پوءِ آئيس ڪريم موڪلج.
ٽين جي زنگيل ٽري ۾ بيرو آئيس ڪريم کٽي آيو ته
محبوب کلندي چيو: ”هاڻي ڏي مفهن هن آئيس ڪريم کي.“

”توهان کي به ته ڪاٺي آهي،“ چيم.

”اسين درويش ماڻهو، اسانکي ڇڏيو، پنهنجي ڳالهه ڪريو.“
محبوب لاابالي انداز سان ورائيو.

مون ڪڙو منهن ڪري آئيس ڪريم مان چمچو ڀري وات
۾ وڌو ته چڱ بهاريون ٿي ويون.

”هووون، برابر! ڏاڍي مزيدار آهي.“

”مان ڇيو مانءَ نـي، اسانجي ٽيسٽ وري ڪـا جھڙي تھڙي ٿئي ڇا.“ نسيم ڪرل ڦوندڙ مان ڇيو- مان ڪيس ڇيڙائڻ وارو پنھنجو جواب ياد ڪري ڏي رھي ھيس نه آتم ھوٽل واري ڪي ھڪل ڪندي مونکي ڇرڪ ننڊ مان جاڳايو.

”ھيءَ پنھنجي سنڌيائي سنڌ مان آئي اٿئي سٺي آئيس ڪريم ۽ فالودو تيار ڪري وٺ.

دڪاندار وڏي خوشيءَ مان چاش ۾ پڪل خوشبودار نفيس سيٺين جو فالودو، آئيس ڪريم جي پيالي ۾ ججھي برف ۽ شربت وجھي مونکي ڏنو- اھڙو لذيذ فالودو مون يا عمر نه کاڌو. اھو سنڌين جو خلوص ۽ سڪ ھئي جو محنت ۽ چاھ سان اھڙيون لذيذ شيون ٺاھين ٿا.

”آئيس ڪريم فالودو وٺيم؟“ آتم پڇيو.

”ھا دادا، بيحد وڻيو.“

”پيو اچي؟“

”بي شڪ اچي.“

آتم مرڪندي ٻيو آرڊر ڏنو.

موٽڻ ويل رستي تي ھلندي ھلندي سندري مونکان سنڌ ۾ گوشت، گيھ، کنڊ، کير ۽ ڪاٺ وغيره جا اگھه پڇيا، جيڪي مون ٽڪن تي ڪيس ٻڌائڻ جي ڪوشش ڪئي پر ھن جون زماني شناس نظرون ھڪدم سھي ڪري ويون ته مان ان ڏس ۾ بلڪل اڻڄاڻ آھيان، پر جڏھن کير جو اگھه کيس سھي ٻڌايم ته آتم کي کلندي چوڻ لڳي:

”شڪر جو کير جو اگھه ته ٻڌائي سگھي.“

آتم ان اڻڄاڻائيءَ تي مون ڏي مرڪي نھاريو.

مون دل ۾ سوچيو، سنڌ وڃي پھريون ڪم بازار جا اگھه-ڀار چاڙھڻ ۽ يـاد رکڻ جي ڪوشش ڪندس ۽ خاص طرح سان، سنڌي اخبارن ۾ روزاني جـو ڪالم، ”اگھه-ڀار“ ڪاڻي

پاڻ وٽ هڪيو ـ ڏڪيو رکندس ته جيئن چئن چڱن ۾ انهيءَ لاعلميءَ ڪري شرمندگي نه کڻڻي پوي ۽ هوئن به ويچارين سنڌي اخبارن ۾ ڇپيو هوندو به ڇاهي ڀا ته ”ڏيان طلب،“ جنهن ۾ ڪا خاتون، پنهنجي آڱوٺي سان جاري ڪيل بيان ۾، فوٽو سميت، پنهنجي اڳوڻي ”گهوٽ“ سان، ناتا ٽوڙي، ڪنهن نئين گهوٽ جي ڪاهي تي چڙهنديون آهن يا ته وري هوندا آهن، ”اڳهن ماڻهن“ جي سستي ۽ يوناني علاج جا اشتهار.

پروفيسر ارجن مير چندائي ’شاد‘ جي گهر لنچ هئي. هو ٻارهين بجي ڌاري ٽئڪسيءَ ۾ وٽن آيو. باندرا بمبئي جو تمام سهڻو ۽ پوش علائقو آهي– هتي وڏا وڏا بنگلا ۽ فليٽ نظر ايندا جي گهڻو ڪري وڏن ماڻهن ۽ ائڪٽرن جا آهن– ’شاد‘ جو سهڻو فليٽ به، سلور بيچ جي ”مست“ نظاري جي پر ۾ آهي.

ٽئڪسيءَ مان لهي اندر آياسين ته هري موٽوائي به اسانجي اوسيئڙي ۾ هو. مسز موهني مير چندائي ۽ شاد جي امي مون سان ڏاڍي سڪ مان ملندي، اڻ ميا قرب ۽ پيار ڏنا. ماڻن گڏجي ڊرائينگ روم ۾ اچي ويٺاسين. ارجن ’شاد‘ سان ڳالهين ٻولهين دوران ڪي اهڙا نازڪ موضوع به بحث هيٺ آيا جن مان اسانجي خيالن جي هڪجهڙائي جو پتو ٿي پيو.

هري موٽوائي پير ۾ رکيل ٿيلهي ڏي اشارو ڪندي چوڻ لڳو:

”انب آندا اٿمانءِ.“

”مهرباني، تمام گهڻي مهرباني، پر هو ’ڪاٺ جا پڪوڙا‘ ته ڪونه ڪارايو نه؟“

”ڪاٺنا پڪوڙا، ڪاٺنا پڪوڙا!“ هن کلندي چيو ۽ شاد کي سمورو قصو ٻڌايائين ته مون ڪيئن نه ’ڪاٺنا پڪوڙا‘ کي

سنڌس تڪڙي ڳالهائڻ سبب 'ڪاٺ جا پڪوڙا' سمجهيو۔ شاد اها ڳالهه ٻڌي وڏا وڏا ٽهڪ ڏنا ۽ مون ڏي ڏسندي پيار مان چيو:

"تون آئينءَ، ڇو اسان وٽ سڳوري سنڌ آئي، سنهي سٽيءَ سان سبيل آهي اسانجو سنڌڙيءَ سان ساهه."

سنڌ لاءِ هر ڪنهن جي اهڙي بي انتها جنوني ڪيفيت واري سڪ ڏسي هر موڙ تي منهنجو هيانءُ پرجي پرجي ٿي آيو. ٻَنڌُر ني ڳانءِ ڪي نه ڏسي جيئن ڪوڳابڙو هيانءُ ڦاٽا رانيات ڪري، تيئن ئي سنڌ جا سپوت پنهنجي ڌرتيءَ ماءُ لاءِ رڙن ٿا.... هو ماٺ ماٺ ۾ روئن ٿا، سنڌن اندر ۾ رت جون مانيون آهن.

منهنجي لڪيل ڪهاڻين لاءِ مسز شاد چيو:

"اهي ايڏيون نه وٺيون جو اهڙي رات گذرڻ ڪانپوءِ به اکين تي چنڊا هٽي هٽي ٻُڙهيم."

ڪوئل جهڙي مٺي آواز واري موهني مير چنڊائي جو اهو رمارڪ منهنجي لاءِ ڇو وڏو اعزاز هو. مون سوچيو، "ڪوئل کي ئي نه خبر پوندي آهي بسنت رُت ڇا آهي؟"

ڳالهين مهاڙين دوران ئي ٽيبل تي ست رڇا طعام رکجي ويا جهڪي ديدي موهني ڏاڍي محنت ۽ سڪ سان تيار ڪيا هئا. هوءَ ڏاڍي پنهنجائپ مان چوڻ لڳي:

"تون منهنجي نشان به ٿين نه نندڙي پيڻ به۔ ان ڪري کائڻ پيڻ ۾ ڪوبه حجاب نه ڪجانءِ."

"ديدي پنهنجن سان ڪهڙا حجاب ڪبا،" ورائيم.

فلم سينسر بورڊ جو ميمبر هئڻ ڪري ارجن شاد پاڻ نه بي شمار فلمون ڏسي پر تنهن ڏينهن ان ست رڇي ڪانپوءِ اسانکي به "ساون ڪو آنے دو" جي ميٽني شو ۾ وٺي هليو. سئنيما هائوس شاندار هو پر پڪچر متاثر نه ڪيو.

ڳوٺائي زندگيءَ تي ٺاهيل فلمون هونءَ به ايترو متاثر نه ڪنديون اٿم. مٿان وري گڏهه گاڏيءَ ۾ جوٽيل، گڏهه جي جاءِ

تي گوڏ پاٽل هيروکي ڏسي بيزار ٿي پيس. جيڏي وچي تيڏي ٻوهجي نڪري، پاچاڻن جي پادرن جون پيهون ٻـ. جدا پيون پونديون هيس ته آئي وٺي جو ٻـُچو به لڳو پيو ڏڪاءُ ڪندو هئس- سو اهڙو هيرو پلا مونکي ڪيئن متاثر ڪري ها.

”فلم ڪيئن لڳم؟“ انتر ميشن ۾ موهني پڇيو.

”ديدي اڌ فلم پوري ٿي وئي- ڪو انهيءَ گوڏ ۾ هيرو کي ڏسي اکيون ٺي زنگجي ويون آهن.“

”مونکي پاڻ ٻـُچان پئي اچي- هيرو ٻـ تـ ڪو نئون ٿو ڏسجي.“

”ان ڪري ٺي تـ وڏيڪ بيزاري ٿي آهي- هيروئن زرينا وهاب ٻـ تـ روئڻي صورت جي آهي، ميڪپڙو پيڪپڙو به سولو ڪونهيس ڪو.“

فلم شروع ٿي تـ اسانجو تبصرو بـ بند ٿيو. آخرڪار ڏکن ٿاين ڪانپوه هيرو سنگهه ڪيڏي ساچو ٿيو تـ موهني ڪلندي چيو:

”اِجهو هيرو سوٽ پاتـه.“

”هاٺي پيو چاٺي پاٺي- فلم بـ تـ اچي پوري ٿي،“ وراٺيم.

هيو بـ چا فلم ۾- چڙا ٻـ گانا ٺي تـ هيا جيڪي هٿ ٺيا آهن.

فلم ڏان موٽي وري بـ شاد جن سان سندن گهر آيس. رات جي مانيءَ جي بلڪل ٺي طلب نـ هئي پوءِ بـ موهني جي چوڻ تي سينڊوچ ذرو ڪاٺي موڪلائڻ جي تياري ڪيم، پـ. هوءَ چوي تـ:

”اڄ رات نـ وڃ.“

انجام ڪيو مانس تـ ٻي پيري وٽس ضرور رهندس، رهڻ جو انجام تـ موهنيءَ ورتو پر محبوب ۽ ٻـارن سان پيهر اچڻ

جو پڪو انجام تہ پاڻو شاد اڳ ۾ ئي ”آڪاش واڻي“ جي لهرن تي ٻڌندڙن کي شاهد بنائي- انٽرويو دوران ڏي وٺي چڪو هو.

انڪان اڳ جو مان هري موٽوائي سان گڏجي سڌو گهر وڃان، شاد سلور بيچ ڊيڪارٽ وٺي هليو- موهني جي بہ گڏجي هلڻ تي گهڻي دل هئي پر جيئن تہ انين بجي ڪيس نلڪي مان گهر جو پاڻي، ڀري رکڻو هو، تنهن ڪري نہ هلي. بمبئي ايڏو وڏو شهر، جنهن جي چوگرد پاڻي ئي پاڻي، پوءِ بہ گهرن ۾ ان جي کوٽ. مونکي تہ هر گهر ۾ وڏا وڏا سماوار ٽوڙي ڏول بالٽيون، پاڻيءَ سان ڀريل نظر آيا، جيڪي آڌيءَ مانجهيءَ ڌهہ ڪم چڙي بہ ڀري رکيا آهن. ننڍين ننڍين علائقن جي ڳالهہ ڇڏيو پر باندرا جهڙي وڏي علائقي ۾ بہ اهو آزار هلندو اچي.

سلور بيچ تي ناريل جو پاڻي پي ڪا دير سمنڊ ۾ پير پسائي ڳالهيون ڪندا رهياسين. اوچتو جو پير ۾ نظر وجهان تہ هري غائب! سامهون ڏٺم تہ هو انبن جي تيلهي سميت سمنڊ ۾ اڳتي وڌندو پئي ويو. شاد جي مٿس نظر پئي تہ هو ڪليو ۽ رڙ ڪندي چرچي مان چوڻ لڳو:

”هري! انب تہ ڏيئي وڃ پوءِ تنهنجي مرضي.“ هري بہ کلندي موٽيو.

سمنڊ جي ڪناري خالي ۽ ٿڌو ميدان، مٿان ٿڌي چاندوڪيءَ جو امرت- دل چي تہ اتيئي ويهي صبح ڪجي پر جي ايئن پنڪي اچي وڃي تہ چوليون الاڻي ڪٿان جو ڪٽي آڻي هڏ رلائين- تنهن ڪري اهو رومانٽڪ ’نجارو‘ اتي ئي ڇڏي گهر وڃڻ ڪاڻ ٽئڪسيءَ جو انتظار ڪرڻ لڳاسين.

”رات جي وقت هن پاسي ٽئڪسيون مڙئي مشڪل سان ملن.“ شاد چيو.

مس مس هڪ ٽئڪسي ويجهو آئي ته هن ڊرائيور کي غور سان ڏسي هريءَ کي چيو:

”ان کي وڃڻ ڏي- هي ٽئڪسي تا ڏسون.“ جڏهن ڪا هي ٽئڪسي آئي ته هن ان ۾ امانڪي امائيو. مون هريءَ کان پڇيو:

”اڪ ۾ آيل ٽئڪسي ۽اهه شاد چو واپس ڪئي؟“

”اڪيون ٽئڪسي وارو شاد کي چڱو نه لڳو. ڪيس ماڻهوءَ ماڻهوءَ جي پرک آهي.“ هن وراڻيو. اهو ٻڌي مونکي وڌيڪ خوشي ۽ تحفظ جو احساس ٿيو ته پرديس ۾ اڪيلي نه هئس. هر ڪنهن مونکي پنهنجي سڳي ڀيڻ ۽ ڌيءَ جيان گهرندي خيال تي رکيو.

ٽئڪسي اچي در تي بيٺي- هري به اندر اچي ايتري دير کان سانڊيل امانت، انهن جي ٿيلهي ميز تي رکي ۽ دادا چندر سان ڪجهه دير حال احوال ڏيئي وتي پنهنجي گهر روانو ٿيو.

آچر جي ڏينهن کي ته پنهنجي گهرن ۾ ويهي ٽي-وي تان فلم جو بيچينيءَ سان انتظار ڪن ته ڪي وري ان ڏينهن گهمڻ لاءِ نڪرن- مان، آتم ۽ سندري پروگرام موجب گوبند پنجابي جي گهر پهتاسين ته پاڻ اڪ ڏي پنهنجي پٽ وجئي ۽ پوٽي پوٽيءَ سميت گهر جي در تي ڪار جهليو اسانجي اوسيئڙي ۾ بيٺو هو- ڪار اسٽارٽ ٿي ته گوبند پنجابي ٻڌايو ته ڪيئن نه تنهن ڏينهن هن جي پوٽيءَ پنهنجي ۽اهه کي جيڪو منهنجي دعوت واري ڏينهن گهر ۾ موجود نه هو ڪيس عجب مان ٻڌايو ته: ”اسان وٽ ڇهه فٽي ڇوڪري آئي هئي“ ۽ اج اهو ٽينگر، سيڙهجي رکيو مونکي ڏسڻ لاءِ، پنهنجي در ٻاهران بيٺو هو.

گوري گائون ايراضيءَ ۾ آبزرويشن پائنٽ تي پهچڻ سان لڳو ڄڻ ڪوهه مري آئي هجان- نظارا به ساڳيا ته ساوڪ به

ساڳي. آئم فوٽو ڪڍڻ لاءِ ڪئميرا مس سيٽ ڪئي جو سهپڪڙو
چوڪيدار بنا دير ميٺهن واءُ ڪري ڊوڙندو اچي پهتو ۽ ڪيس
”فوٽو ڪڍڻ منع آهي“ وارو بورڊ ڏيکاريو. پر آئم بورڊ ڏي
نهارڻ بنائي چوڪيدار کي ’ٽپ‘ ۾ ٻه ٽي رپيا چوڳي لاءِ ڏنا
ته هن کي ٻنجو اچي ويو ۽ آٿ وانگر ڪنڌ لاڙي هڪ پاسي
هليو ويو. تصويرون ڪيرائڻ کانپوءِ، چوڏاري ڪجهن جا وڻ ڏسي
سوچيم ته ڪرشن راهي بيٺ ۾ ڪيئن ٿي چيو ته: ”ڪجهون
هٿ ڳولهيندي نه ملن.“

ترت ئي آئم ٻڌايو ته هٿ سيٺي ڪجهن جي وڻن مان
’ٽاڙي‘ تيار ٿئي. ڏسان ته برابر هرهڪ وڻ سان مٽڪو ٻڌل هجي-
معنيٰ ته راهي سهي هو.

ملڪ ڪالوني گهمندي خبر پئي ته ڏيکين جوکير آٽوميٽڪ
طرح سان نڪري ۽ ڊبن ۾ بند ٿئي. اتي ئي جيٽ نگر ۾ فلم
سٽي جي نالي هڪ وڏي ايريا آهي جنهن ۾ خـاص طـور سان
فلمن جون آئوٽ ڊور شوٽنگس ٿين. هتي بادشاهت يا جنگ جا
سين فلمائڻ لاءِ خـ وبصورت قلعو ۽ تخت گـاهه ٺهيل آهـي-
لنڊن جي عمارتن جهڙي هڪ عمارت به آهي جنهن جـي پٺيان
ته ڪجهه نه چئي ڪا ٿلهي ديوار پر اڳيان اهڙو ڏيک جو لڳندو
ڪا عاليشان عمارت هجي- ڪنهن کي ڪل ئي نـه پوندي ته
ڪو اهو سين لنڊن جـو ڪونهي. ”فلم - سٽي“ کان موٽندي
تلسي ليڪ جو به نظارو ٿيو پر گهٽو پاڻي سڪي وڃڻ ڪري
اها رونق نه هئي.

نڪريءَ تي ”ڪنهري ڪيوز“ ڏسڻ وڃان آهن- ٻڌ جا
ڀِڪش هتي عبادتون ڪندا هئا. اونداهي ۾ غارن ۾ گوتم ٻڌ جون
وڏيون وڏيون سهڻيون مورتيون ٺهيل آهن جن کي محمود غزنوي
جي لشڪر ڪافي نقصان پهچايو هـو. مونـکي ان نقصان تـي
ڏاڍو افسوس ٿيو- ڇا ته فنڪاريءَ جو نـادر نمونو هيون اهي

مورتيون. ڪوبہ فنڪار ذهن ان نقصان تي جيڪر اُڙڪ وهائڻ کانسواءِ رهي نہ سگهي، پر جيئن جيئن دهشت گرديون وڌنديون ٿيون وڃن تيئن تيئن اسانجا اُڙڪ سڪندا ٿا وڃن. هي تہ وري بہ مورتيون هيون هن دور ۾ تہ هر روز هر پل قدرت جي اعليٰ تخليق انسان، ٻئي انسان کي ايذيون تہ اذيتون ۽ عذاب ڏيئي چيچلائي ٿو ماري جو ماضي جي اونڌائي دور جي ياد تازي ٿيو پئي.

ڪيوز ڏسڻ ڪاڻ ٽڪريءَ تي ڪافي رش هئي. هيٺ وري وڏي ٿاڪ ڦوڪ واريون اڇون آجريون، مدراسي زالون، ”ڪيوز“ ۾ اندرڻ ويندڙن کي پاڻي پيارڻ لاءِ پنهنجي پنهنجي سامهون پتل جون چنوُريون ۽ گلاس رکي قطارون ٺهيو ويٺل هجن. سندريءَ چيو:

”مدراسي زالون ايتريون تہ صفائي واريون ٿين جو گهر ۾ ڌم ٿيل پاڻي هوندن تہ گلاس بہ اوترا ئي ڪتب آڻين. ڏينهن ۾ جيترا پيرا بہ پاڻي پيئن اوترائي پيرا گلاس کي بہ ملي ڌوئي ڌمائي رکن.“

”مطلب تہ اڌ ڪان بہ مٿي حياتي گلاس ڌوئڻ ۾ پوري ٿين.“ چيم.

هوءَ مشڪڻ لڳي. اسين آهستي آهستي هلندا اچي ڪار ۾ ويٺاسين. وڃي ”وهار ليڪ“ وٽ ڪار روڪي جيتر چبوتري وٽ اچي ٽانڍڪا ٿياسين، تيتر هو تفن ٽوڪريون مزور ڪان ڪڍائي اتي آيو. اسين پٿر جي بينچ تي سوڙها ٿي ويٺل هجون. وڃي بيلي تہ ڪڏهن ويٺي تفن مان ماني وغيره ٿي ڪڍي جا هڪ ٻئي ڏي پاس ڪندي کائيندا رهياسين. ماني تہ نهايت ئي سٺي ۽ لذيذ هئي پر موڪل جي ڏينهن ڪري ايتري تہ رش هئي جو ويهڻ لاءِ ڪا مناسب جاءِ نہ ملي، تنهن ڪري سڪ ۽ سانت سان ماني کائڻ جو تصور ئي ختم ٿي ويو. مونکي تہ وڃي جي

ڳڻتي هئي، جنهن اسانکي ڪارائي پيارڻ ۾ پاڻ سولو تڪر به نه ڪاڍو.

اڄان اٿيامين ته وڃي وري فائيو اسٽارز هوٽلز ڏيکارڻ وٺي هليو. هوٽلون ته اسان وٽ به سٺيون آهن پر بمبئي جون هوٽلون زور هيون. ’تاج هوٽل‘ جو ته جواب ناهي پر ائرپورٽ وارن جي هوٽل سينيچوئر، بيحد دلڪش هئي. آتم اتي ڪجھ فوٽوگرافس ڪڍيا. پوءِ وڃي اسانکي ’غزيبو ريسٽورنٽ‘ ۾ وٺي هليو. جنهن جون آئيس ڪريم ۽ ڪولڊ ڊرنڪس مشهور آهن. آئيس ڪريم جو ڪپ، هڪ ماڻهوءَ جي ورت کان گهٽ هو ان ڪري مان ۽ سندري ساڳي ئي ڪپ مان ڪاڏي تڏهن مس وڃي ڪا ڪٽي. ساڍا ٽي ٿي رهيا هئا. آتم ۽ سندري اڄان ئي موڪلائيو ته وڃي وري مونکي باندرا ۾، سراج آپا جي گهر ڇڏيو.

هوءَ مونکي ڏسي بي حد خوش ٿي، لڳاتار فلو جي حملي کيس ساڻو ڪري ڇڏيو هو، مٿان وري پاڻيءَ جي کوٽ جي روئڻي هيڪاندا حال هيٺا ڪيا هئس. هوءَ ويچاري آڏين جو منيون نندون ڦٽائي پاڻي ڀرڻ ڪاڻ اٿي ته وقت جي مشهور ايڪٽريس وينا، جنهن جو فليٽ سراج آپا سان لڳو لڳ آهي سا صبح سان ٽانڪيءَ جو سمورو پاڻي ڇڪيو وٺي. ورهين کان هلندڙ ان پاڻيءَ جي جهيڙي ۽ خفي ۾ سراج آپا هٺي پاڻ کي ’هڏ‘ ڪري رکيو آهي. چوڻ لڳي:

”میں تو ’وئیسیج‘ راتوں کو اٹھ اٹھ کر پانی بھروں اور یہ بیگم صاحبہ، مزے سے ’سوتیج‘ رہتی ہے۔ صبح کو اکدم سارا پانی خلاص ملتا ہے۔“

کيس فليٽ بدلڻ جي صلاح ڏيڻ ٿاب نه پئي ڇو ته بمبئي ۾ فليٽ ڏاڍا مهانگا آهن ۽ موجوده فليٽ جنهن ۾ هوءَ پنجويهن سالن کان رهي پئي صرف ٻه سو رپيا مهني ڏسي ڇڏ

مفت مايل اٿس.

اهڙو شاندار ڪشادو ۽ سهڻو فليٽ ڪيس ان مسواڙ تي بي هنڌ ملڻ مشڪل آهي- تنهن ڪري وينا جا اهي ڏنل ڏنب هن مهانگائيءَ ۾ وري به سستا.

شام جا پنج ٿيڻ تي هيا، جو سراج آپا سان ڪار ۾ پنهنجي اميءَ جي بي حد پياري ۽ بي تڪلف ساهيڙي ڊاڪٽر لڇميءَ ڪي پروگرام پروڊيوسر منو هرچنگهه صاحب جي ڏنل ايڊريس تي ملڻ نڪتس، پر گهر ٿي نه لڀجي.

منوهر صاحب ته وڏا وڙ ڪندي مونکي پاڻ وٽي ٿي هليو پر مون چيو ته مان پاڻ داديءَ جو گهر ڳولينديس- دراصل منهنجي ذهن ۾ هڪ شرارتي اسڪيم هئي- جيئن ته مان پنهنجي اميءَ جي مهانڊي آهيان، مونکي ڏسي ڪيس ضرور ڪي يادگيريون اچن ها ۽ مان پٺي جنم جو ناٽڪ ڪري ڪيس تنگ ڪريان ها، پر افسوس جو سچو چيمبور جانچي بيٺس ته به گهر نه لڌو وري ڪا واندڪائي ڪانه ملي جو منوهر صاحب ڪي چوان ها ته مونکي وٺي هلي. اهو غم غلط ڪرڻ لاءِ مان ۽ سراج آپا شالنتا ڪروز تي اچي آئيس ڪريم کاڌي ۽ اڪبر علي شاپنگ سينٽر تان ڪجهه ضروري سامان وٺي گهر پهتاسين.

رات جا ٩ پئي لڳا جو مون وچڻ جا سانپاها ڪيا، پر هن نه چڏيو- مون ڪيس چيو ته، دادي هيتيءَ ڪان فون تي موڪل وٺن ته رهي پوان- داديءَ ايلازن ڪانپوءِ ڪيس موڪل ڏني تڏهن مس اها رات وٽس رهي پيس- ان هڪ ڏينهن ۾ جيتريون خاطريون سراج آپاڪان پڳيون هن ڪيون- ٻئي ڏينهن صبح جو ڏهين بجي دادا چندر جي گهر ان انجام تي چڏي وٺي ته وري جي آيس ته وٽس رهنديس.

دادا چندر سان حال احوال ڪري رهيو هيس جو مشهور نقاد، ساهت اڪاڊمي جي انعام يافته ڪهاڻيڪار لعل پشپ جو فون آيو— جنهن شام گڏجاڻي جو ٽائيم رکيو. هند جي اديبن ۾ اڄڪلهه، هن جي باري ۾ چڱا چوڻ متل آهن، پر مان ته پرديسياڻي منهنجو ڇا جو ويهي ڪنهن جا رومان پڙدا ڪيان. هر ڪو پنهنجو برو ڀلو پاڻ ٺو سمجهي.

لعل پشپ وڏا وڙ ڪري مون سان مليو آيو— مون ڪانئس پڇيو:

”ايتريون گڏجاڻين ۾ اوهين نظر نه آيا؟“

”ڪا نئين ڳالهه ته نه هوندي آهي انهن ۾— ساڳيوئي ڪجهه هوندو آهي.“ هن ورائيو.

مون کي لڳو ته لعل پشپ انهن گڏجاڻين مان يا ته گهڻو مايوس ٿي چڪو آهي يا پوءِ هو پاڻ کي انهن سڀني کان منفرد ۽ مٿاهون ٿو سمجهي جو انهن گڏجاڻين تي سندس اک ئي نٿي پڏي.

هو نهايت سنجيدو ۽ چاڻو شخص آهي، سندس ڳالهيون ڳريون ۽ فلاسفاڻي نقطن واريون هيون.

”اسان کي ٽيبل تي ويهي قلم سان فائيٽ ڪرڻ گهرجي. هر ڪنهن کي حق آهي ته هو پنهنجي قلم سان فائيٽ ڪري.“

پشپ ادبي بحث جي موڊ ۾ هجي جڏهن ته منهنجو ذهن بنهه خالي هو، پر نيڪ آن مهل هڪ ”فش اڪئارم“ مغز ۾ ڪلي پيو، جڏهن هن ٿي چار پيرا ساڳيو مثال ورجايو ته ”وڏي مڇي، ننڍي مڇي ۽ کي کائيندي آهي.“

ايتري ۾ سندس دل گهريو دوست موهن ڪلپنا به الهاس نگر سان اچي سهڙيو، مهيش کيس پاڻ وٽ رهڻ جي قربائتي ڪوٺ ڏني هئي جو سان به بمبئي ۾ باقي ٻن ڏينهن جي مهمان هئس. سڀئي ٻوءِ دادا چندر وٽان اٿي مهيش سميت ڊرائينگ روم ۾

اچي ويٺا هئين. ڪلپنا جي اچڻ سان ڳالهين جو موضوع ئي بدلجي ويو. ٿوري دير بعد پشپ موڪلايو. جيتوڻيڪ دل نه پئي ٿي ته ڪيس وڃڻ ڏجي پر رات اچي پئي هئي ۽ سندس گهر به پري هو. ڪلپنا کيس اڳ ۾ پرو ڪرڻ لاءِ ساڻس گڏجي ويو. پشپ سان ته اها به ملاقات ٿي پر افسوس اٿم ته مشهور ڪهاڻيڪار، ناول نويس ۽ ترقي پسند ڪهاڻيءَ جي باني، گوبند مالهيءَ سان اها به نه ٿي سگهي جو پاڻ انهن ڏينهن بمبئي کان ٻاهر ويل هو.

اسٽيريو تي مهيش چندر جا من موهيندڙ گيت پئي ٻڌم ته ڪجهه دير لاءِ آئون ۽ سندري به اچي ٻڌڻ ويٺاسين. هو واپس ويا ته ڪلپنا ۽ پشپ کي اڳيرو ڪري موٽي آيو.

سنڌي ادب جي سرموڙ ڪهاڻيڪار موهن ڪلپنا جي شخصيت نوڙي روح ۾ هڪ اهڙي سمارٽنيس رچيل آهي جنهن کي هر ڪو محسوس نه ڪري سگهندو. هن مونکي چيو:

”هندستان ۾ فقط ٻه اديب آهن، جن مونکي سمجهيو آهي، هڪ گنو سامتاڻي ٻيو لعل پشپ. باقي ته اڪثر گلائن جا ٽاڪيا ڪوليندا آهن. ۽ آخر ۾ ٿيندو ڇا آهي؟ اندران ٻانا نڪري ايندا آهن.“

هو هڪ سچو، بي ڊپو ۽ نهايت ئي بي باڪ انسان آهي. هن جا لکيل ڪي ڪتاب اهڙا آهن جن جي مطالعي ڪرڻ سان، انسان کي پنهنجي اڌوري شخصيت گهٽ نه ته ٿوري ڪجهه مڪمل ڪرڻ ۾ مدد ملي سگهي ٿي، هو چوي ٿو:

”مون لاءِ ڪلا، سچ جي ڳولا آهي. مون لاءِ سچ ڪلا جو سنگهرش آهي. ٻنهي جي ٻاهران ڪهاڻي ۽ اندر فڪر آهي. بهرحال هر جڳهه سوچ جا ٻه ريدار ڪڙا آهن. مان اهڙو ڪتاب نٿو لکڻ چاهيان، جنهن زنتي ادب ۾ آمر ٿي وڃان. مان هڪ اهڙو ڪتاب لکڻ چاهيان ٿو جنهن سان منهنجي جاتي امر ٿي وڃي.“

موهن ڪلپنا پاڪستان جي سمورن ماڻهن سان بي پناه

محبت ٿو ڪري- هو چاهي ٿو دنيا جا سمورا ماڻهو دائم قائم هجن، مضبوط ٿين ۽ صلح سانت سان رهن- هن چيو:

"اسانکي امن امان سان ئي رهڻ گهرجي- نفاقن جي طلبن ۽ تحريڪن کي نه همٿائڻ گهرجي." سوهن ڪاپنا چيو، "مان.... جيان موقعي پرست ناهيان جو ڪرسي ۽ عهدي خاطر پنهنجي اصولن تان ڦران پاڪستان هڪ اٽل حقيقت آهي ۽ مضبوط پاڪستان، مضبوط هندستان لاءِ لازمي آهي. مان هندستان ۽ پاڪستان جي پوري عوام جي ڀلائي ۽ استقامت چاهيان ٿو- مان سموري انسان ذات جي نيڪي ۽ ڀلائيءَ جو خواهشمند آهيان- مان سڄي دنيا کي سکيو ۽ ستابو ڏسڻ چاهيان ٿو، اها ئي انسانيت سان محبت آهي، اهو ئي سڀکان اهم ۽ وڏو نعرو ۽ نظريو آهي."

"مان بدليو ناهيان، پر مان پنهنجي نظر ئي ۾ وڌيڪ وسيع ٿيو آهيان. اسين پاڙيسري ملڪ کامن هسٽري ٽريڊيشنس، زمين ۽ زبان رکندڙ پيا آهيون ۽ اسانجي ملڪن جي ماڊرنائيزيشن، اسانجي عوامن کي، هڪٻئي جي گهڻو قريب آڻيندي، باقي ڏوتين ۽ چوٽين تي جهڳڙا ڪرڻ بيهودگي آهي- ڀل ڪو مندر، ڀل ڪو مسجد وڃي، ڪو نماز پڙهي، ڪو پرارٿنا ڪري اِن ۾ انساني روپ جي گونا گونيت آهي- مان ته پوري انسانيت جي جئه چوندس."

خير مان ستاويهن تاريخ جو سڄ آيريو- اڄ جو ڏينهن ڪلپنا ۽ ٻري موٽوائي سان گڏ رهڻ جو پروگرام هيو ته شام ٻري "سيتا سنڌو پون" ۾ رام پنجوائي جي سرپرستي ۽ موهن ڪلپنا جي سهڪار سان منهنجي مان ۾ هڪ خاص مرحبا ۽ ملاقات جو 'اتسو' رکيل هو. سيتا سنڌو پون، سنڌي تهذيب ۽ ثقافت جو هڪ مرڪز آهي. جنهن ۾ وس آهر سنڌي ٻولي جي ڦاڙ ويجهڻ جون ڪوششون ڪيون وڃن ٿيون.

ڪلا ٻه ڪلاڪتي مان اچي پهتي- اسان کي ساڻ ڪري، موهن ڪلپنا هريءَ کي پڌايل جڳهه تان کنيو ۽ ٽئڪسي ڊرائيور کي سمنڊ جو ڪنارو وٺي هلڻ لاءِ چيو.

ڪلپنا اسانکي، مهيم بيچ، حاجي علي، واردن روڊ، بيچ ڪينڊي، نيپين سي روڊ، ملبارهل، چوپاٽي، مرين ڊرائيو ڪان وٺي ناريمن پائنٽ، جتي تيهه ماڙ واريون سؤ بلڊنگون آهن، اهي پڻ ڏيکاريون- آخر ۾ گرين هوٽل، تاج هوٽل، گيٽ وي آف انڊيا، پرنس آف ويلس ميوزم پڻ ڏيکاريو.

مونکان بلڪل وسري ويو ته ڪو ٽئڪسيءَ ۾ ويٺي آهيان اوچتو جو ميٽر تي نظر پئي ته رت ئي خشڪ ٿي ويو- مون بي اختيار چئي ڏنو:

”مار! ايتري ۾ ايترو ڪرايو به ٿي ويو؟“

”ڪرائي جو فڪر نه ڪر، ڪهڙا ٽا روز توهان تي خرچ ڪجن.“ ڪلپنا ورائيو.

”تڏهن به ڪرائي ۾ ايترا پئسا چو وڃن- ان کي روڪايو ته هاڻ وري ڪجهه پنڌ ڪيون.“

”نه نه ٽئڪسيءَ ۾ ئي هلنداسين، پئسن جو فڪر نه ڪر، هي ڏس، پرس پريو پيو آهي.“

مون به سوچيو، ٺيڪ ئي ته چوي ٿو موهن- ڪهڙو مان روز روز ٿي اچان- پلي ته منهنجي خاطرداري ڪري پنهنجي خوشي پوري ڪن.

موهن ۽ هريءَ کي ڏسي ايئن پئي لڳو ڄڻ ڪين پنهي جهانن جون خوشيون ملي ويون هجن- ڪنهن ريسٽرينٽ ۾ مينگو جوس ٿي پيتوسين ته ڪنهن ۾ ملڪ شيڪ، موهن ڪلپنا شاپنگ ڪرائڻ ۾ سات ڏنو ته هري وري هڪ شاندار ريسٽارنٽ جا[illegible] ۾ [illegible] ڪارائي- لنچ دوران هري مونکي چيو، ”جڏهن کان [illegible] ڪمار [illegible] جو شهرت [illegible] آهي تڏهن کان [illegible] روز هتان [illegible] [illegible]

کائيندو آهي."

اڪبر ڊپارٽمنٽل اسٽور تان ڪجهه دوائن وغيره ونڻ مهل هريءَ پڇيو:

"پئسن جي ضرورت هجئي ته ڪٿي آيو آهيان."

موهن به ساڳيو ئي سوال پڇيو.

مونکي پئسي جي ضرورت نه هئي پر هر ڪنهن اهڙي آڇ ٿي ڪئي. هونءَ به مڙني مونتي هزارين خرچ ڪيا، پر سڀ ڪان انمول شيءِ جيڪا هنن مون تي خرچ ڪئي، سا هئي سندن بي انتها ـ ڪ، قرب، پيار ۽ خلوص. جنهن هڪ گهڙي به انهن ڪان ڌار نه پئي ٿيڻ ڏنـو. مون بـه وڌ ڪـان وڌ گهڙيون سندن قربت ۾ گهارڻ ٿي گهريون، سڀ ڪجهه، ته سنڌ ۾ ٿي مليو ڪهڙي شيءِ هئي جا اتي نه پئي ملي.... صرف هڪ....ها، صرف هڪ.... اساڃي لڏي ويل سنڌين جو اڻميو خلوص.

هريءَ کي ڊراپ ڪري موهن بمبئي جي مشهور جڳهه 'مرچي گلي' گهمائڻ وٺي هليو- هن ٻڌايو ته اتي سئي سڳي ڪان وٺي ضرورت جي هر شئي ملي- هن اتـان منهنجي پسند جـون سويٽ سينٿيڊ سوپاريون وٺي ڏنيون.

صبح ڪان نڪـل مٿان اچي شام پئي هئي. اچا پوليس ٿاڻي تان اوٺيهه تاريخ وطن وڃڻ لاءِ پاسپورٽ تـي اينٽري ڪرائڻي هئي، ۽ وري "سيتا سندو پون" وڃڻ جي تياري به ڪرڻي هئي پوليس ٿاڻي تان پاسپورٽ اينٽري وارو ڪم، ڪلپنا اڌ ڪلاڪ کن ۾ ڪرائي ڏنو نه ته جيڪر رات پئجي وڃي ها. اسين پوءِ ٽئڪسيءَ ۾ ويهي دادا چندر وٽ اچي پهتاسين.

دعوتن ۽ گڏجاڻين جا سلسلا ڪٽڻ ۾ ئي نه پئي آيا- ان مختصر عرصي ۾ منهنجي مصروفيت جو اهو حال هو جو چوويهن ڪلاڪن ۾ بہ اڍائي ڪلاڪ مس ننڊ ايندي هئي- سڄو ڏينهن

هلڪي، اوجاڳن ۽ ٿڪاوٽ سببان مهانديءَ ٿي متجي ويو، جنهن جو احساس قربن جي گهيري ۾ مونکي ته بنهه ٿي ڪونه ٿيو پر تنهن شام ٽـڙ تڪڙ ۾ تيار ٿيندو ڏسي مسز جوهر همدرديءَ مان چوڻ لڳي:

”ڏنو اٿئي پاڻ کي ڪهڙي ٿي وئي آهين؟“

”ڇا ٿيو اٿم؟“ ايئن چوندي مون ڪٻٽ ۾ لڳل آرسيءَ ڏي نظر ڪئي ته اتي ڪا حيران پريشان مهاراشٽري بيٺي هئي.

”آس ۾ هلي هلي رنگ ته ڪوڏو نه اودو ٿي ويو اٿئي.“

”پر اندر ته هيڪاندو روشن ٿي ويو آهي نه.“

مرڪندي وراڻيم.

”سڀاڻي سارو ڏينهن ريسٽ ڪجانءِ.“

”ريسٽ ته هاڻي سنڌ ۾ ئي وڃي ڪبي.“

”مان چوندي هئي مانءِ نه ته آس ۾ فيس پائوڊر لڳائي ڪانسواءِ نه هلجي.“

”ان سان ڀلا ڇا ٿئي ها؟“

”سج پيچ وڏو فرق پئي ها- سج جي تپش اثر ئي نه ڪندي آهي.“

”واقعي!“

”سچ پچ! منهنجي رنگت جو به ته ان ڪري ئي ڪجهه بچاءُ ٿيو آهي.“ ڪلا، يارڊلي ڪيڪ جو پف چهري تي ڦيريندي چيو.

ايتري ۾ ڊاڪٽر ڪنهيا عالم پرسوائي به اچي ويو ته آتم ۽ سندري به پهچي ويا. موهن ڪلپنا ۽ مهيش چندر ته اڳ ئي تيار ٿي ڊرائينگ روم ۾ اسانجو انتظار پئي ڪيو. اسان مان ڪي ڊاڪٽر صاحب سان ته ڪي مهيش چندر سان ڪارن ۾ چڙهي ميتا سنڌو پون لاءِ روانا ٿياسين.

پروفيسر رام پنجواڻي پنهنجي ڀاءُ آنند پنجواڻي سميت اڪٽي وڏي اسانجو آدر ڀا ڪيو. اٽڪل چار سؤ ماڻهو هئا جيڪي وڏي حب ۽ سڪ مان ملندا رهيا. مسز لعل پشپ سان ٻه اٽي ئي ملاقات ٿي. وراندي ۾ هڪ نمالي ڇهري واري شڪارپور جي عورت ڏٺيجهو اڇي مونکي عجيب درد ڀري ڪيفيت ۾ ڏسڻ لڳي ۽ ڏسندي ڏسندي اکيون ڀرجي آيس هوءَ مونکي ڀاڪر پائي ايترو ته رني ايڏو ته، رني جو مان اهو منظر برداشت ئي نه ڪري سگهيس. ٻين جون اکيون به ٽمٽار هيون. ايڏو وڏو فنڪشن، هر ڪوئي مون سان ڳالهائڻ جو منتظر ۽ منهنجي بنهه اوچنگارن ڏيڻ جهڙي حالت! مان لڙڪن کي ضبط ڪرڻ جي ڪوشش ۾ گهڻي وٽ منهن ڪري ويهي رهيس. سنيڪس واري پليٽ، جنهن ۾ مون ته هڪ اڌ شيءِ کنئين پر ٻين ان کي ڏٺي ڇڏيو، اها به هٿ ۾ ئي هجيم پر نڙيءَ ۾ وڏو پوندا هجن ته ڪيئن ٿو ڪجهه کائي سگهجي. مان اکر آڪلڻ ڪانسواءِ ئي پليٽ موهن ڪلپنا ڏي وڌائي. کيس به احساس هيو. هن خاموشيءَ سان پليٽ وٺي ٽيبل تي واپس رکي ڇڏي. مسز سشيلا لالواڻي پڻ ۾ هٿي جنهن شربت جو گلاس ڏنم جيڪو ڍُڪ ڍُڪ ڪري پيئڻ سان دل جاءِتي ٿي. ٻوهه رام پنجواڻي هال ۾ وٺي هليو. صاف شفاف چانڊنيءَ تي اڇي وڇائين. آتم، سندري، ارجن 'شاد'، مسز شاد، مسٽر لالواڻي، مهيش چندر، موهن ڪلپنا، ڊاڪٽر ڪي عالم پرسواڻي، تيرٿ سڀاڻي، ڇيتا نند ڏاب، جيوت جوت، واسديو نرمل، ٺاڪر چاولا، پارو چاولا، هري تنواڻي، گوبند پنجابي، مس انڊيا (مس امبر مالا راءِ سنگهاڻي) ۽ ڪي ٻيا به ساڻ ويٺل هيا، باقي ته سارو هال اديبن، ادب نواز ماڻهن سميت پروفيسرن، آرٽسٽن صدا ڪارن ۽ اداڪارن سان ڀريل هو. رگهو وشنو ڀاٽيا ۽ گنو سامتاڻي اچان وراندي ۾ ئي نزاڪت نڪاهت ڀري مسڪراهٽ ۽ ٻيبي مرڪ جي ٻاڻ ۾ ڏي وٺ ڪندا رهيا. جڏهن رام پنجواڻي

گهڙو سنيالبو تڏهن کو وچي اندر آيا.

سڀ ڪان پهرين پروفيسر رام پنجواڻي گهڙي ني هڪ نهايت عاليشان ڏن ۾ تمام پيارو مرحبائي گيت مستيءَ ۾ جهومي جهومي ڳاتو نه وري حاضرين به اهو جهومي جهومي ڳڏو.

”وڇڙيا محب ملن، جيءَ جياريو جن،
منهنجو جيءَ جيارڻو جن، جيئن جو ڪيئڙا،
من کو پيرو ڪن......“

سائس گڏ هار مونيم ۽ طبلي تي سنگت به واه جا ڪئي وتي- ان راحت پرين راڳن رهائين کي محفوظ ڪرڻ لاءِ ٽيپ رڪاردر به چالو هيو ته چوطرف ڪئميرائن جي ڪلڪ ڪلڪ به ٿي رهي هئي.

پنجواڻي صاحب پنهنجي سڪ جو اظهار ڪندي بي شمار دعائن سان چندن جو هار ۽ موتين جي مالها گلي ۾ پارائيندي جيڪي ان مهل سوکڙيون ڏنيون، تن جي تفصيل ڏاڍي دلچسپ انداز سان بيان ٿي ڪئي- باٽڪ پرنٽ جو خوبصورت سوٽ ڏيڻ مهل چيائين:

”هي اڻئي پاکڙ- پاکڙ معنيٰ زره- ان ڪري ٿو ڏيانءِ ته جيڪڏهن ڪو به تير تو ڏانهن ڪوئي ڇتي ته شال اهو هن زره کي لڳي توکي ڪو نقصان نه پهچائي- سؤ دشمن دفعي- سائين توسان همراه.“

ان بعد پنجواڻي صاحب سنڌي سونهن جي شهزادي مس انڊيا (مالا رائيسنگهاڻي) ۽ مونکي مالهاؤن ڏنيون ته هڪ ٻئي کي گلي ۾ پارايون. پنجواڻي صاحب فوٽو گرافر کي جهٽ ڪري اهو فوٽو ڪيڻ لاءِ چيو پر جيتر هو ڪئميرا درست ڪري تيتر اسان مالهاؤن پائي به ڇڏيون فوٽو گرافر ان ٽڪڙ ۾ تسوائي ٿي ويو.

"ويل وئـي تہ ريل وئي، مهل وئي تہ ڪهل وئي!"
پنجواڻي صاحب افسوس ڪندي ٻيهر ساڳي روز ۾ اسانجو فوٽو ڪڍائڻ چاهيو. اسان مالهاڻن گليءَ مان لاهي وري هڪ ٻئي کي ٻاتيون- هن ٻيري محض ٻوز جو ٺاهٺو هو، تنهن ڪري پنهنجو ٻاڻ کي ان ڪاموري جيان سمجهيم جيڪو ڪنهن کي هٿ ڏکيري امدادي چيڪ ڏيندي، پنهنجا آيا ٺارا ڪئميرا ۾ ڪوڙيندو آهي.

پنجواڻي صاحب مائيڪ سنڀاليندي تقرير شروع ڪئي- تقرير نہ هئي ڄڻ شاعريءَ جي پلٽ پلٽان هئي- سمجهہ ۾ نٿو اچي تہ سنڌس ڪهڙا لفظ قلم بند ڪري ڪهڙا ڪريان، دعائن ۽ نيڪ تمنائن جو هن ريت اظهار ڪيائين:

"جواني جاودان- جيون ۾ بهار ئي بهار هجيئي- نہ وار ونگو ٿيئي نہ ڏينهن ڏنگو ٿيئي- تنهنجي قلم ۾ شال جوالا مکيءَ جو جلوو هجي ۽ تنهنجي لکڻيءَ ۾ شال سنڌوءَ جي رواني هجي- آيرين تہ عيد جي چنڊ وانگر آيرجانءِ ۽ جڏهن آيري پورو ڪرين تڏهن پورنماسي جي چنڊ- چوڏس جي چنڊ جيان هججان پر ڪڏهن سنهڙو ڪڏهن ٿيچ- ڪڏهن بہ ڪا گهٽتي نہ ڪجانءِ، لکندي رهہ تان جو ادب جو مجسم ٿي وڃين- جيڪا ناماچار ڪڍي ائٿي، تنهن کان بہ وڌيڪ ڪامياب ڪهاڻي نويس ٿين، پر گوهه ڪٿڻ سان آيمان نہ ڪجانءِ- تن ۾ وڌ جانءِ، ڌن ۾ وڌجانءِ، فن ۾ وڌجانءِ، پر من ۾ نہ وڌجانءِ."

"اها ڳالهہ ياد رکجانءِ تہ جيئن تنهنجو مان ٿيندو تيئن توکي دشمن بہ ٿيندا- اهو دنيا جو اصل دستور آ تہ جيڪو مٿي چڙهندو آ تنهن جي لاءِ دل ۾ ڌوري ايرکا جيلسي پيدا ٿيندي آهي پر ياد رکجانءِ تہ جيئن هڪڙي انگريز چيو آ تہ:

Jelousy is only one step behind the respect people want to give you.

جيڪڏهن تنهنجي ماڻهو ايرڪا ڪن تہ گهٻرائجي نہ وڃج، ائين سمجھ، حسد ۽ عزت جي وچ ۾ فقط هڪ ڏاڪي جو مفاصلو آهي. چاڪاڻ تہ ايرڪا انهيءَ ماڻهوءَ لاءِ ٿيندي آهي جنهن جي لاءِ دل ۾ ويچار هوندو آهي تہ هيءَ موزڪان مٿي چڙهيو آ- ساراهہ لاءِ سوَ ڪن ٿيندا آهن- گلا لاءِ هڪ ٻہ نہ- سيتا سنڌو پون مان هڪ ڪن گلا ٻڌڻ لاءِ ٻہ ڪٽي وڃجانءِ:

'آمتيں اور بهی ہيں ان ميں گنهگار بهی ہيں
مست محفل دار بهی ہيں- ان ميں جاہل بهی ہيں
غافل بهی ہيں- خوشحال بهی ہيں- مولا سينکڑوں
ہيں کہ تيرے نـــام سے بيــزار بهی ہيں.'

اهڙا بہ آهن جيڪي پيگوان جي نالي کان بيزار آهن توهانکي ڪونہ سجهندو هجي تہ مان آنرڪي اٽاري بيهاريان (ٺهڪڙا) تنهن ڪري الله مان بہ سيئي راضي ڪونهن.

حيدر بخش جتوئي اسان سان ڪاليج ۾ گڏ پڙهندو هو ايڏو تہ هوشيار هو جو ان سان بحث ۾ پڄي نہ سگهندا هئاسين- هن جو اهو سچو ويچار هو تہ:

Something like truth but nothing like God.

سچ آهي، حق آهي، پر خدا ناهي، اهو جڏهن اسان سان بحث ڪندو هو تہ هٺ جوڙيندا هيا سونس تہ اسانکي ناستڪ نہ ڪري وجهي.

هڪ دفعي ڪيس مسجد مان نڪرندي ڏٺو ويو تہ پڇائونس:

"ڪر خبر جتوئي، اج مسجد مان پيو نڪرين." ڪوڙو هجي ها تہ چوي ها: ووٽن لاءِ ويو هئس، پر سچو هو تہ چوڻ لڳو:

"ادا سچي ڳالهہ ٻڌايانو- مان الله جو سجدو ڪرڻ ويو هئس."

تنهن ني چيائونس الله آهي ئي ڪونہ تہ ڪنهن جو سجدو ڪرڻ وئين.“ ورائيائين:

”خدا آهي ڪونہ پر دل ۾ خيال آيم تہ هڪ ڀيرو سجدو ڪري ڇڏيان متان هجي.“ پنجوائي صاحب ڳالهہ جاري رکندي چيو:

”چشم تر، دل منتظر، نيچي نظر سان ڪير آ.
آهي دروازي تي دلبر، رڪو ڪنهن جي دير آ.

در ڪليئي دلبر، هيءَ جا آئي آهي ماهتاب محبوب اسان وٽ۔ ماهتاب، تون نئين آئي آهين اسان وٽ، پر تنهنجو مهاندو اسانکي روز اول ڪان وٺي ياد آهي– توکي ڏسون ٿا تہ اسانکي ياد پئي ٿو تنهنجو پيءُ، اسانکي ياد پئي ٿي تنهنجي ماءُ.“

”ميں نے موسوم بهاروں ميں تجهے ديکها هے
ميں نے موهوم ستاروں ميں تجهے ديکها هے
ميرے محبوب تيری پردہ نشينی کی قسم
ميں نے اشکوں کی قطاروں ميں تجهے ديکها هے.“

”ڪڏهن بہ دلگير نہ ٿجانءِ چاڪاڻ تہ دنيا پئي هلندي تون هلندي هل هلندي هل، چاڪاڻ تہ مونکي ياد آهي جيڪو ماڻهو بيهي ٿو رهي سو مثل جي مثل آهي– تنهن ڪري هن عمر ۾ بہ جيڪو تي سگهندو آهي مان پاڻ کي هلائيندو آهيان. ان ڪري جو زندگي جيڪا آهي سا تمام ٿوري آهي، لک ورهيہ عمر هجي ها نوانوي هزار عمر گذري ها وري بہ هزار پيو هجي ها. عمر وڌ ۾ وڌ سؤ ورهين تنهن ۾ ماڻهو ڪري بہ ڪري سگهن ڇا، عمر بہ ايڏي هجي ها جيڏي مئي موجود هئي، جام بہ ايڏو هجي ها جيڏو مان مئے نوش هيس. ايڏو نشيدار هجان ۽ هيڏڙو پيالو ملي پيڻ جو– اسي آڏون ستر ورهين جو، تنهن ۾

هري موٽوائي، پي نيٺ ڇا پيئبو. (ٺهڪڙو) ۾ ٿي هزار عمر هجي ته ٻه مالهو رهي سگهي- پر جيتري عمر آهي سا ڪارائتي عمر آهي- جي ناهي ڪارائتي عمر ته اهو ماڻهو مردي مثل آهي ان کي جيئڻ يا نه جيئڻ جي ضرورت آهي ئي ڪانه."

"اسانجي ٻچڙي آئي آهي اسان هن کي دعائون ڪيون ٿا- هتي تو مان سيئي خوش ٿيا اٿئي- اهو مان ٻڌائي ڇڏيانه ته مان ڪن نه ڏيندو آهيان پر جيڪو ڪن ۾ ڳالهه ڪندو آهي تنهنجي ٻڌندو آهيان. ڪن ۾ مونکي ڳالهه ٻڌائي اٿن ته تون وڌيڻ آهين. ڪهڙي نموني وڌيڻ آهين- هر ڪنهن نموني وڌي آهين- جيئن اڄ تيرت سياڻيءَ اخبار ۾ لکيو هو. شال هميشه توکي راحت ئي راحت هوندي، خوشي ئي خوشي هوندي، آنند ئي آنند هوندو."

"سنڌ ۾ ڏاڏائا اٿئي. هند ۾ نانائا. ٻنهي هنڌ قبول آهين. دعا اٿئي ته سدائين ڏاڏاڻن، ناناڻن، پيڪن ۽ ساهرن ۾ سرخرو هوندينءَ ۽ پنهنجن پراون ۾ پياري. تون آئي آهين اسانجي دل خوشيءَ ۾ سمائي نٿي- مان سمجهان ٿو اسان توسان ايڏا وڙ ڪون ڪري سگهيا آهيون جيڪي ڪرڻ گهرجن پر:

'ساجن آيـــا ميں سٹيا ڪٹسي جگت ڪرون
تـــال پـــري سؤ موتيان، اوپر نين ڪــرون.'

سو اهي نيڻ اسان پٿي ڪنيا. الله نگهبان پنجن جي پناه.

'ڪشت ڪـشـالا ڪٽبا ويندا
هڪ هڪ ٿـــي هڪ هڪ ٿي
درد خـــوشين ۾ مـــٽـبا ويندا
هڪ هڪ ٿـــي هڪ هڪ ٿي
خشڪ فضائون ڀوريون ٿينديون
اري نيٺ بـــهـار بـــ ايندا.

مرڪي مرڪي لڙڪ وفا اڪرين ۾ جـــي ٻي ويندين
راوڻ جي گهٽ گهيرن ڪان واقف، تي جـي ويندين
مکڙيون اڄ جي آتيون آهن نهٽ بـــہ گل تہ ٿيندا
ڪنڊن جـــي سهجا تـــي پشپ پريون بہ ليٽيل آهن
ڪڪرن جـــي آنـچل ۾ ڪرڻـــا بہ سميٽيل آهن
غم جا بادل گهٽبا ويندا هڪ هڪ ٿي هڪهڪ ٿي."

رام پنجواڻي صاحب ان مرحبائي ۽ الوداعي تقرير ۾ ڪيترائي دلچسپ واقعا پڻ ٻڌايا، چيائين:

"بيربل کان اڪبر پڇيو تہ، پاڻي سڀني ۾ سٺو ڪهڙو؟" تہ هن ورائيو، "جمنا جو" تنهن تي اڪبر چيس، "بـي وقوف، مان جمنا جو شهنشاه آهيان تڏهن تو اهڙن چئين- پاڻي تہ گنگا جو سٺو آهي." انهيءَ تي بيربل ورائيس: "سائين گنگا ۾ پاڻي ڏور ڏي ٿيندو آهي ان ۾ تہ امرت ٿيندو آهي- توهان تہ پاڻيءَ لاءِ ٿي پڇيو."

پنجواڻي صاحب مام ۾ مرڪندي چيو:

"پر جي اڪبر اهو سوال مونکان پڇي ها تہ مان چوانس ها، منهنجي سنڌوءَ جو پاڻي سڀ کان سٺو آهي- جو منهنجي ماءُ جي ٿڃ ۽ سنڌو جو پاڻي ڳالهہ مڙئي هڪڙي- ماءُ جي ٿڃ جهڙو ڪير دنيا ۾ نہ ملندو."

پنجواڻي صاحب ان ڏس ۾ هڪ شاگرد ٻار جو مثال پڻ ڏنو جنهن کان ماستر پڇيو تہ، "ڳانءِ يا مينهن وغيره مان ڪنهن جو کير سٺو ٿئي؟" نينگر ورائيس تہ، "امڙ جو- ان لاءِ تہ ان کي ڪاڙهڻو نہ پوندو آهي، ڪنڊ وجهڻ جي بہ ضرورت نہ پوندي آهي. بوتلن جيان محدود بہ نہ هوندو آهي ٻين کيرن جيان ڦٽندو بہ نہ آهي ٻيا کير جوڻا ٿي وڃن پر ماءُ جو کير ٻلي جهونو تہ ڪري سگهندي آهي."

پنجواڻي صاحب پنهنجي سنڌ جي جهونن دوستن کي ياد ڪندي چيو:

”ياد اٿم اهو زمانو جڏهن سنڌ ڇڏيوسين: منهنجو لاڙڪاڻي جو دوست قاضي فضل الله چئي پيو، ’تون به ٿو وڃين؟‘ هاشم رضا رضوي چوي، ’ادا، تون به ٿو وڃين.‘ مرغلام حسين چوي ’تون به ٿو وڃين!‘ چيو مان، ”توهان ئي صلاح ڏني آهي وڃڻ جي مان مجبور ٿو وڃان، ڪو خوشيءَ سان نه ڪو، ٿو وڃان. توهان ئي نه ڪن ۾ اچي چوندا آهيو، هاڻ وقت ناهي رهڻ جو پلي وڃ ادا.“ ’چئبو ته اسانکي پوءِ ڏاڍو ڏک ٿيندو.‘

مونکي ياد آهي ان مهل چيو هئم:

’ميں ياد بهی آؤں تو مجهے ياد نہ کرنا
آنکهوں ميں کبهی ميرے آنسوں نہ چرانا
بهولے سے کبهی تم ميرے سپنوں ميں نہ آنا
برباد ہوں برباد کو برباد نہ کرنا.‘

اهو ته انهن کي چئي آيس پر جڏهن تو جهڙيون سڪ واريون هٿ اچن، ته چئون ٿا:

’بهلاتا لاکه ہوں، برابر ياد آتے ہيں
الاهی ترک الفت پر وہ کيوں کر ياد آتے ہيں
نہيں آتی انکی ياد تو برسوں نہيں آتی
مگر جب ياد آتے ہيں تو اکثر ياد آتے ہيں۔‘

شال سدائين اسانکي ياد رهو.“

تقرير جي پڄاڻيءَ تي مون مختصر لفظن ۾ سمورن سنڌي محققن، اديبن، ڪلاڪارن، بزرگن ۽ پيرن سان پنهنجي سڪ جو

اظهار ڪري سندن ٿورا ـ جيڪا ايڏو وقت نه هو نه نه جيڪر هڪ هڪ سان تفصيلي گفتگو ڪريان ها ـ سالن جي پل پل جو احوال پڇان ها ته اهي عذابن پريون اذيت ناڪ گهڙيون جيڪي صديون بڻجي ويون آهن سي اوهان ڪيئن گذاريون....

برک ليکڪ شري اي-جي آتم اچوڪي ڏينهن کي شاديءَ جهڙو ڏينهن ڪوٺيندي منهنجي باري ۾ ڳالهايو، هن منهنجي ڪهاڻين ۽ فن کي ڀرپور داد ڏيندي چيو:

”ماهتاب ننڍي عمر ۾ ئي ادب ڏانهن لاڙو رکيو ۽ سندس فني صلاحيتن جو ڪمال سندس شاه صاحب تي رچيل هڪ منو وگيانڪ مضمون مان ظاهر ٿيو، ان بعد هن ڪهاڻيون لکڻ شروع ڪيون. شروع ۾ ماهتاب منور عباسيءَ جي نالي سان ۽ هاڻي (شادي بعد) ماهتاب محبوب جي نالي سان لکندي آهي، سندس ڪهاڻين ۾ نج سنڌيت جو هڳاءُ ملندو.

’چانديءَ جون تارون‘، ’پرهه کان پهرين‘ ۽ ’مٺي مراد‘ سندس ڪهاڻين جا مجموعا قابل ذڪر آهن.

پاڪستان رائٽرس گلڊ طرفان به کيس ايوارڊ ملي چڪو آهي جيڪو ڀارت جي ’ساهتيه اڪادمي‘ جهڙو اعزاز آهي.

شري آتم ڏک ظاهر ڪيو ته شيخ اياز ۽ رشيد ڀٽي ڪانپوءِ ١٤ سالن جي عرصي ۾ صرف ماهتاب محبوب اديب سنڌ کان اچي سگهي آهي. اردو وارن جي لاءِ ٻنهي طرفن ڪو به بندش ڪونهي، ليڪن سنڌي ساهتيڪارن ۽ ڪلاڪارن سان اهو ڀيدي ورتاءُ دور نه ٿو ڪيو وڃي جو ڀارت مان به ڪي سنڌي فنڪار سنڌ ۾ سد پاونا ياترا ڪري سگهن.“

پروفيسر ارجن شاد شعر ۾ سوڪڙي ڏيڻ مهل حاضرين کي مخاطب ٿيندي چيو:

”اسين ڪافي مليا آهيون – هن جي لکڻين ۽ شخصيت کان متاثر ٿي مون چاهيو ته مان کيس سوکڙي ڏيان، پر سوکڙي

اهڙي ڏيانس جيڪا اُت نہ مليس اهو ويچار رکي مون هي شعر جوڙيو آهي جو ڏانهس مخاطب آهي:

”سنڌ جو ماهتاب ساڳيو آ،
هي سچو آب تاب ساڳيو آ.
تنهنجي اکڙين ۾ سنڌ جي سرخي،
هي ازل جو شراب ساڳيو آ.
تون سڀاجهو سروپ سنڌين جو
تنهنجو چنگ ۽ رباب ساڳيو آ.
تنهنجي لکڻين ۾ سنڌ جي خوشبو،
اصطلاحي شباب ساڳيو آ.
پنهنجي ٻوليءَ بنا جيئڻ ڪهڙو؟
تنهنجو سڀ ڪي جواب ساڳيو آ.
پرهہ جي روشنيءَ جي ڀرين باک،
ها اهو آفتاب ساڳيو آ.
’شاد‘ ان ماڳ تي اوس ملبو،
تنهنجو منهنجو حساب ساڳيو آ.“

اها ”سوکڙي“ سنگت کي ڏادي پسند آئي. جنهن جا حق ۽ واسطا ان مهل ئي هري موتوانيءَ جي ’ڪونج‘ لاءِ محفوظ ٿي ويا.

پنجواڻي صاحب ان شعر کي، ڏاڍو سهڻو شعر ڪوٺيندي چيو: ”شاد جي اها اسان تي ڏاڍي مهرباني آ جو اسانجي مهمان لاءِ هڪ شعر جوڙي آيو.“

ان بعد موهن ڪلپنا مائيڪ سنڀاليندي چيو: ”پروفيسر رام پنجواڻي، ماهتاب محبوب، ڊاڪٽر شاد، اتم ۽ دوستو، مان ماهتاب سان 18 مئي تي گڏيو هئس- الهاس نگر ۾، مون ۾ هڪ

ڪوپتا سوچي هئي، ماهتاب جي باري ۾ پنج هزار ڊالرڪ مان ڳالهائي سگهان ٿو- جنهن ڪي مان سنڌ جي خاتون اول سمجهان ٿو- جنهن ڪي مان ماهتاب سنڌ سمجهان ٿو، پر هي موقعو ناهي جو مان هن جي ڪهاڻين تي، هن جي فن تي، سنڌي ڪهاڻيءَ تي، هندستان ۾ سنڌي ڪهاڻي تي سندس شخصيت تي ۽ ٻين ڪيترين ڳالهين تي ڳالهايان، ٻه ٽي مان ٻڌايان ٿو- خاص ڪري ان خيال ڪان ته ماهتاب محبوب هندستان ۾ اڪيلي آئي آهي- پاڪستان ۾ عورت ذهني طور ايترو آزاد ٿي چڪي آهي جو هو اڪيلي هندستان آئي آهي ۽ جنهن ڍنگ سان اديبن سان ملي آهي ۽ جنهن وهنوار سان هلي چلي آهي ۽ جنهن سلوڪ سان هلي آهي ان مونکي متاثر ڪيو ته ڪجهه چوان- اهي ٽي ڳالهيون آهن:

'توتي سوچان ته ڏسان جنت جو رستو ٿو،
ماهتاب محبوب آهين تون ايمان جي شهزادي.'

ماڻهو ته فقط ايماندار ٿيندا آهن- تو ڪي ڏسڻ سان ائين ٿو لڳي ته تون هڪڙي پرنسز آهين- تو ۾ ايتري آزادي پريل آهي تو ۾ ايترو ڪلچر پريل آهي تون ايتري مهذب آهين جو مان تنهنجو نالو ٿي ٿو رکان ته تون سنڌي ادب جي ايمان جي شهزادي آهين.

ڪماري رتنا ڪيسوائي پنهنجي اُمنگن جو اظهار ڪندي چيو ته "شل اهو ڏينهن جلد اچي جو گڏجي سيڪيولر ايڪتا برقرار رکي سگهون." پوءِ ٿـي فقيراڻـي ڪچهري، پروفيسر رام پنجواڻي ۽ رام ناواڻي وڪيل جي 'جهڙن ته جوڳيڙا' ڪان وٺي جهولي لال جي ڌني تائين محفل تي مستي ڇانيل هئي.

سيتا سندو پون جي ڪلاڪارن، پرمانند ڪتري رتنا هندو جا تيڪمداس، پارو چاولا واهه جي رنگت لڳائي. اعليٰ سنگيت ڪار مهيش چندر ۽ راڻي گدواڻي به ڏاڍي موج مچائي. ننڍڙي نينگر سنجيه هندو جا، راڳ ۽ ناچ سان سنگيت جون ڏاڍيون وندرائي ڇڏيون. آخر ۾ شري ٿهلرام آزاد فصيح زبان ۾ سيني جا ٿورا مڃيا ۽ ٻڌايو ته، ڪيترن ئي مشڪلاتن جي باوجود به سنڌي ٻوليءَ کي زنده رکڻ جون ڪوششون جاري ڪيو اچن ۽ ڪيئن نه پنجواڻي صاحب ادب جي ڪيتر ۾ سنڌن رهنمائي ٿي ڪئي آهي- شري ٿهلرام جي تقرير بعد رام نـاواڻي، ڏيـون ٻوچواڻي سارو وقت ڪلاڪارن سان سنگت ڏـي ڪئي.

حاضرين جي سڪ ڏسندي اهو اندازو لڳائڻ مشڪل نه هو ته اها محفل ساري رات جاري رهي ها، وري به اسان اٺين ۾ اڳرائي ڪئي، پر چئني پاسي قربن جا گهيرا هجن تـه ايڏو آسانيءَ سان ٻاهر نه ٿي اچي سگهيس.

اجان انهن قربدارن سان موڪلائيون ڪندي فوٽا ڏـي ٿي ڪيرايم تـه لاسي فوٽو گرافر، ۾ گلاس ڏني پاڻيءَ جا آڻي هٿ ۾ ڏنا. مونکي لڳو ڇڻ سڪ جو سوورو سمنڊ انهن گلاسن ۾ سمايل هجي. هن ٻيري ته مون پاڻيءَ جي طاب به نه ڪئي پرڪيس ڪيڏو نه خيال هو.... منهنجي دل ۾ احسانمندي ۽ خلوص جا اهي جذبا پيدا ٿي پيا جن جي اظهار جي سچ ته قلم کي به طاقت ناهي، بي شمار دعائون سندس لاءِ دل مان نڪتيون.

پنجواڻي صاحب ۽ سندس ڀاءُ آنند پنجواڻي نهايت گرمجوشيءَ سان موڪلائيندي ٿي ٻيري ڀاڻ وٽ رهڻ جو سڪ ڀريو سڏ ڏنو- مان سنڌن ٿورا مڃيندي ليکڪ جٻي ويـر، گني سامتاڻي، ناواڻي وڪيل ۽ ٻين کان موڪلايو.

وشنو جي اڪيڻ ۾ اهي لڙڪ ڏسي ترڪيا، جيڪي سـاهرين

ويندي پڻ ڪاڻ موڪلائڻ مهل، پاڻ جي اکين ۾ پرچي ايندا آهن.

سشيلا لالواڻي ۽ موهني مير چنداڻي جنهن مهل منيون ڏيئي، لڙڪن دوران موڪلايو ته هڪ يارهن ٻارهن سالن جي نينگري جا ڳوڙها پريان اسانکي ڏسي رهي هئي تنهن جي اکين مان به موتي لڙي پيا مون اڳتي وڌي کيس پيار ڪيو- سڀني کي الوداع ڪري سندري، آنم، موهن، مهيش ۽ ڊاڪٽر صاحب سميت ڪار تائين آيس.

ٻئي ڏينهن ني موهن ڪلپنا پڪچر 'ايڪ بار پهر' ڏسڻ جو پروگرام ٺاهيو پر ڪنهن به شو جي ٽڪيٽ نه ملي ته اسان اهو ڏينهن گهر ۾ ئي رهياسين- سارو ڏينهن دادا دادي، مهيش، مسز مهيش ۽ ننڍڙي ڊفلي سان رهاڻيون ٿينديون رهيون ته اسٽيريو به وڄندو رهيو.

ٻپهرن جو ٽيبل تي، ماني کائڻ کانپوءِ ڪلپنا پڇيو:

"ماهتاب، ڇا اسين وري ڪڏهن به نه گڏجنداسين-"

"ڇو نه گڏجنداسين، ضرور گڏجنداسين." چوڻ ڪاڻ ته چئي ويس، پر دل ۾ خيال آيو ته ڪٿي کيس آخري ڀيرو ته نه پيئي ڏسان. منهنجي ڳالهه تي هن مرڪندي چيو:

"ها... ڪڏهن ته ملنداسين، تون ۽ مان، ڪمل ۽ محبوب، تون ۽ ڪمل، مان ۽ محبوب."

لفظن ۽ جذبات جي شهنشاهه جي اڳيان مان ڀلا ڇا ٿي ڳالهائي سگهيس- بس رڳو سندس ڳالهيون ٿي ٻڌم- ڪلپنا وٽ ڳالهيون ٿي ته آهن- پنهنجي وطن ۽ ان جي ماڻهن جون، پنهنجي زبان ۽ ادب جون، زندگيءَ جون. تارا ڳڻ ته ڪٿي پون. پر هن جون ڳالهيون نه ڪٿن، هن چيو:

”ماهتاب توسان گڏ جيڪي ڏينهن گذريا آهن، اهي
چڱ صديون هيون.... آهي چڱ گهڙيون هيون.... ان قسم جون
ڪچهريون اندر ڪي وڏي آئت ٿيون ڏين.“
”اوهانجي مهرباني آهي جو ايڏي عزت ٿا ڏيو.“
”سپاٽي ٽوڪيو اڏر پورٽ تي ڇڏڻ لاءِ هلڻ چاهيندي به
نه هلندس.“
”ڇو نه هلندا؟“
”ان ڪري جو مٿان روڻي نه پوان.... رشيد پٽي ۽ اواز
هتان ڪان ويا ته مونکي هنن جي وڃڻ جو بيحد ڏک ٿيو هو. طارق اشرف
جڏهن انڊيا مان واپس پٽي ويو ته مان صبح ڪان سانجهيءَ تائين پورٽ
تي اڪيلو ويٺو رهيس. توکان موڪلائڻ مهل مان بلا پاڻ تي
ڪيئن قابو پائي سگهندس.“ هن لڙڪن کي ضبط ڪندي چيو.
”ٽيبل تان اٿي اسين ڊرائينگ روم ۾ آياسين ته هن
مهيش چندر کان پنهنجي پسند جا ڪي گهٽ اسٽيريو تي هڻڻ جي
فرمائش ڪئي ۽ پاڻ گڏجي صوفا تي اچي ويٺو. ڪجهه دير
ڪانپوءِ هن چيو:
”ماهتاب مونکي پاڻي پيار.“
”ريکا پاڻي ڪٿي آ.“ مهيش چندر ڪم واري نوڪريءَ
کي وڏي واڪ سڏ ڪندي چيو.
”نه مهيش،“ ڪلپنا قرب مان چيس.
”مونکي ماهتاب پاڻي پياري.“ موهن ڪلپنا جي ان سادن
لفظن ۾ دورين جو بي انت درد سمايل هو. ان جو اندازو اهي
لڳائي سگهن ٿا جيڪي پنهنجو وطن ڇڏي آيا هجن- جيڪي
ان ڌرتي جي مٽيءَ کي اکين سان لڳائڻ لاءِ آتا هجن- جن کي
پنهنجي وطن سان، ان جي ذري ذري سان بي انتها پيار هجي.
فرج مان پاڻي جو گلاس ڀري کيس ڏيڻ پي ويس جو هن
پاڻ ئي اچي مونکان ورتو.

پاڻي پيئڻ کانپوءِ مونسان ۽ مهيش سان هٿ ملائي هن مرڪي خدا حافظ چيو. مونکي لڳو ته درد کي ڪو اظهار نه ملندو آهي ته اهو مُرڪ بنجي ويندو آهي.

بمبئي ۾ آخري ڏينهن هجي پر اچان ٿي صبح کان دعوتن ۽ گڏجاڻين لاءِ فون پئي آيا، ڪن کان مون ٿي معذرت ڪئي ته ڪن کان منهنجي پاران مهيش چندر. ڪلا جوهر ته ڪسٽم ڊيوٽيءَ کان بچڻ لاءِ صبح کان ئي اتان خريد ڪيل ساڙهين کي استعمال شده ثابت ڪرڻ لاءِ اوٽيون ۽ باردر لڳائڻ ۾ ئي پوري هئي. ان مان واندي ٿي اچي پيڪنگ کي لڳي. مان ته سندس تياريون ڏسي ماڪُهين تواڻي ٿي ويس. نڪو ٽيلهو بند ٿئيم نه ئي وري ڪا بيگ. ڪتابن جي پيريءَ کي به نڪاڻي لڳائڻو هو ته بوٽ واري پيتي به جاتي ڪرڻي هئي. ڪجهه سمجهه ۾ نه آيم ته اچي دادا چندر وٽ ويهي رهيس اهو سارو ڏينهن رات تائين اديبن ۽ آرٽسٽن کان علاوه دادا چندر جون ڌيئر، نائي، پٽ، پارن ٻچن سميت مونکان موڪلائڻ پئي آيا. سراج آيا ته پنهنجي ڏيءَ سوڌو موڪلائڻ آئي. ارجن شاد جيڪا شعر ۾ سوکڙي ڏني هئي سا نهايت اهتمام سان ڪشميري ڪاٺ جي ننڍڙي خوبصورت پيتيءَ ۾ ڪئي آيو ۽ چيائين:

"اچي سنڀال پنهنجي سوکڙي."

"نه رکو اها سوکڙي، پر جنهن خوبصورت ڪاغذ ۾ ويڙهيل آهي. مان ته اهو به سنڀالي رکندس."

"ضرور سنڀالي رکجان." هن مرڪندي چيو.

دادا چندر ۽ گهر جي ٻين ڀاتين جي چوڻ تي هن اها شعر ۾ ڏنل سوکڙي پنهنجي شاداب لهجي ۾ پڙهي ٻڌائي. سڀني خوب واه واه ڪئي. شاد موڪلائي ويو ته رام ڪرشن، (هندستان اخبار جو ايڊيٽر) جيڪو هڪ ڏينهن اڳ پاڪستان

ڪان هتي پهتو هو سو به پنهنجي مسز سان گڏ ماڳ آيو. سڀ ڪان آخر ۾ وري ڏسان ته آتم ۽ سندري پاڻ سان گڏ انب ۽ ڪباب ڪٺي آيا ته جيئن اهي سنڌ ۾ وڃي محبوب ۽ ٻارن کي کارايان- مون حالي انهن کي فرج ۾ سنڀالي رکيو. دادي هيتي به مٺايون مالن سان ٽفن ٽوڪريون ڀري ڏنيون.

رات جا ٻارهن لڳي چڪا هئا- مون ۾ پيڪنگ ڪرڻ جي ٻنهه همت ڪانه هئي وري به جس هجي گوپي ۽ مسز جوهر کي جن سامان بند ڪرائڻ ۾ منهنجي مدد ڪئي. اها آخري رات خبر ناهي ته مون ڪيئن سمهندي جاڳندي گذاري.

صبح جو اٺين لڳي ائر پورٽ وڃڻ لاءِ مان تيار هئس. هري موٽوائي ۽ آتم به اچي ويا- سندري نه آئي شايد هوءَ به موهن ڪلپنا جيان دل جهلي نه سگهي. ايتري ۾ ڊاڪٽر ڪي عالم پرسوائي به اچي سهڙيو مهيش چندر آمريڪا وڃڻ جي تيارين ۾ ٿي پورو هو تنهن ڪري ڪيس ائر پورٽ تي هلڻ جي تڪليف ڪان آجو ڪري ڇڏيم.

مڙني پاڻين جي اکين ۾ لڙڪ ۽ منهن لٿل هيا، مان موڪلائي اچي ڪار ۾ ويٺس، ڊاڪٽر آتم، هريءَ ۽ ڪلا ته اڳ ٿي وڃي ويٺا. دادا چندر ۽ دادي هٿ مٿي ڪئي ڪئي دعائن سان رخصت ڪيو. ڊاڪٽر صاحب جيئن ٿي ڪار اسٽارٽ ڪئي ته مون دريءَ پاسي منهن ڪري ڇڏيو هر هر اکيون اٿلي ٿي پيون. هن ”ميرے نينا ساون بهادون“ وارو ڪيسٽ پلي ڪري، ڏک واري مرڪ مرڪندي پڇيو:

”ڏس رڪارڊ ڇا ٿو چئي؟“

مان ماٺ هيس. گلي ۾ چڻ وڍ ٿي پيا. ائر پورٽ تي پهچي ڊاڪٽر صاحب ۽ هري موٽوائي سامان کي ٽورائڻ ڏڪائڻ، ٽڪسون ڀرڻ ۽ پاسپورٽ چيڪ ڪرائڻ ۾ مشغول ٿي ويا- مان تيستائين آتم

سان ڳالهايو پئي ته ڪيس چتائي به ٿي ڏنو ته وري اهي چهرا ڏسڻ يا نصيب.

ڊاڪٽر صاحب ۽ هري سڀ ڪم اڪلائي آيا ته مون انهن کان هٿ ملائي موڪلايو. هريءَ منهنجي هٿ کي ايڏو ته شيڪ ڪيو جو اچي ڊپ لڳم ته جي پاڻهن نڪري پئي ته وري ڪئمير جي چڪرن ۾ اها فلائيٽ نه وڃايان.

”مون توسان ايتري وقت تائين هٿ نه ملايو آهي ڇاڪاڻ ته سموري ڪسر ٿو ڪڍان.“ هريءَ کلندي چيو، پر هن جي ڳالهه ڪوماٽيل هئي- بنهه سلو موشن واري.

مان هٿ لوڏي خدا حافظ ڪري ڊپارچر لائونج وڃڻ کان اڳ ائرپورٽ سڪيورٽي ڪاؤنٽر ڏانهن وڌيس جتي اشراف زالن سرسري طرح چيڪنگ ڪندي وڏيڪ ڪڪ نه ڪيو. اندر اچي ويٺس ئي مس ته اوچتو ائر هوسٽس اعلان ڪيو ته ڪوئي مون سان ملڻ آيو آهي. عملي جي پهري هيٺ ٻاهر اچي ڏسان ته جيڪي وير هو- هو مون سان صرف ٻه ڏينهن اڳ سينما منڊو پون ۾ ڏاڍي خلوص سان مليو هو- عملي جا ماڻهو ائين پيا نهارين ڄڻ ڪو هيرا سمگل ڪري ڏيڻ آيو هجيم.

اڪيلاڙي پچاڙي لنگهندي ڪنرا ٻي ڏنائون ته ڇاڪاڻ ڳالهاءِ مان انهن جي پراسرار گهور ڪري ڪجهه وائڙي ٿي ويس، پر جلدي ئي ان خلوص جو احساس ٿيم جنهن ڪري هو مونکي خدا حافظ ڪرڻ آيو هو. جيڪي وير ٻڌايو ته ارجن شاد ۽ مسز شاد به ملڻ آيا آهن پر غلطيءَ سان ٻي ٽرمينل تي رهجي ويا آهن- مونکي سائن ڳڏجڻ لاءِ انتظار ڪرڻو پوندو پر افسوس ته انتظار جو وقت بنهه نه هو انهن لاءِ سلام ڏيڻي جيڪي وير کان موڪلايم.

ماڻهو جهاز ۾ وڃڻ ڪاڻ بس ۾ ٻئي چڙهيا سان به تڙ تڪڙ ۾ اچي انهن سان شامل ٿيس- جهاز ۾ ويهڻ شرط خوشي

۽ ڏک جو احساس گڏوگڏ ٿيڻ لڳو، ڏک ناناڻن جھڙن مائٽن کان وڇڙڻ جو ته خوشي ڏاڏاڻن سان ملڻ جي.

ٺيڪ هڪ بجي ڪراچي ائرپورٽ تي پهتس.

ٻاهين مان ارائيول لائونج تائين بس ۾ ويٺس ته پرديان ٿي محبوب ٻارن ۽ تاج ڪي لائونج جي شيشن واري دروازي پويان بيٺل ڏٺم، جيڪي مونکي رسيو ڪرڻ آيا هئا.

ڏينهن ڪراچيءَ ۾ ٽاري، ڪچهريون ڪري شام جو حيدرآباد لاءِ روانا ٿياسين.

کتاب "اندر جلبین آچ" بابت لیکہا ڈانھن
آیل خطن، راین ء تبصرن ہان ورتل چونڈ ٹکرا

ذو جنين جي ذات...

('ڪتاب "اندر جنين آج" جي مهورت جي موقعي
۱۲-۲-۱۹۸۱ع تي پڙهيل مضمون منجهان ورتل ٽڪرا)

پيٽ ماهتاب، انگريزي ادب جي افسانوي دنيا جي اُن بيحد معصوم ۽ محبوب، سيڪڙات ۽ شيدائي نينگر "آلائيس" وانگر، مان سمجهان ٿو، هيڪلي ٿي هيڪلي، پنهنجي هٿ ساڀيان واريءَ، رکيءَ سکيءَ، دنيا مان نڪري، هندستان جي "ونڊرلئنڊ" مان تي آئي ۽ اُن پنهنجي هيج پرئي ۽ دل هڃائيندڙ سفر جو احوال پنهنجي هٿ نديڙي پر وڏيءَ محنت ۽ من جي پوري سنيهه سان لکيل ڪتاب " اندر جنين آج " ۾ پاڻ ٿي ويهي اسان کي ٻڌايو اٿس.

اُتي هن هڪڙي ٻي سنڌ به ڏٺي، جيڪا ٿي هن جي " ونڊر لئنڊ" هئي. انگريزيءَ جي شاعر روپرٽ بروڪ پهرينءَ مهاڀاري لڙائيءَ ۾ هزارين لکين مارجي ويل وطن جي جان نثار انگريز سپاهين بابت رچيل هڪ نظم ۾ ڪجهه هن طرح چيو هو ته، "جتي به ڪو انگريز سپاهي پوريل هو، اُهو اسان لاءِ نديڙو انگلنڊ آهي!" مون پنهنجي هڪڙي مضمون ۾ ڪٿي لکيو آهي ته، "دنيا ۾ جتي به ڪو سنڌي ڪٽنب آباد آهي ۽ اُتي اُهو سنڌي زبان ڳالهائي ٿو، ته اها اُتي اسان جي سنڌ آهي." انهيءَ خيال کان ماهتاب جيڪا سرحد پار سنڌ ڏٺي، اُتي ته هينئر ۲۵ لک سنڌي آهن_ يعني ۵ لک سنڌي ڳالهائيندڙ سنڌي ڪٽنب _ ته اها پڪ ٿي پڪ هنن جي ۽ اسان جي اصلوڪيءَ سنڌ ماڻا جهڙي هڪڙي ٻي سنڌ ٿي. ته اسان جي پيٽ، معصوم ۽ مسڪين طبع ماهتاب محبوب کي هيءَ جو

هندستان ۾ اُن ٻيءَ ھڪ سنڌ ڏسڻ جو موقعو مليو، سو واقعي هن لاءِ پنهنجي نوع جو هڪ نرالو موقعو هو، ۽ ان جي سونهن ۽ ساڃهه، پريم ۽ شرڌا، ويساهه ۽ من جي وشالتا، جيڪا هن اُتي پنهنجي همزبان ۽ قربدار ميزبانن ۾ ڏٺي، اها هن پنهنجي هن مختصر پر پيرائتي سفرنامي ۾، جيڪو سچ پچ به ته ادب جو هڪ ٻي مثال شهپارو آهي، اسان سان ويهي ونڊيو آهي ۽ اُن معرفت ان ٻيءَ سنڌ جي حيرتناڪ حسن ۽ ماڻهپي ۽ مريادا جي ڏسڻ جو اهو پنهنجي نوع جو نرالو تجربو اسان جي دلين آڏو به هن آڻي رکيو آهي.

هيءُ ڪتاب "اندر جنين آج" آهي ته سفرنامو، پر بيحد هڪ لائق افساني نويس جي قلم جي پيداوار آهي - آدمي ۽ اُتساهه، جذبي ۽ امنگ جون اُن ۾ صراحيون اوتيل آهن. نثر ان جو چٽو ۽ روشن، گفتگو اُن ۾ آيل اهڙي تيز ۽ ننڍين ننڍين تيز ۽ شوخ ٻولن واري، بيان اُن جا اهڙا هنڌائتا، اهم ۽ اُڪيريل، ٻولي انجي اهڙي چڙيل چنڊيل ۽ هڪدم دل ۾ گهر ڪندڙ جو سڄو ڪتاب ائين پيو معلوم ٿئي، جيئن اهڙي خاص خاص ڪن واقعاتي ڪتابن لاءِ ئي چئبو آهي ته، "حقيقت افساني کان وڌيڪ حيرتناڪ آهي، ته هيءُ ڪتاب سچ پچ به ته انجو مثال آهي!"

مون کي پڪ آهي ته پيڻ ماهتاب جو هيءُ ڪتاب "اندر جنين آج"، ادبي توڙي فڪري لحاظ کان، دنيا جي اڄوڪي عالمي ادب ۾ وڏو درجو ماڻيندو ۽ اعليٰ قدر جي نگاهه سان ڏٺو ويندو.

محمد ابراهيم جويو

سچ جو سفر

۱۲-۲-۱۹۸۱ع تي "اندر جنين آج" جي
پڙرائي تي پڙهيل مضمون مان ورتل ٽڪرا

"اندر جنين آج" غلغلو برپا ڪرڻ وارو ڪتاب انڪري
آهي جو هڪ خاتون لکيو آهي جيڪا سياح نه آهي، هڪ
افسانه نگار لکيو آهي جيڪا مورخ نه آهي، پر هاڻ نه رڳو
هوءَ سياح خاتون آهي ليڪن مورخ به. چاڪاڻ ته "اندر جنين
آج" تاريخ جو هڪ انوکو، عجيب ۽ بي چين ڪندڙ باب
آهي، مان "اندر جنين آج" پڙهڻ ڪانپوءِ اجا تائين سکيو نه
ساري سگهيو آهيان ته ورائي هٿ ۾ ڪٿان، چاڪاڻ ته سندس
لکڻي وارو وهڪرو ايڊو ته وشال ۽ تيز آهي جو اسان پاري
ماڻهو جو پتو ئي نٿو پوي ته ڪٿي بڏو ۽ ڪٿي نڪتو، سندس
تحرير ۾ جتي ڪٿي مٺ - محبت، خلوص ۽ سچائي آهي پر
تاثر ايڊو ته ڏکوئيندڙ آهي جو هڪ ڪيتارسن هڪ الميو
بڻجيو پوي ۽ اسان پاري ٽوڪيئي ماڻهو لاءِ اهو ئي گهٽو آهي
جو ڪو آئينو ڏيکاري ۽ ان ۾ پنهنجو چهرو وويڪ جي وڏن
پچناءَ جي پيدا ڪيل پسڻ سان ويڙهيل ۽ وڏيل هجي،

"اندر جنين آج" ماهتاب جو آرام ۽ اطمينان سان لکيل
سفرنامو، بي آرام ڪندڙ آهي ۽ شايد سچ ائين ئي هوندو آهي.
مون سفرناما پڙهيا آهين. ننڍي هوندي سندباد جو سفرنامو
وٺندو هئس. سندباد جتي ڪلهي تي چڙهي سندس گچيءَ ۾
ننڍن قاسائي، سفر ڪندڙ، پير تسمه پا ذهن تي سوار ۽ چنبڙيل
لڳندو هئس. وڏي هوندي شفيق الرحمان جو سفرنامو "برساتي"
امڻو ته ڏکوئيندڙ هو جو برساتي جي ڪهاڻي ۾ ان تي پيل
.. ۽ رت جا داغ هميشه پنهنجي جيءَ تي پائيندو هوس.

”اندر جنين اُڃ“ جيڪا رڃ واري ڪيفيت پيدا ڪئي آهي سا شايد مرگهه ترشنا وانگيائين پوري ٿي سگهي ٿي.

هن سفرنامي ۾ جا خاص ڳالهه، ڪردارن جي چرپر ۽ نکري نروار ٿيڻ، جيڪو هميشه ڪهاڻي يا ناول ۾ ڏٺو پسبو آهي. سفرنامو لکندي ماهتاب جو اصل هنر ظاهر ٿي پيو آهي ۽ سندس ڪردار ناول جي ڪردارن جيان سامهون اچيو بيهن.

حميد سنڌي

بي-١٣٩ ٽنڊو الهيار سنڌ

١٦ فيبروري ١٩٨١ع

پيڻ سدا شاد آباد هجين.

تنهنجا ڪتاب پڙهيا هئم ۽ مطمئن ٿيو هئس ته وقت ۽ پئسا اجايا نه ويا هئا، پر هاڻي جو تنهنجو سفرنامو پڙهيم ته ڀهريون پيرو انهيءَ سچ جي پروڙ پئي ته ڪاغذ تي لکيل تحرير، لکندڙ جي شخصيت جو سحر ڪنهن ريت بنجي ايندي آهي؟ ڪتاب مون رات جي اڌ پهر ۾ پڙهي پورو ڪيو پر پانيم سڄي رات توسان ڀرپور روح رهاڻ ٿي آهي. ها ادي، تون منهنجي اکين اڳيان هئين، مون توکي دل پيري ڏٺو، تنهنجي گفتگو ٻڌم، خيالن جي ڏي وٺ نه ٿي، بلڪ پنهنجي اڳيان توکي معمولات لاءِ اٿندو ويهندو ڏٺم، تنهنجا مختلف موڊ ڏٺم ۽ وري سدائين لاءِ توکي هن جڳهه جيءَ ۾ جاءِ پائيندو ڏٺم. جسم سامهون نه هو ته ڇا، ڪي جسم اڏو هوندي به اڏو نه هوندا آهن ۽ ڪي ڏور به اوڏا، گهڻو اوڏا هوندا آهن! جسم جو قرب ڪا ڳالهه آهي ڇا؟ منهنجي محترم امڙ مون کان ننڍي لاڪون وڇڙجي وڃي پرلوڪ وسايو، پر ڪو ڏينهن خالي ناهي جو منهنجو هن سان ميڙو نه ٿيندو هجي!

سنڌ جي پوتر ڌرتيءَ سدائين موتي اوڳاريا آهن، سو اها ڳالهه ڪا حيراني جي ڳالهه ڪانهي ته جيجل سنڌ تو جهڙي ليکڪا پيدا ڪئي آهي. تعجب اهو آهي ته تنهنجو قدر به ٿيو آهي.

جيئن ته منهنجو خيال آهي سنڌي جاتي اڄ، ”سبق پهريون پاڳو پهريون“ پئي پڙهي. ادي تنهنجو ڪمال اهو نه آهي جو تون ڪن پل ۾ اڪيلي وڃي ڀارت جي سنڌي ويڙهي جو ڦيرو ڪري آئيئين ۽ هڪ سفرنامو به لکي ورتئه. تنهنجو ڪمال اهو آهي جو تو انهيءَ ڀاڙي جي سانگيئڙن جي اندر جا حال ۽ حقيقتون محض قلم ۽ ڪاغذ جي ذريعي اهڙي چترائي سان بيان ڪيا آهن جو جيڪر الهامي اپٽار ڪري پائنجي!

پناڻي شهنشاه جو سر مارئي به ته اهڙو ڏسي احوال آهي! پيڻ بيمار ذهن، بيمار جسم، پريشان خيالي ۽ پيون اهڙيون انيڪ ”معنوريون“ ماڻهن وارو هڪ پاڻ توکي انهيءَ ڪان وڏيڪ خراج پيش ڪرڻ ڪان قاصر آهي. رواجي ادبي ميڄتا يا واڪاڻ لکڻ ڪا وڏي ڳالهه نه هئي، مونکي ته دل جي حقيقت ٿي لکڻي هئي. عقيدت جو اظهار ڪرڻو هو، تنهن لاءِ پيا ڪي لفظ نه مليا ۽ نه ڪنهن ڪي ملندا آهن. ظاهر ۾ هي مضمون شخصيت پسندي جي زمري ۾ ايندو، پر حقيقت هيءَ آهي ته خود قرآن به رب جليل جي شخصيت جو آئينو آهي ٻيو ڪجهه به نه آهي. مقدر جي ناهڻ وارڻي ڪي اهميت آهي يا مقدر جي لکڻي ڪي؟ منڙي پيڻ، شل پنهنجي گهر ور ۽ ٻچڙن سان سدا شاد ۽ آباد هجين. اٿين نه چوندس ته لکندي رهه. ڪڏهن به اهو ڪجهه نه لکجانءِ جو ڪجهه تون لکڻ چاهين، بلڪ اهو ڪجهه لکجان جو ڪجهه تون پڙهڻ چاهين، نه ٿي اهو ڪجهه لکجان جو اسين پڙهڻ چاهيون ٿا، بلڪ اهو ڪجهه لکڻ جي سعي ڪجان جيڪي ڪجهه اسانکي ڪرڻ جڳاءِ! صحافين ۽ نقادن جي واڳان پنهنجي فن جي واڪاڻ ٻڌيءَ ڪڏهن خوش نه ٿجان،

اها سرهائي توکي گمراه ڪري ڇڏيندي، پنهنجي ضمير کان پڇندي رهجان ته حق ادا ٿيو يا نه؟ تنهنجو اهو حقيقي خيرخواه توکي هر بار به چوندو ۽ اهو ئي تنهنجو اصل انعام آهي. نه ئي ڪڏهن نامنهاد ترقي پسند، انقلاب پرور ۽ جديديت جي ماريل متين موڙهلين جي صف ۾ بيهجان، اهي اونده ۽ روشني جو فرق ئي نٿا سڃاڻن ۽ انهيءَ خدا جي پرستش جي سانباهن ۾ آهن، جو خدا پنهنجي خدائي جي دعويٰ تان ڪڏهوڪو دستبردار ٿي چڪو آهي. ادي، بي ادبي معاف، ڳالهه وڌندي ٿي وڃي، مقصد توکي نصيحت ڪرڻ نه بلڪ عرض ڪرڻ هو. سوچيان ٿو، تڙ تڪڙ ۾ لکيل تنهنجو اهو سرمارئيءَ جو هڪ باب جڏهن تون پاڻ پنهنجي زبان سان ويهي بيان ڪندي هوندينءَ ته ڇا پٺائي، جي درگاه تي تيندڙ سماع جو نقشو نه نهي بيهندو هوندو؟

سدائين حاسدن جي حِسد کان محفوظ رهين - آمين!

تنهنجو دعاگو ڀاءُ

فضل احمد بچاڻي

بمبئي

٢٧-٢-٨١

پياري ڏيءَ ماهتاب، شال سدائين خوش هجين.

ڪتاب ”اندر جنين اُڃ“ جيئن ئي آفيس ڪٺي پي وبس ته وجهه ڪار ۾ ئي قري ورتو. چيائين پهرين مان پڙهندس. پڙهي پورو ڪري گهر رکي ڇڏيائين. آئون هڪ شام جو وڃي وٺائنس ڪٺي آيس. ڪتاب پڙهيم. پڙهي حيرت لڳم. اصل تو ڪمال ڪيو آهي. سڀ ڳالهيون جيئن جو تيئن ڪيئن ياد رکيون اٿيئي ۽ جدا جدا ماڻهن جا جملا اکر- الفاظ هو بهو

هڪئين ڪوٺ ڪيا اٿيئي! سيني پيارتي سنڌين جي سنڌ لاءِ حب ۽ تولاءِ احترام جيڪو هتن تنهنجي دوري ۾ ڪجهه به ظاهر ڪيو، اهو تو حرف به حرف لکيو آهي، اهو ڪمال نه آهي ته ٻيو ڇا آهي.... اهو ڪتاب هڪ دستاويز آهي، ايندڙ پيڙهين لاءِ پڻ، ته ڪي هئا، ملڪ جا متوالا، وطن جا پريمي جيڪي جڏهن پاڻ ۾ گڏيا ته ڪهڙي روح رهاڻ ڪيائون. تنهنجي ٻولي بيحد مٺي ۽ انساني محبت ۽ جذبي سان سرشار، ٻولي لکندڙ جو ڪمال ۽ پڙهندڙ لاءِ روح جي راحت آهي. واقعي آفرين آهي توکي. سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هن ڪتاب جي شاهڪار حيثيت رهندي، شاهڪار لکڻ ڪو معمولي ڳالهه ناهي ڪي جيئنس ٿي لکي سگهندا آهن.

پورو يقين اٿم ته تون اڃا به گهڻي ۾ گهڻا ڪتاب لکندينءَ ۽ ساهت ۽ ٻولي جي خوب خدمت ڪندينءَ. تون صحيح معنيٰ ۾ ساهتڪار آهين، وجهه تنهنجو ڪتاب، رات جو جاڳي هڪ سٽنگ ۾ ئي پڙهي ڇڏيو.

پيار ۽ احترام سان

گوبند پنجابي

ميرپورخاص

۱۰-۳-۱۹۸۱ع

پيئڻ ماهتاب:

اوهان جا لکيل به ڪتاب "مٺي مراد"... "اندر جنين اڃ" پنهنجي والد بزرگوار ع-ق-شيخ جن تحفو ڪري ڏنا. گڏوگڏ اوهانجو مثال به ڏنائين ته، "ڏس هيءَ به سنڌي مسلمان عورت آهي، جيڪا سنڌي ادب ۾ مردن جهڙو يا ان کان به وڌيڪ حصو وٺي رهي آهي، توکي به گهرجي ته پنهنجو پاڻ کي انجي

نقش قدم تي هلڻ جي ڪوشش ڪري“ ان ڏينهن کان وٺي اوهان کي خط لکڻ جو سوچيم .... مون اوهانجا ٻه ڪتاب پڙهيا آهن. سچ پڇو ته ”اندر جنين آڳ“ انهن مان وڌيڪ پسند آيو، جو هڪ سنڌي عورت ٿي ڪري، اڪيلي ايڏي سفر تي وڃڻ، اتي جي ماڻهن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ ڪا گهٽ ڳالهه نه آهي. ڀيڻ ! اوهين ڏاڍي همت وارا آهيو. اسان عورتن جو نالو روشن ڪيو. اوهان جي مصروفيت ۽ مقبوليت جو اندازو ته تصويرن مان لڳائي سگهجي ٿو. واقعي ! ڪيتري نه بلندين تي پهتل آهيو.

اوهانجي ڀيڻ
نجمه شيخ
ليڪچرار
گورنمينٽ گرلز ڪاليج ميرپورخاص

۱۱۲— ابن سينا هال
۱۳-۳-۱۹۸۱ع

پياري ڀيڻ ماهتاب،

اوهانجو ڪتاب؛ ” اندر جنين آڳ“ هڪ دوست وٽ ڏٺم پڇيم ته ڪتاب ڪيئن آهي. مٿي هٿ ڪري چيائين، ”زبردست“. پوءِ هڪ رات جو پنهنجي معمول جي پڙهائي ختم ڪرڻ بعد، ڪتاب کڻي ڏٺم.

محترم موهن ڪلپنا جو مهاڳ پڙهي ڪتاب پڙهڻ لڳس. ائين لڳو ڄڻ آءٌ پاڻ ماهتاب سان گڏ ڀمبئي گهمي رهيو آهيان. وقت ۽ پڙهڻ جو ته احساس ئي ڪونه رهيو. ڪنهن وقت جاڳ ڪري ڏسان ته رات جا اڍائي ! ڀيڻ، ”اندر جنين آڳ“ هڪ رواجي سفرنامو نه پر هڪ عظيم شاهڪار آهي. جنهنجي حيثيت

۽ عظمت جو ڪاٿو ته ڪو ادب دوست ئي لڳائي سگهي ٿو پر آءٌ ايترو ضرور چوندس ته هيءَ ڪتاب سنڌي ادب ۾ هڪ سٺو اضافو آهي.

ادي سچ پڇو ته اوهان جنهن انداز سان ديس واسين جي جذبن ۽ احساسن کي لفظن ۾ پوريو آهي، ان لاءِ اوهان کي اوهانجي حافظي کي ۽ اوهانجي جرئت کي سلام آهي. ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ وطن جي وڇوڙي جي خبر پوي ٿي ته ڪيئن نه اسانجا ساروڻا پنهنجي ديس لاءِ اُداسي آهن.

جڏهن هري موٽواڻي وارا ”ڪونج“ تان ڪوٽ ڪيل نانڊرات ته، ”جڏهن موڪلائڻ لڳاسين ته بنهه ان ويل ان پل من ۾ ويچار جاڳيو ته جيڪس هٿ وڌائي ادي ماهتاب کي پڇهي، سنڌ جي زمين کي ڇهڻ جي آس ۽ سڪ پوري ڪري وٺان، ليڪن....“

پڙهيم ته ائين لڳو ڄڻ بجلي جي ڪرنٽ سڄي بدن کي ڏرڪائي ڇڏيو. اکيون پرجي آيم ۽ لڙڪ لڙي وڃي ويهاڻي کي لڳا، ۽ پوءِ جڏهن ديوان جڙيومل سندس هٿ، اکين تي رکڻ جي اجازت ٿو گهري، پڙهيم ته بي اختيار روئي ڏنم ۽ سوچيم ته انسان کي پنهنجي جنم ڀومي جو ڪيترو نه ويراڳ، ڏک ۽ ارمان ٿو ٿئي.

محترم سوهن ڪلپنا جي ملاقات وارين فيلنگس ۽ موڪلائيءَ ته اصل هنيانءُ ڏاري وڌو، جيءُ جهوري ڇڏيو. جنهن کي پڙهڻ سان پاڻ تي جيڪا اُداسيءَ ۽ غم واري ڪيفيت طاري ٿيم، ان کي لفظن جو روپ ڏيڻ کان قاصر آهيان، ڪنهن جي لاءِ لکان، ڪنهن کي متاهون ڪيان، سيئي اکين جو نور آهن- ننل سکيا ستابا ۽ شاداب هجن. پيڻ، آءٌ ته ائين چوندس ته

اوهان هي ڪتاب لکي سنڌ سور جاڳائي ڇڏيا، اصل ڇڪندڙ ڦٽن تان لوڻ برڪي ڇڏيو.
شل لطيف گهوٽ سگهه ڏي ته ٻيڙي پار پئون. آخر ۾ آءٌ پاڻ محبوب جي همت، عظمت ۽ اعتماد کي سلام ٿو ڪريان، جنهن اوهان کي اڪيلي پرڏيهه پسڻ لاءِ ڇڏيو.

فقط اوهانجو پاڻ

نورمحمد پنهور

آخري سال ايم. بي. بي. ايس
ايل: ايم. سي جامشورو، سنڌ.

شاه جو ڳوٺ، نئون ديرو
۱۴-۳-۱۹۸۱ع

ادي، اڄ شام ٽيڪ سوائين پنجين وڳين، اوهانجو رپورتاج "اندر جنين اڄ" پڙهي پورو ڪيم:
مڙئي ورق وصال جا پڙهي پڄايم،
ويهي ورجايم، اکر سڀ آڪير جا.
ڇڳا ڏينهن ٿيندا جو هڪ بڪ اسٽال تي نئون سنڌي ڪتاب ڏسي ۽ اوهانجو نانءُ پڙهي، ٻين ڪتابن سان گڏ، اهو ڪتاب به خريد ڪري رکيو هئم ته جڏهن ڪو وقت مليو ته پڙهندس. نيٺ جمعو ٦ مارچ ۱۹۸۱ع جي روزاني "هلال پاڪستان" ۾ اوهانجي ڪتاب بابت، جويي صاحب جو مضمون پڙهيم ته ڪتاب کي پڙهڻ جي سڪ وڌي وئي. ڪتاب ٻين ڪتابن سان گڏ وڳڻ ۾ سانڍي آيو هيس.
نئين ديري پهچي، پهرين وانڊڪائيءَ ۾ پڙهڻ ويٺس. سادي، مگر سوادي ٻوليءَ ۾ لکيل سفرنامو، مونکي به ٻهڪي

۾ آباد نئين سنڌو نگر جو خيالي سير ڪرائيندو رهيو. ڪتاب
کي پڙهندي ڪٿي به ڪو جهول، ڪا رڪاوٽ، ڪو غيرضروري
ورجاءُ، اجائي پٽاڻ، ڊاڙ- ٻٽاڪ، هٿرادو رک رکاءُ، خود ثنائي
۽ ڪنهن ازم جي وڪالت يا طرفداريءَ جو ڪٿبو احساس ڪين
ڪونه ٿيو. نظرن آڏو ڪا اهڙي فلم هلي رهي هئي، جنهنجي
ڪهاڻي يا رفتار ۾ ڪابه آسهه گهٽ - واڌائي پٽيءَ ڪانه هئي.
جتي جتي وچڙيل سارن جي اندروني پيڙا جا پاڇولا ۽ پڙلاءَ
ڏسڻ ٻڌڻ ۾ پئي آيا ته آتي به ڪا مڙهيل ۽ ٻيرتيءَ جهڙي
چيز يا تبليغي يا سماج سڌارڪ انداز جو ڪو خاص نشان پتو
ڪونه هو. هرڪا شئي پنهنجي فطري، قدرتي ۽ منطقي انداز ۾
پنهنجي هنڌ تي، ٺهڪيل ٺهڪيل، جڳائيندڙ ۽ ٺهندڙ لڳي ٿي.
وچڙيل سارن جي سائيهه سان سڪ ته لڪ لهي، پر ان سڪ
۽ آدمي کي جنهن سٺائتي نموني ۽ سگهڙائپ سان توهان لکيو
۽ چٽيو آهي، انهيءَ اسٽائيل جو جواب سنڌي سفرنامن ۾ ورلي
ڪو لڀي سگهي. انتهائي جذباتي ۽ طوفاني لانگهن تان لنگهندي
به اوهان پنهنجي قلم ۽ فن کي طرفداري، جانبداري ۽ نعريبازيءَ
جو رنگ لڳڻ ڪونه ڏنو آهي. توهان کي مبارڪون هجن!
پاڻ ٻڌائڻ يا ڪنهن ازم جو پرچار ڪرڻ کانسواءِ ڪو سفرنامو
يا زندان نامو لکي وجهڻ ڏاڍي اوکي ڳالهه آهي. اوهان جنهن
بي تڪلفي، سادگي ۽ رواني سان پنهنجي سفر جو حال احوال
ڏنو آهي تنهن لاريب جس لهڻي.

والسلام
خير گهرو ڀاءُ
ذوالفقار راشدي
نئون ديرو، لاڙڪاڻو

كولابا، بمبئي
٢٥-٣-١٩٨١ع

پياري ڀيڻ ماهتاب،
پيار ڀريا سلام ۽ دعائون ڀريا ڀاڪر.

.... هتان تازو هري موٽي آئي آهيان ڪافي گهرائي، تنهنجو "سفرنامو" پڙهيم، ڏاڍي متاثر ٿيس، نه ان ڪري ته "سفرنامو" هو، پر ان ڪري جو تو هڪ هڪ شخص جي هوبهو چٽي ۽ صاف تصوير چٽي آهي، ڪنهن کي ٽونگو هڻو هوءِ ته بہ، ريشمي لفظن ذريعي ان ڪم ۾ ڪامياب ويئي آهين ۽ ڪنهنجو قرب ڏيکاريو هوءِ ته نهايت سادن معصوم ۽ صداقت ڀريا جملا ڪتب آندا اٿئي ۽ انهن جهڙا ئي سادا ۽ ننڍڙا واقعا بيان ڪيا اٿيئي! ڪٿي ڪٿي ازخود "واه" نڪري ٿي ويئي پڙهندي! ڏوکي ڏسندي سنڌ جو نقشو من جي ڪئنواس تي اڀري آيو هو ۽ اڄ ان نقشي کي ياد ڪندي اکيون هرهر ڀرجي ٿيون اچن. نيڻ ڇلڪي پون ته ڇا ڪجي ڀلا؟

قربن ساڻ
پوپٽي هيرا نندائي

ڪونج
٣٠-٣-١٩٨١ع

چوندا آهن ته، "ماڻهو مرندي ته ماڻهو، ڪي مرندي نه هنج پر ڪنهن ڪنهن ماڻهو منجهه، اچي بوءِ بهار جي."
ماهتاب اهڙي ئي شخصيت هئي، جنهن مان، بهار جهڙي بوءِ آئي هئي.
آءٌ سمجهان ٿو جڏهن ماهتاب سفر لاءِ سنڌ مان آڏري وئي هوندي، تڏهن ڪيئن خواب خيال به ڪيئي هوندو ته هوءِ هند

جي سرزمين تي پهچي هنج پکي ٻنجي ويندي، جنهنجي هرهنڌ مرحبا ٿيندي. دراصل ڪي ڪي شخصيتون اهڙيون ٿينديون آهن، جي پنهنجي انوکي شخصيت جي ڇاپ دير تائين ڇڏي ويندڍيون آهن. ڪي ڪي ته دائما ڇڏي وينديون آهن. جيئن اڳ ۾ شيخ اياز ڇڏي ويو ۽ هينئر ماهتاب محبوب ڇڏي وئي. هنجي سفرنامي ”انڌر جنين اَڄ“ کيس هند ۽ سنڌ جي ادبي آفق جو ٻه ماهتاب بڻائي ڇڏيو آهي. اهو سفرنامو جيڪو ڊائري جي فارم يا اجا بس ڇتجي ته رپورتاز جي نوع ۾ لکيو ويو آهي، اينري ته صداقت، ۽ سرل ڀاشا ۾ لکيو ويو آهي، جو جنهن ٻه هڪ پيرو پڙهيو آهي، اهو ماهتاب جي قلمي اهميت جو قائل ٿي ويو آهي. مان نٿو سمجهان ته ويڇهڙائيءَ ۾ ڪنهن ڪتاب جو اينري حد تائين گرمجوشيءَ سان سواگت ڪيو ويو هجي، هٿون هٿ ورتو ويو هجي ۽ ان بابت گهٽي ۾ گهٽو ڳالهايو يا لکيو ويو هجي. اها پنهنجي سود ڪتاب ۽ ليکڪ جي ڪاميابي آهي، جنهن جهڙو ويڇهڙائيءَ ۾ ٻيو ڪو مثال ڪونه ٿو ملي.

مون شخصي طور ان سفرنامي کي وڊيو فلم ڪونيو آهي. هڪ اهڙي فلم جا ٿڏي تي شوٽ ڪري، ٿڏي تي ڏيکاري سگهبي آهي. ماهتاب محبوب هيءَ سفرنامو اهڙي ڏي نموني لکيو آهي جيڪو پڙهندي ائين پيو لڳي، ڄڻ ڪا فلم پيئي ڏسجي. اهڙي فلم جنهنجي اسڪرپٽ، فوٽوگرافي، هدايتڪاري ۽ ايڊيٽنگ ويندي مکيه نائيڪا جي رول تائين، خود ماهتاب محبوب پاڻ ادا ڪيو آهي. ۽ جيئن ته مکيه نائيڪا طور هوءَ هر وقت ڪئميرا جي سامهون آهي، ان ڪري جيڪو ٻه نئيو ڊڏو ڪردار هن جي وڃهو آيو آهي، فلم جو حصو بڻجي ويو

آهي- البت جن ڪردارن مکيه رول نڀاهيو آهي، اهي فلم يعني سفرنامي ۾ مکيه جاءِ والارين ٿا....

هن سفرنامي جي جيڪا سنڌ ۽ هند ۾ آجيان ٿي آهي (هت ته هٿ ڪس ٿي آهي) تنهن ڪتاب جي مقبوليت کي ثابت ڪيو آهي. ڪتاب جو پهريون ڇاپو مهني اندر خلاص ٿي وڃي اهو به هڪ رڪارڊ آهي. ڪتاب تي سنڌ ۾ جيڪي تبصرا ڇپيا آهن، تنهن ٻنهي طرفن جي اديبن جا حوصلا وڌايا آهن، هڪ ٻئي لاءِ قرب ۽ سڪ وڌائي آهي ۽ هڪ ٻئي کي ڏسڻ لاءِ دريون کوليون آهن. اچڻ وڃڻ لاءِ دروازا (گهٽ ۾ گهٽ هنن لاءِ ته کليل آهن. باقي اسان لاءِ الائي ڪڏهن کلندا) به عام جام کلي وڃن ته جيڪر سڪ جا ٻيج اڃا به پختا ٿي وڃن.

هري موٽواڻي

ڪونج- بمبئي

نارائڻ شيام

"اندر جنين آڳ" تي شاعرانو تاثر:

آلا، ڪنهن اڱڻ ڳائي سنسڪي پيري،
پڙاڏي جـون لهرون لڙائـي ويون .
هڙي دور نـائين ڏٺـو هون، مگر،
هئين آڳ ۽ رڳ جـون وسعتون!

٣٠-٣-١٩٨١ع
(ڪنونج)

اجمير
۱-۴-۱۹۸۱ع

پياري ڀيڻ ماهتاب،

— اميد ته مزي ۾ هوندا.

— توهان شايد مونکي نه سڃاڻو. ۽ منهنجو هيءُ پهريون خط آهي توهان ڏانهن.... ان ڪري سڃاڻپ لاءِ بس ايترو ئي ته مان ساهتيہ سان چاهه رکندڙ آهيو ساهتيہ - پريمي آهيان، جنهن ڪي سنڌ لاءِ به اوترو ئي سڪ آهي، جيتري پنهنجي هن ملڪ لاءِ آهي.

— ويجهڙائي ۾ مون توهانجو ”سفر نامو“ پڙهيو هو. بيحد بيحد بيحد وڻيو هئو.

— سنڌ جي ڌيءُ ڪي ان لاءِ جهجهيون جهجهيون جهجهيون واڌايون.

— ٻيو سڀ خير آهي؟

— توهانجي پيار لاءِ سلام....

— مون لائق ڪا خدمت هجي ته لکندا.

هزارن قربن سان؛
ايشور چاندر

آدرش نگر پرياديوي ممبئي
۸-۴-۱۹۸۱ع

پياري ڀيڻ ماهتاب،

.... اوهانجو ڪتاب ”اندر جنين اڄ“ مون ۽ منهنجي گهر واري (جنهن سان تنهنجي ملاقات نه ٿي سگهي) بروقت پڙهي پورو ڪيو. توکي هت سڪ ملي ۽ تو آها نهر بڻائي سنڌ ڌرتي

تي وهائي آهي. ڪن جي اُچ لتي هجي، ۽ گهٽڻ جي پياس ۾ اضافو ٿيو هوندو.

تو اديءَ کي هت جتان به پيار ۽ عزت ملي، سي هڪ سنڌ جي اديبا ماهتاب لاءِ ته هيائي ، پر ان کان به وڌيڪ اها سڪ هئي، اُن ڏرتيءَ لاءِ جنهنجي تون ڄائي آهين.... جنهنجا اسين سڀ ٻار آهيون. اسان جي حالت ڇاهي، ڪير تصور ته ڪري ڏيکاري !

اوهانجو آدو

ڪيرت ٻاٻاڻي

قريشي محل بمبئي

٦-٦-١٩٨١ع

دادا جي دل گهري دختر، ڀوڳڻ ٻچڙي ماهتاب محبوب، سهاڳ سلامت، ورگهر قائم........

تنهنجي لکڻيءَ ۾ لطف آهي، تنهنجي بيان ۾ جادو آهي، تنهنجي سڪ سچي آهي، تنهنجي محبت مصنوعي نه آهي........

اسين تنهنجي جريت، حوصلي، همت، شرافت، صداقت ۽ مروت تي موهياسين. اسين تنهنجي لياقت، خيالن جي نفاست، علحدي عبارت، ٻوليءَ جي سلاست، ملڪي محبت، وطن پرستيءَ، فرشتن جهڙي فلڪ تي فدا ٿياسين.......

تون يارت ۾ آئيڻءَ ڇو؟ پنهنجي سڪ جو ثبوت ڏيڻ يا اسانکي سڪ جي سرڪي پياري هميشه لاءِ سڪائڻ؟ وعدو ڪري وڃڻءَ واپس ورڻ جو ، پرن پاڙي سگهندينءَ؟ تنهنجي اچڻ جو ارڪان نتو ڏسڻ ۾ اچي ، اسانجي اچڻ جو امڪان [illegible] نظر اچي.......

جيسين رب ملائي تيسين خطن ذريعي ئي هڪ ٻئي جو خير منايون. سدائين خير، همردراز، الله نگهبان، پنجن جي پناه! دعائن جو ڍير تو ڏانهن موڪليان ٿو، تنهنجي محبوب لاءِ، تنهنجي ادبي عزيزن لاءِ.... "اندر جنين اڄ" پڙهي دنگ رهجي ويس. هڪ ويهڪ ۾ رات ئي رات ۾ سمورو ڪتاب پڙهي پورو ڪيم. سفرنامو نه آهي پر قرب جي ڪهاڻي آهي، الفت جي آکاڻي آهي، برهه جو باب آهي، دلچسپ ڪارنامي جو ڪتاب آهي، عجيب افسانو آهي، ادبي خيالن جو خزانو آهي. سفرناما گهڻا پڙهيا اٿم پر اهي ڪڪ ڊڪندڙ ڪئٽلاگ هوندا آهن پر هي ٽرئولاگ دل کي ٽٽوليندڙ آهي ۽ احساس کي اڀاريندڙ من کي موج ڏيندڙ ۽ دماغ کي تراوت ڏيندڙ آهي. لکڻ جو ڏانءُ ڏات ۾ مليو اٿئي. واه جو لفظن جي چونڊ اٿيئي ۽ خيالن کي صورت ڏيڻ جو هنر اٿيئي ۽ آزمودن کي پيش ڪرڻ جو ڍنگ اٿيئي! هڪ هڪ واقعو ڪهڙيءَ نه ڪماليت سان بيان ڪيو اٿئي! چٽر چٽيا اٿيئي، تصويرون ڪڍيون اٿيئي. اديب کي آداب، نقاش کي نياز. هونءَ به هڪ اديب کي مصور جو خصوصيتون ڪونه آهن ته هو آهو وڻ آهي، جنهن ۾ نه ميوو آهي، نه چانو آهي، تلاءُ آهي جنهن ۾ پاڻي نه آهي. تو ۾ آب آهي، تاب آهي، نوراني نور ۽ خدائي خصلتن جي مجسم آهين. تو ۾ انسان ذات لاءِ پيار آهي. جنهن جي دل ۾ انسان ذات لاءِ محبت آهي سو دنيا جي دلبر کان دور ناهي. تو ويڇا وڃائي ڇڏيا آهن، تفاوت ترڪ ڪري ڇڏيا آهن، وسوسا وڃائي ڇڏيا آهن، ڀيد ڀلائي ڇڏيا آهن، ڪثرت ۾ وحدت ڏٺي، گهٽائيءَ ۾ هڪ حق جو هوڪو ٻڌو آهي ۽ هر جاءِ جانب جو جلوو ڏسيو آهي. سنڌ جو سنڌي ڇا ۽ هند جو سنڌي ڇا؟ هندو ۽ مسلمان! پر هو به انسان ته هو به انسان.

جن سان ملاقاتون ڪيئہ، تن کي کهڙي نہ انوکي انداز ۾ بيان ڪيو اٿيئي! تنهن جي تصور کي تسليم آهي. مان پنهنجو بيان پڙهي اڏامڻ لڳس. اڏامي تنهنجي حيدرآباد ۾ پهتس. پر ويزا نہ هئڻ سبب هيٺ لهي توسان ملي نہ سگهيس. دعائون ڏيئي موٽي آيس. شال سدائين سرهي هجين، شاد هجين، آباد هجين.

تنهنجي ان سفرنامي ۾ اهڙي کهڙي ڳالهہ هئي جنهن سنڌ جي ڪن اديبن کي رنجايو؟ تو تہ پنهنجي سفرنامي ۾ سفر جو، سچائي، وفائي ۽ ايمانداريءَ سان احوال ڏنو آهي. ذري جو بہ وڌاءُ يا مبالغو ڪونهي. تو تہ فقط اسانجي پيار، مهمان نوازي، سنڌ ۽ سنڌين لاءِ سڪ جو نهايت سهائيندڙ ۽ وڻندڙ ٻوليءَ ۾ اظهار ڪيو آهي. اهو اظهار بہ تنهنجي نسبتين کي ناگوار لڳو؟ توسان ازل جي عداوت هوندڻ يا پالتڪس جي پيچ ۾ پيڙيل هوندا. نظرانداز ڪري ڇڏ اهڙن نڪتہ چينن کي.

زهر شيشيءَ ۾ هوندو آهي تہ شيشيءَ کي نقصان نہ رسائيندو آهي، جيڪي حسد جو زهر سيني ۾ سانڍي پيا گهمن سي پهرين پاڻ کي ٿا ساڙين، دوزخ جي باهہ کان بغض جي باهہ وڌيڪ خطرناڪ ٿيندي آهي. تون پاڻ کي ان آگ جي اوڏو بہ وڃڻ نہ ڏي. تون ڪلُ انهن تي جي ڪاسن ٿا. لک لهي تنهنجو ”اندر جنين آڇ“ ڪيني وارا ڇا قدر ڪندا؟ هت تہ هرڪ سنڌي اديب جي زبان تي هاڪ آهي، اتي الائجي ڇو ڪن کي ڇنو لڳو آهي! اسان تہ خيال ڪيو آهي تہ تو کان اجازت وٺي اهو سفرنامو هتي ڇپايون. نہ ان ڪري تہ اسان جيڪا تنهنجي مرحبا ڪئي، تنهن جي تو تهدل سان شڪرگذاري ڪئي آهي، پر انهيءَ ڪري تہ ننڍڙن ننڍڙن واقعن کي تو ڪهڙي پيرائي، ڍنگ ۽ ادبي رنگ ۾ رچيو آهي. لفظ سيئي

وٽ آهن، پر لفظن جو جنسار تو جهڙو ڪو ڪري، واقعي جو ورنن تو جهڙو ڪير ڪري؟ پير حسام الدين ۽ ابراهيم جوڻي جهڙن جوهرين تنهنجي جواهرن کي پوري پرک ڪئي آهي. اجا توکي ڇا گهرجي؟ واه جو ابراهيم تنهنجي ڪتاب کي ڏکيو توريو آهي ۽ ان جي قيمت ڪئي آهي. ڇا سندس ڇيد آهي، ڇا سندس ڇاڻ آهي ۽ ڇا قدرشناسي آهي!

هزارين دعائون
سڪ سان تنهنجو دادا
رام پنجواڻي

ڀڙودا
١٩ جون ١٩٨٦ع

پياري پيڻ،

اوهان سان روبرو ملڻ جو ته شرف ڪونه مليو ليڪن "اندر جنين آءٌ" پڙهڻ بعد مونکي ائين لڳو ته مون ان معرفت اوهان کي شايد وڌيڪ سمجهيو آهي ۽ پرڙهيو آهي. جن سان اوهانجون ملاقاتون ٿيون ۽ اگر مان به انهن مان هجان ها ته به ايترو شايد اوهان کي نه سمجهان ها جيترو هن ڪتاب پڙهڻ سان. لڳيم تو ته، اوهان بابت پنهنجو ڪو رايو ڏاهي سگهيو آهيان. ڪتاب کي سفرنامو چئي نظرانداز ڪري نٿو سگهجي. سفرنامي ۾ ماڻهو، ڏٺل جاين ـ جڳهين، اتهاسڪ هنڌن، قدرتي نظارن وغيره جو بيان ڪندو. ڪن سان ملندي انهن جو ذڪر ڪندو، ليڪن اوهان جنهن طرح سنڌي ليکڪن ۽ اديبن جو باريڪ بيني ۽ نزاڪت سان سندن ورڻن (بيان) ڪيو آهي، اهو اوهان جي، قابليت، مهارت ۽ ذهانت جو ثبوت ڏئي

ٿوء سفير پيلا ملندڙ ڪردارن جو منو وگيانڪ آپريشن ڪيئن ڪندو آهي؟ اهو سڀ ڪندي به اوهان پاڻ کي ڪٿي به ڪمٽ نہ ڪيو آهي جا به هڪ دورانديش جي نظر آهيء آفرين، سڀجي ساري ليکڪ کي چند لفظن ۾ بيان ڪرڻ جو هنر ان جو شاهد آهيء شير - ادب (اتم)، طوفان - ميل (هري - ڪاڻ جا پڪوڙا ڪارائڻ وارو) ، خوش اخلاق ۽ مهذب خاتون (سندري) حساس، گهري ۽ سڪ واري (پوپٽي) ، رشيد پٽي عرف نارايڻ پارتي، تيز ذهن نقاد (هيرو) ٻارن جي مهانڊي وارو (وشنو) ، ٿور ڳالهائو ۽ ذهين (گنوسامتاڻي) ۽ سڀ ڪان وڏيڪ پهچان (واقفيت) موهن ڪلپنا جي "لفظن ۽ جذبات جي شهنشاه اڳيان پيلا چا ٿي ڳالهائي سگهيس." اينترو نہ پر هتان جون ڪئي ڳالهيون ڏسي، يا ڪي رواج ڏسي ۽ اتان (سنڌ) جو حوالو ڏيئي ٻڌايو آهي، جنهن ڪري هتان جي پڙهندڙن کي اتان جي به ٿوري چاڻ ملي ٿيء بهرحال هيءُ ڪتاب هتان ۽ هتان جي سنڌين لاءِ ڪارگر ڪتاب ٿيندو ۽ ان سان گڏ "ماهتاب" جو به دلين تي اثر رهندوء شايد گهڻو ڪجهه لکي ويو آهيان. اچا به گهڻو ڪجهه چوڻو اٿم ، پر ڪڏهن ٻئي دفعيء سلام محبوب صاحب لاءِ، جن جي بدولت ۽ همت افزائي جي نتيجي اوهان ايڏو اڳيان آيا آهيوء

اوهانجو پياءُ

آنند ٿهاراماڻي

(ايڊيٽر سنگينا)

جوهو، بمبئي
٥-٧-١٩٨١ع

منهنجي پيٺ ماهتاب،

"اندر جنين آج" تہ منهنجي آج وڌائي ڇڏي آهي۔ هي
ڪتاب اهڙي تہ دل جي سچائيءَ سان ۽ اثردار عبارت ۾ لکيل
آهي، جو ان جو مقام دنيا جي بهترين تصنيفن ۾ شامل ٿي
سگهي ٿو۔ منهنجي تجويز آهي تہ "ڪونج" جي معرفت هڪ
اهڙو ليک ڏجي، جو هن شاهڪار جي انيڪ وصفن تي پوري
روشني وجهجي....

ڪتاب جي ساراه جو ذڪر جيترو گهٽو ڪجي، اوترو
ٿورو خدا ٿو ڪي لکڻ جي ڏات ڏني آهي؛ شل اها هميشہ چمڪندي
رهي ۽ انجو شعاع ديس پرديس تائين پهچي....

تنهنجو ڀاءُ
ارجن شاد

جوهو، بمبئي
٥-٧-١٩٨١ع

منهنجي منڙي ~~منڙي~~، سٺي سٺي پيڙي،

سفرناما مون بہ گهڻئي پڙهيا آهن، پر "اندر جنين آج" ۾
اهڙا بيان ڪيا اٿيئي ۽ اهڙو نقشو چٽيو اٿيئي جو پڙهندڙ سمجهي
پيو تہ مان بہ توسان گڏ آهيان جتي ڪٿي۔ تنهنجي اهڙي لکڻي
آهي جو رات جو ڪيئن بہ ڪري دير سان ٿورو ٿورو ڪري
پڙهندي آهيان (۽ اهو نل جي پرسان تہ جيئن اکين کي چندا
سولا هٽي سگهان)۔

پيارن مان
موهني ديدي
(مسز ارجن شاد)

بمبئي

ادي ماهتاب - باغ بهار ،

”انڌر جنين آچ“ سفرنامو، سنڌي ادب ۾ هڪ نئون ۽ شاندار اضافو آهي. پڙهڻ بعد لڳو ته هيءُ بهترين يادگار ڪتاب آهي، جو گويا توهان پنهنجي مداحن ۽ عزيزن کي نذراني طور پيش ڪيو آهي، جنهن کي هر سخن فهم ۽ توهانجي تحرير جو مشتاق ساهه ۾ سانڍيندو. اوهانکي دل جي گهراين مان بار بار مبارڪون . توهان پارٽ جي مها نگر بمبئي ۾ پيرڙا گهمايا. ١٩ ڏينهن جو سير سفر جنهن نموني توهان پنهنجي سفرنامي ۾ قلمبند ڪيو آهي، اهو ڏسي ائين چوندس ته توهان ”دڪيءَ ۾ دريا يا گاگر ۾ ساگر“ سمايو آهي، مون هڪ نشست ۾ ئي ڪتاب پڙهي پورو ڪيو، يقين ڄاڻو نه صرف ايترو، پر نوٽيس ورتم ۽ ”سماالوچنا“ (تبصرو) پڻ لکي ورتم، جيڪا ”هندواسي“ ۾ شايع ٿي آهي....

ڪتاب پڙهڻ بعد اهو به معلوم ٿيو ته توهان کي طنز تي به ڪافي اختيار حاصل آهي، نهايت معياري ليڪن کهڙي نه سادگي ۽ شائستگيءَ سان پنهنجي مخصوص اديب پڻ سان لاءِ لکيو آهي.

سفرنامي ۾ توهان پنهنجي دادا چندر صاحب، انجي خاندان جي پاتين، خاص ڪري دادي هيتي، اديب دوستن کان سواءِ ”سيتا سنڌو پون“ جو بيان جنهن ڪمال حسن ۽ فن سان قلمبند ڪيو آهي، اهو تحسين جوڳو آهي....

بمبئي ۾ هڪ سيٺ ريجهومل شيوارام اصل ساڪن ماتلي، اسانجي بزرگ شفيق دوستن مان هڪ آهي ، ادب نواز آهي . هن صاحب جو عزيز ترين دوست آهي رئيس ڪريمبخش نظاماڻي ماتلي واسي. منهنجي به رئيس سان نهايت پراڻي رفاقت آهي .

سندس هڪ نئين تصنيف "ڪيهي ڪتاب" نظر مان گذري اٿم. ڪهڙو نه حسن اتفاق ڇٻبو جو " اندر جنين اُج " ڪتاب جي ٻاري ۾ هن صاحب پنهنجي ڀارت واسي دوست سيٺ ريجهومل کي لکيو، جنهن ۾ هن ساراهه جون سرڪيون پريون آهن ۽ نهايت خوبصورت انداز ۽ لفظن ۾ خط لکيل آهي. ان هفتي ۾ ئي "هندواسيءَ" ۾ تبصرو شايع ٿيو ۽ سيٺ ريجهومل پڙهيو ۽ سندس اصرار تي ڪيس "اندر جنين اُج " پڙهڻ لاءِ وٺي ڏنم. اوهانجي ان سفرنامي، ورهين کان وڇڙيل محترم رئيس ڪريم بخش هڪ عظيم انسان ۽ فنڪار، اديب نواز سڄڻ سان گهڻ ۾ گهڻ قلم جي ذريعي ملايو.

پنهنجي محبوب ميان ۽ ٻارڙن کي سڀ ۽ پيار ڀريا سلام.

دست بدعا

نيازڪيش

ڀيرلرام آزاد

الهاس نگر

ماهتاب ۽

ڇا مان روئان ٿو. يا مان کلان ٿو. يا مان چپ آهيان. سوچيان ٿو، ڪجهه خبر نٿي پوي. ڇاتيءَ جي اندر ڪا ڌرتي ڏڏي - واه! ڇا ڪتاب آهي " اندر جنين اُج" ڪلاسڪ. هيءَ ته آب - حيات آهي. هي ڪتاب سنڌ ۽ هند جي سنڌين جي يادگار محبت آهي. مان ڇڻ ڪرسيءَ ۾ ڊيجي ويو آهيان تون ڇڻ اسان سڀني سنڌين جي ائمبيسيڊر آهين. تو سڀني سان انصاف ڪيو آهي ۽ واديءَ سنڌ جي لازوال تصوف ۽ محبت جو بنياد ڏنو آهي. تنهنجو اهو هڪ ڪتاب توکي دنيا جي

ادب ۾ امر ڪندو. اهو ڪتاب ايشيائي، فرانسيسي، انگريزي، روسي ۽ بين الاقوامي زبانن ۾ ترجمو ٿيڻ گهرجي.

"اندر جنين آڃ" ٿئون موهن جو ڏڙو آهي.

تنهنجي يادداشت، تنهنجي چاچنا، تنهنجو پيار، تنهنجي خارجيت، تنهنجي حساس دل، تنهنجي ذهانت، تنهنجي زبان، تنهنجو فن واقعي لاجواب آهن.

مون چڻ بادلن ۾ سفر ڪيو. مون چڻ سمنڊ ۾ غوطا کاڌا، منهنجي اندر چڻ لاوا ڦاٽو.

مونکي فخر آهي ته سنڌ جي عظيم فنڪار، ماهتاب محبوب خاتون اول، ماهتاب سنڌ، منهنجي دوست آهي، منهنجي ڀيڻ آهي.

او منهنجي ڀيڻ، او منهنجي دوست، تون آئيئن ته يقين نه آيو ۽ هاڻ به يقين نٿو اچي ته سڄي محبت جي سفرنامي ۾ ايڏو درد پريو سگهجو آهي.

پيار - پيار - پيار

محبوب لاءِ مون طرفان هڪ پاڪر پائينس.

عظيم محبوب تنهنجو گهوٽ ٿي رهيو ٿي، تون انهيءَ اچي سگهين ۽ نه هي شاهڪار لکين سگهين.

دوهين ڪاپيا

مٽياري

٨-١٢-١٩٨١ع

ادي ماهتاب، شال پچڻ سان جڙي هجين، پنهنجي دراز قد سميت بلاشڪ سنڌي ادب ۾ [illegible] مثاهون آهي. ڪجهه نه لکين ها، رڳو "اندر جنين آڃ" [illegible] ها، ته به ڪير هجي ها جو توکي نه مڃي ها. وچڙيل سنڌ واسين جو اهڙي ڏانءَ سان ذڪر ڪيو اٿئي، جو هنيانءَ تو ڦاٽي ته واقعي اهو آخر ڪهڙو پونچال هو جنهن سبب ڪٿون ڪٿي ڪان ڏار ٿي ويو. الا!!... اهي به اسان جا پرين هئا، جي تون ڏسي آئينءَ. اهڙو نصيب شل هر سنڌي اديب جو ٿئي. جيئي سنڌ — جيئڻ سنڌ جون سورميون.

اوهانجو

اسرار احمد مغل

شاه ڪلچرل سوسائٽي

گوري ڳائون نگر، بمبئي

۷ جنوري ۱۹۸۲ع

پياري ڀيڻ،

اڄ جي ڊپال ۾ ”رچنا“ نالي رسالو آيو، ڏنم ته ”اندر جنهن اُڃ“ مان ڪي حصا ڏنل آهن ۽ ان بعد محترم بزرگ محمد ابراهيم جويو صاحب جو تبصرو به شامل آهي. يڪساهي پڙهي ويس ۽ توکي لکڻ لاءِ تيار ٿي ويس.

ڪڏهن حقيقتون مجبور ڪن ٿيون ته اسين ڪجهه ڪاغذ ڪارا ڪريون يا ڪڏهن جذبات جو اهڙو ته هيجان هجي تو جو روڪي نٿو سگهجي. اسين ان کي لفظي جامو پهرايون ٿا. تنهنجو ”اندر جنين اُڃ“ به ان تلاطم، ان هيجان، ان جذبات جو آئينو آهي. جذبات جي درياهه ۾ وهي وئين ۽ انجو نتيجو سنڌي ۾ هڪ شاهڪار جو جنم. تنهنجي زبان به مٺڙي پياري ۽ پنهنجي آهي، جنهن ۾ سنڌيت جو سڳنڌ آهي. اڄ ڪلهه جي مخلوط ۽ ڳاڏڙ ساڏڙ زبان کان علحدي ۽ نياري. ان زبان کي ئي زنده رکڻ سنڌين جو يا اديبن جو فرض آهي. اهڙي زبان غير ناهي، اڻ وڻندڙ غيرمانوس لفظ ڪونهن. ديــر هضم لفظ تنبيل ڪونهن. منجهن رواني آهــي. ان ڪانسواءِ انهن ۾ هڪ حساس دل جي پلٽ آهي.

توکي، تنهنجي رفيق حيات کي سڀ سلام
۽ ٻارڙن لاءِ پيار.

ڊي. ڪي. مشاراماڻي

(ريڊيو رويو)

تبصرو

ماهتاب محبوب جو ١٥٢ صفحن تي مشتمل هي سفرنامو هن جي مئي ١٩٨٠ع ۾ بمبئي جي ڪيل دوري جو دلچسپ احوال آهي جنهن کي هنجي دلبرداشت قلم زيارت جو درجو عطا ڪيو آهي. سفرنامي ۾ ماهتاب محبوب جو اتم طرفان مختصر تعارف، ماهتاب ننڍي عمر کان ئي ادب ۾ لاڙو رکيو ۽ سندس فني صلاحيتن جو ڪمال سندس شاه صاحب تي رچيل هڪ منووگيانڪ مضمون مان ظاهر ٿيو. ان بعد هن ڪهاڻيون لکڻ شروع ڪيون - شروع ۾ ماهتاب منور عباسي جي نالي سان ۽ هاڻي يعني شاديءَ بعد ماهتاب محبوب جي نالي سان لکندي آهي. سندس ڪهاڻين ۾ نج سنڌيت جو هڳاءُ ملندو. چانديءَ جون تارون، پرهه کان پهرين ۽ مٺي مراد سندس ڪهاڻين جا مجموعا، قابل ذڪر آهن. ماهتاب جي ادبي زندگي جو هي مختصر تعارف هن جي مذڪور سفرنامي جي ڪٿ ڪرڻ لاءِ پورو پس منظر مهيا ڪري ٿو.

سنڌي ڪهاڻيءَ جي ميدان ۾ ماهتاب پنهنجو پاڻ مڃائي چڪي آهي، پر ان سفرنامي هنجي تخليقي وسعيت ۽ ان جي گوناگون پهلوئن جون هر پڙهندڙ جي ذهن ۾ چٽنگون پاريون آهن. پهرين چٽنگ عنوان ”اندر جنين اَڄ“ پڙهڻ سان ئي پڙڪي ٿي اٿي ۽ سفرنامو شروع ٿيڻ سان ئي هنجي سٽ سٽ سور جون سٽون اڀاريندي ٿي وڃي.

گوتم ٻڌ جي منسوخ مورتين جو ذڪر ڪندي ماهتاب لکي ٿي، ”جا نه فنڪاريءَ جو نادر نمونو هيون، اهي مورتيون

ڪوبہ فنڪار ذهن ان نقصان تي جيڪر لڙڪ وهائڻ ڪانسواءِ رهي نہ سگهي، پر جيئن جيئن دهشت گرديون وڌنديون تيون وڃن، تيئن تيئن اسانجا لڙڪ سڪندا ٿا وڃن. هي تہ وري بہ سورتون هيون. هن دور ۾ تہ هر روز هر پل قدرت جي اعليٰ تخليق انسان ٻئي انسان کي ايذيون تہ اذيتون ۽ عذاب ڏيئي ٿيچلائي ٿو ساري جو ماضيءَ جي اونداهي دور جي ياد تازي ٿيو پوي." هيءَ ماهتاب محبوب جي پنهنجي ٿي روح جي رڙ آهي، جنهن کي هن سفرنامي جو سهارو وٺي اسان تائين پهچايو آهي. دريا جي وڌندڙ ٻوڏ کي ٿوري وقت لاءِ تہ بندن سان روڪي سگهجي ٿو، پر سيلاب پوءِ بہ اکين جا بند ٽيجي ٻاهر نڪري ايندا آهن — جڏهن سياسي ماحول ٻوساٽيندو آهي ، اظهار تي پابنديون وڌيون وينديون آهن ، تہ سوچ علامتن جو سهارو وٺي اظهار لاءِ نيون واٽون ڳولي لهندو آهي ۽ اهڙين حالتن ۾ قلم لفظن کي ڇهڻ بجاءِ گهاون کي ڪوڙڻ لڳندو آهي.

ماهتاب بہ ان سفرنامي ۾ اسانجي گهاون کي پنهنجي قلم سان ڪوڙيو آهي. هوءَ لکي ٿي، "سنڌوءَ لاءِ اهڙي بي انتها جنوني ڪيفيت واري سڪ ڏسي هر سوڙ تي منهنجو هيانءُ ٻرجي ٻرجي ٿي آيو، بندر تي ڳانءِ کي نہ ڏسي ، جيئن ڪو ڳابڙو هيانءُ ڦاٿا رانيات ڪري، تيئن ٿي سنڌ جا سپوت پنهنجي ڌرتي ماءُ لاءِ رڙن ٿا، هو سان ميٺ ۾ روئن ٿا، سنڌن اندر ۾ رت جون مانيون آهن."

مونکي يقين آهي تہ ماهتاب محبوب جڏهن اهي سٽون لکيون هونديون تہ هنجا هوا کي قيد ڪرڻ وارا هٿ شل ٿي ويا هوندا، ادب جي آسمان تي سچ جو سج اڀريو هوندو، چنڊ جي سيتلتا ڌرتيءَ جي سچي زهر کي چوسي ورتو هوندو ۽ منافق

لفظن جو موت ٿيو هوندو، هوءَ بيباڪيءَ سان لکي ٿي، ”وطن ڪان وڇڙيل سنڌي اسانجا ديسواسي ڀائر، سنڌ جا اصلي باشندا ڌار نه ٿين ها ته هن ترقيءَ واري دور ۾ سنڌ جو نقشو ٻيو ئي هجي ها، اسين پنهنجي ڌرتي تي پاڻ کي اڪيلو ۽ اوپرو رکيو ان ڪري ٿا محسوس ڪريون، جو ان ۾ اسانجو پنهنجو ڏوهه آهي.“

ڏاڍ ڏمر جي هن ماحول ۾ اهڙي بيباڪيءَ سان اهڙو سچ لکڻ، پيرن ۾ پنهنجي ويل لفن جي ٻولي ٻڌائڻ آهي. هي سڀون ناهن، زير زمين لکل سرنگن جا ڌماڪا آهن جي هند ۽ سنڌ جو هر سنڌي ٻڌي رهيو آهي، يا هر درد ڪنهن ڪا معني آهي يا ڪنهن به درد کي ڪا معني ناهي. ”اندر جنين آڳ“ ۾ پنهنجي آڳ لاهڻ لاءِ ماهتاب گهري ٻاٽيءَ ۾ بنا لائيف بيلٽ جي لهي آئي آهي، پنهنجي هڪ ساهيڙيءَ سان گفتگو دوران، ماهتاب چوڻ هي سڀون :

”ڏنو انهي پاڻ کي، ڪهڙي ٿي وئي آهين؟“

”چو چا ٿيو اٿم؟“ ائين چوندي مون ڪبٽ ۾ لڳل آرسيءَ ڏانهن نهار ڪئي ته اتي ڪاجيران پريشان مهارا شنق بيٺي هئي !

سموري سفرنامي جو سلسلو ڦهڪيل آهي ۽ لهجو دلچسپ آهي ۽ انداز بيان عاشقاڻو به آهي ته معشوقاڻو به. سٽ سٽ ۾ سنگيت پريل آهي ۽ لفظ آبدار موتين وانگر جرڪي پيئا آهن. لڳي ٿو ته سفرنامو نه پر هڪ لنبي ڪوتا آهي، جنهن جي سٽ سٽ سنڌوءَ جيان چوليون چلڪائي رهي آهي. هر پل، هر واردات ۽ هر تاثر پڙهندڙ جي ذهن تي ڇاپ ڇڏي ٿو وڃي. ”مندر ۾ پير رکندي ئي مان ته ڇمي ويس،

چا ته انجو شان هو. اچو ڪير جهڙو ڪليل شاهي صحن لتاڙي ا ٿيرو ٽيڻ سان ورانڊي جي اوسي پاسي مورتين سان سجيل ناهوڪا شوڪيس ڏسي اچا به عقل چرخ ٿيو. پاڻنجي ته ڪلاڪن جا ڪلاڪ پيو انڪي ڏسجي. ڪروڙها رپين جي خرچن سان اهو مندر جڙي راس ٿيو آهي. مندر ۾ امريڪي عورتون ستيون جتيون بڻجي، پاڪ پوتيون ٿي، اڇيون ساڙهيون اوڍي، جوڳياڻين جيان مڻڪا موتي ڳچيءَ ۾ وجهي، اوچا ڳات ڪنيو تيلارا پي ڏنا ته امريڪي مرد وري مٿي ڪي پوڻو ڪرائي، ڏگهي چوٽي رکي اڇن جبن ۾ ذونٿيون ذوڪيندا پيچن ڳائيندي نظر ٿي آيا. سندن اهي ترڪتال ته مونکي امريڪي سامراج جي ڪا چال نظر آئي."

ماهتاب جي هيءَ جاچنا پنهنجي بيپناهه تاثر ۽ چپنڊڙ لهجي سبب شايد عرصي تائين وساري نه سگهجي. سڻن جو سانتيڪو وهڪرو جذبي سان هم رڪاب هلندو پنهنجين سمورين خوبين سان ڪنهن وسيع ۽ بيپناهه سمنڊ ۾ سمايو آهي- ۽ محسوس ٿو ٿئي ته هڪ تخليقڪار جڏهن ڪنهن باهه ۾ پگهرجي ٿو ته سون ڪيئن ٿو بڻجي. ڪتاب جي مهاڳ ۾ سنڌيءَ جي بهڳڻي ساهتڪار موهن ڪلپنا، ماهتاب کي "سنڌي ادب جو تاج محل" سڏيندي هن جي شخصيت جون ڪيئي ڪنڊون روشن ڪيون آهن. موهن ڪلپنا جو اهو مشاهدو، ماهتاب ۽ موهن ٻنهي لاءِ مبارڪ آهي، پر بمبئيءَ کان ٻاهر رهندڙ ادبي برادري ان مشاهدي کان محروم رهجي وئي آهي. ماهتاب محبوب اگر هتان جي راڄڌاني واري رنگين شهر ۾ اچي ها ته يقينا" هن جو سفرنامو اڃان به وڌيڪ دلچسپ بڻجي ها.

لڇمڻ ڪومل

آل انڊيا ريڊيو دهلي